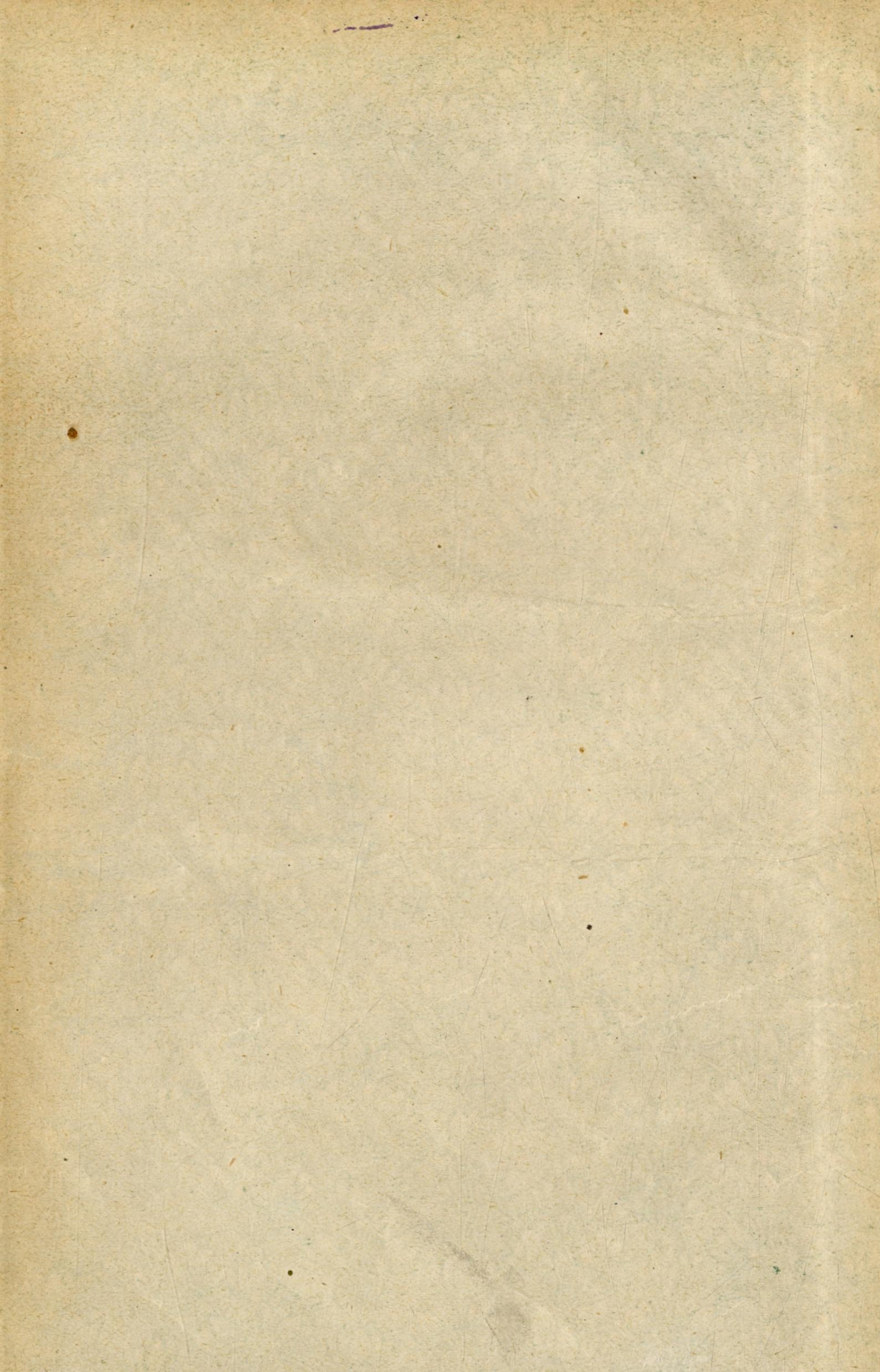

Дет. Библиотека
АН УРСР

к 10

307200

Т. Г. МАСАРИК

СВІТОВА РЕВОЛЮЦІЯ

ЗА ВІЙНИ Й У ВІЙНІ

1914—1918.

СПОМИНИ

5633
46(9)-1940
фак. Львів. обл.

Переклад з II-го зміненого видання
МИКОЛИ САЄВИЧА.

ЧАСТИНА II.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА”
ЛЬВІВ 1930.

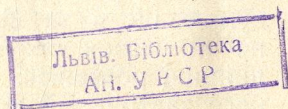
ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІЯН У ЖОВКВІ.

T3(0)61,013

~~Книгозбірня
"СТУДІОНУ"
У Львові~~

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 3874

36209

VIII.

Світова революція і Німеччина.

З Вашингтону до Праги через Лондон, Париж, Падуу: 20. листопада — 21. грудня 1918.

»Слов'яни самі не викличуть тієї боротьби. Нехай потім воєнне щастя деякий час нерішучо хитається в цей то в другий бік, та вкінці, я певний в тому, Німці все таки будуть побіджені перевагою своїх ворогів на сході й заході; а потім може прийти час, коли Німці проклинатимуть пам'ять поважаного ними і геніяльного п'ятимільярдowego мужа — аж доки не винагородять мільярдів враз із відсотками.

Франтішек Паляцкі: »Останнє слово з 1874 року«.

83.

Вкінці я знову на морі й вже без страху перед німецькими підводними лодками! Остання нагода для відпочинку й для іспиту совісті; але цьому стояло на перешкоді президентство. Не тільки на американському континенті, але й на кораблі я зауважував на кожному кроці, що я втратив свою свободу й почуття приватної людини — я став тепер чоловіком неприватним та офіційним, офіційним все й всюди. Того люди хотіли й безумовно вимагали, не лише наші громадяни, але й чужі; а уряди наказали своїм тайним агентам берегти новоупеченого суверена і на кораблі...

Милий випадок хотів, що я виїхав у день уродин дружини; ми святкували його з донькою Ольгою тихо, звичайною кількістю рож і згадкою — ні, не згадкою, бо думка й почування двох близьких собі душ, відділених простором, є щось інше, як згадка...

Море, море! Мозок і нерви відпочивають. Море і тільки море та небо в день і в ночі; гук корабельних

машин і шруб не заколюче спокою. Підчас перебування за границею я відучився від правильного сну; думаю, що я за цілий час не переспав як слід і п'ять ночей; мозок безупинно в праці, як накручений годинник, розважає, порівнує, обчисляє, вгадує, що принесе завтрішний день на полях бою, що в міністерствах різних країв — це безупинне міряння віддалі й відклонень від нашої ціли. Море успокоювало нерви; теж обсервація корабля успокоює; як звичайно, я розглядався і по «Карманії» й радо розмовляв зі старшинами, що викладали мені поступи в мореплаванні. Я згадував свою першу подорож з Франції (1878) до Америки і тодішній, відносно недосконалий корабель. Тоді я їхав до Америки як чоловік незнаний, без становiska, та повний надії і підприємчivosti; тепер вертав я з того самого Нью Йорку, може й тією самою водною дорогою, як президент відновленої держави, і опять з надією, що і в дальшій праці мені пощастить.

Коли вибрали мене президентом, зараз в Америці, так само в Англії та всюди, а теж в краю, багато, багато людей ставляло мені стереотипне питання, як почуваюся як президент, здобувши нашу самостійність? Розуміється, казали, що мушу бути дуже щасливий; в Празі відвідав мене знаний письменник з Німеччини, щоби тільки, мовляв, на власні очі побачити дійсно щасливого чоловіка. Щасливого?

Як президент, думав я тільки про дальшу працю і про відповідальність, яка по війні знову чекала нас і всіх, що вміють політично думати й працювати. Щасливим, щасливішим я себе не почував; але тішило мене пізнання внутрішнього звязку, як хочете, льогіки довгої життєвої діяльності: від ревізії власного життя і своєї заграничної діяльності переходив я до ревізії світової війни і політичного розвою Європи від 1848 р., часу могого власного життя, і серед тієї маси подробиць я шукав червоної нитки закономірного розвитку.

Отже ми є й будемо свободні, маємо самостійну республіку! Казка — — безупинно, раз-у-раз повторяв я собі, часто мимоволі, деколи й свідомо, на-голос, що ми справді сво-бід-ні та що маємо свою рес-пу-блі-ку!

Мені було не до балачок — цілими днями ходив я по палубі, очі блукали по морі, та в голові товпилися нові завдання; очікування мирових переговорів і їх постанов, журба за журбою! З плянами на майбутнє порів-

нував я головні події чотирилітньої війни й перевірявав свою визвольну працю.

У тому вирі думок одно ставало мені ясним: не зважаючи на всю науку і філософію, всю обережність й передбачування, не зважаючи на весь розум і мудрість, життя народів та одиниць складається до значної міри не так, як ми бажаємо, хочемо, змагаємо; а все таки є в ньому логіка, яку відкриваємо *ex post*. Пляни й всі змагання найбільш талановитих політичних провідників, цих, що творять історію, являються як *vaticinatio ex eventu*.

Підчас цілої війни я безупинно порівнював обі воюючі сторони, їх пляни й зусилля. На німецькому боці видно було підготовку й продуманість цілої великої акції та самопевність, з якою визначувано будучий розвиток власного народу, Європи й світа; та щойно кінець і висліди відкривають фатальні похибки народу, безперечно великого, народу мислителів і під багатьома оглядами учителя всіх народів. Знову-же союзники, незгідні поодинокі і як цілість, не мали від самого початку позитивного точного плану (виграти хотіли одні й другі, але це не є плян), допускалися великих хиб політичних і стратегічних, а все таки їм припала перемога; не тільки завдяки їхній перевазі, але й похибкам противника. Битва над Марною є для мене таким приміром людського засліплення у великих розмірах; припустім, що Французи самі не сподівались перемоги, як це припускають і деякі французькі стратеги, і що Німці програли завдяки помилці підрядного старшини, відомого тепер з літератури про Марну полк. Генча: чи ж не є тоді питання «чому?» тим більш пекуче?

Або другий примір: 1917 року і з початком 1918 Австрійці, а може й Німці могли у союзників добитися мира, який бувби нам і іншим, тепер визволеним народам, приніс менше, ніж маємо. У союзників була охота до мира, в деяких навіть велика: ясне, чесне слово про Бельгію, отверте зірвання з Німеччиною, булби зм'ягло Англію і Францію супроти Австро-Угорщини: нещирість офіційної політики Відня і Берліна, нестримна жадоба панування і засліплення причинилися, що союзники видержали й перемогли. Хто з початком війни надіявся упадку Росії і комуністичної республіки, хто передбачував ту революцію, що всюди розвинулася з війни й змінила політичне обличчя Європи

та цілого світа?... Вже мудрий Шекспір висказав це дуже влучно: »Our indiscretion sometimes serves us well, when our deep plots do fail: and that should teach us there's a divinity that shapes our ends, rough-hew them how we will«.*

Одначе з того, що Провидіння старається про нас і про світ, не виходить фаталізм бездільности, але оптимізм синергізму, строгий приказ як найбільше працювати, працювати для ідеї. Тільки так можемо надіятися на ці т. зв. щасливі випадки, цю внутрішню льогіку життя й історії та покладатися на Божу поміч.

З діяльности за границею і з цілого життя я вишукував у своїх споминах приміри, як мені не вдавалися мої пляни, а як все таки висліди мого змагання були кращі за мої розумування. Як я прим. нетерпеливився, коли союзні війська не досить скоро поступали вперед та як саме довге тривання війни допомогло нам до того, що ми могли завдяки нашій пропаганді стати відомими, й що вспіли з власним військом взяти участь у війні! Якщо союзники булиби скоро побідили, ми булиби не здобули самостійности; Австрія булаби в якій-небудь формі залишилася. Я налягав на Прагу, щоби до мене за границю приїхали посли й журналісти; вони не приїхали, роботу зроблено без них, та коли добре річ розважу, було то й ліпше, що ми осталися самі й мусіли напружувати всі наші сили, а завдяки цьому могли працювати більш систематично і однозгідно. Так само несподівано допомогла нам сибірська анабаза та багато дечого іншого. А з минулих часів я згадував і згадую часто, як нерадо йшов я 1882 року з Відня до Праги; які тоді були в мене пляни перебудови світа і як замість того мусів я в Празі вглибитися в студії над нашим народом, а незабаром взяти участь в його політиці і т. д. Ціле життя це один розум і нерозум!

А цих щасливих випадків переживав я завсіди, і теж за границею, багато. Був це щасливий випадок, що я по вибуху війни міг перед поліцією доказати потребу поїздки до Голяндії, і що взагалі я мав паспорт на три роки, виставлений вкоротці перед війною: підчас війни

* W. Shakespeare: Hamlet, Prince of Denmark, Act V., Scene II.; в перекладі Слядка: »Наша нерозважність послужить нам деколи дуже добре там, де наші заміри безсильні; а це повинно нас навчити, що божество творить наші цілі, хоч згруба можемо тесати, як хочемо«.

я був би його не дістав. (Довідаюся тепер, що директор поліції Кршікава попав у неласку за це, що пустив мене за границю). І тільки завдяки щасливому випадкові я просмикнувся через границю до Італії; граничний урядовець дуже вагався, чи має мене пустити; заки прийшла йому телеграфічна відповідь, я йому висмикнувся. Зі Швейцарії хотів я ще раз поїхати домів і старався вже про візум, але в Празі приятелі впору довідалися про те, що мене були би зараз замкнули й покарали. Такий щасливий випадок трапився 1916 року з подорожжю до Парижа (з Лондону); я замовив собі місце на кораблі «Sussex», та др-ові Бенешеві час видався невідповідним; телеграфував, щоби не приїздити — Німці затопили «Sussex» і, як відомо, це затоплення стало причиною гострого американського протесту. Теж під час подорожі зі Шкоції до Норвегії їхав я на кораблі, що тільки завдяки осторожности капітана врятувався в останній хвилині від вибуху німецької міни. А скільки таких щасливих випадків пережив я під час революції і боїв у Петрограді, в Москві й Києві. Колиб я був більше забобонним, як я є, легко попав би в похибку Вільгельма, що уважав себе особливим знаряддям Бога. Але віра в телеологію, повторюю, не сміє приводити нас ані до бездільности, ні до гордості — ніколи не треба забувати, що не тільки ми самі в опіці Провидіння. Бо-ж це саме може про себе сказати д-р Бенеш, що йому вдалося в Празі працювати й зорганізувати Мафію перед очима поліції, і що щасливо дістався за границю. І, з яким паспортом! Як показав мені паспорт, з яким перейшов границю, я аж злякався — так невміло був нашкрабаний і поправлюваний, я на перший погляд був би на ньому пізнався. Але німецький фінанс цього не зауважив. А коли під час революції в Росії я щасливо виходив з вуличних боїв, часто не був я сам, а з Гузою, якому теж нічого не сталося. Згадую теж інші такі щасливі випадки: ми йшли з Клецандою на київський двірець до Муравйова — тут нараз вистріл, і куля вдаряє перед нами в телеграфічний стовп, ми оба відчули, як прошила повітря — значить нас обох стерегло однакове Провидіння.

Нераз я читав насмішку, що професори Вільзон і Масарик, що професори й вчені Бенеш і Штефанік рішають про світову політику — професорство тут ні причому. Є професори й професори. Рішаючим було

це, що ми, бодай ми три, добилися свого професорства й нашого становiska взагалі працею й працьовитістю, що я народився вбогим і ніколи не збагатів; завдяки цьому здобув я собі знання людей і життя, і побіч всієї теоретичности став теж практичним. За це, як часто й гірко нарікав я на ці мої відносини, хоч саме вони мені допомогли! Це саме відноситься і до Бенеша та Штефаніка. А професором я ніколи не хотів бути; я задумував стати дипломатом і політиком. Я чувся нещасливим, коли у Відні не міг дістатися до орієнтальної академії і до дипломатичної служби; та вкінці — я таки став дипломатом! Я не хотів бути професором, а все таки судьба скоро веліла мені вчителювати; по короткій науці ремесла я дістався до вчителювання і вчителюванням я заробляв, як гімназист і студент, на хліб, а потім не минуло мене і професорування; воно по-могло мені теж в політиці та не шкодило.

У філософії я змагав до наукової філософії, до научної точности, конкретности й реалізму; я боявся філософії занадто шкільної, цього пережитку й продовження середньовічної схоластики. Головно метафізика мене не манила й не задовольняла. Філософія була для мене перш усього етикою, соціологією і політикою; по вченому можнаби сказати, що я активіст, може й волюнтарист — завсіди я був діяльний і працьовитий. Я ніколи не признавав незгідности між теорією і практикою; я все виступав проти одностороннього інтелектуалізму, але й проти непродуманої практики. Плятон був моїм першим і головним політичним учителем; за Плятоном Віко, Руссо, Конт, Маркс і др. Перший мій більший твір «Самогубство»^{*} подає »in nuce«^{*} філософію історії і аналізу модерної доби; тут вперше я підкреснув вагу й потребу релігії для сучасного чоловіка й суспільности. Свою метафізику я переживав у мистецтві, а головнo в поезії; поезія мені теж помагала в політиці, розуміється, поезія реалістична. Ціле життя я читав філософічні й наукові твори, але рівночасно й твори красного письменства та літературної критики. Я свідомо плекав фантазію; та перед фантастичністю хоронила мене наука і її точність. Та-ж

^{*} Габілітаційна праця, появилася друком в німецькій мові 1881 р. під назвою: »Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Zivilisation«. (Зам. пер.).

в науці саме йде про це, щоби знайти правильну мету; я всупереч поверховності змагав до критицизму, вимагав строгої аналізи, аналізи невимлоимої, теж в області соціальної та історичній. Але аналіза не була для мене ціллю, тільки середником; синтеза і організація від самого початку характеризували мої змагання. Доказом цього є всі мої твори.

Зовсім не жалію мого виступу проти Краледворського й Зеленогорського рукопису* і взагалі моєї критичної діяльності, хоч часом неприємні мені згадки про похибки, які я робив.

Мої противники під покришкою, що рідний край і народня свідомість є в небезпеці, обвиняли мій раціоалізм, хоч я в засаді був проти одностороннього раціоналізму, який не зважав на почування і волю та їхнє психологічне і етичне значіння. Розуміється, я не кожне почування признавав. До чого доходила тодішня вузь-

* В. Ганка (1791—1861) і Й. Лінда (1789—1834), письменники молодшого романтичного напрямку чеської літератури сфалшували Краледворський і Зеленогорський рукопис. Ці мнимо автентичні цінні пам'ятки старочеської літератури, які швидко поширилися між чеським і слов'янськими народами, мали не тільки причинитися до розбудження чеської національної свідомості, але головню мали доказувати високий рівень старочеської духової культури. Щойно 1886 р. проф. Гебавер в енциклопедії Ерш-Грубера висказує сумнів про автентичність рукописів. Від цього часу починається завзята боротьба в пресі (проти автентичности: Масарик, І. Труглярж, І. Ванчура, Я. Вльчек, К. Черни, М. Опатрни, Голь, І. Полівка, О. Гостінські і ін.); ця боротьба, на чолі якої станув Масарик, набірає згодом більш загального, принципового характеру боротьби між поступовими, а консервативними колами і захоплює собою широкі верстви чеського громадянства.

Безкомпромісова, отверта й відважна оборона правди мала для Масарика дуже прикрі наслідки. Більшість чеського громадянства (клерикали, старочехи, молодочехи) виступили гостро проти Масарика з репресіями. Відмовили йому усяку можливість заробітку, патріотична професура противилася іменуванню його професором, як зрадника народу виключено його зі «Сокола». На прилюдних місцях показували на нього і його прихильників пальцями, плювали, виганяли з прилюдних льокалів, в яких часто приходило до бійок між молодю обох напрямків. Однак Масарик, не зважаючи на цю, у способах часто й негідну, боротьбу проти себе (пр. один з пардубицьких «патріотів» назвав іменем Масарика свого пса) — не тільки, що не уступив, але вийшов і в цьому переможцем правди. Наведені факти є одним з численних у історії клясичних примірів, як нераз важким, невдячним, тернистим є шлях народніх «Мойсеїв» і борців за правду.

(Зам. перекл.)

коглядність, видно з того, що я мусів перед судом доказувати, що мій твір про самогубство не проповідує самогубства і т. д.

В політиці я безупинно обсервував і студіював людей так, як критикував і студіював я характери в модерній поезії і в романі. Для політичної організації треба знати людей, вибрати їх і давати їм відповідні завдання. Я скоро засвоїв собі таке, майже монографічне обсервування людей, з котрими я стрічався, і котрі займали в громадянському життю перші місця. Я збирав усі можливі дані про моїх приятелів і противників; висукував життєписи й відомості про всіх політичних діячів. Заки увійшов я у зносини з політиками й державними мужами, перечитав я їхні твори, або промови та інформувався про них всіма можливими способами. Ця прикмета, пригадую собі, проявлялась у мене від дитинства; десь в 14. році, коли я мав стати домашнім учителем, попала мені в руки фізіогноміка Ляватера; я читав її дуже жадібно і розумів її значіння для учителя. Мабуть відси у мене залишилося те постійне студіювання людей. І себе!

До нашої політики я дістався скоро по мойому приїзді до Праги і увійшов у зносини зі всіма нашими провідниками. Мені подобалась початкова посольська діяльність в парляменті і в соймі (1891—1893), але незадовольняла мене; мене дусила партійність, партійна обмеженість та церковщина малих партій і групок. Та головню відчував я потребу ще ліпшого політичного виображування і приєднання співпрацівників; я не був ще політично-зрілим. Не йшло мені тільки про політику в парляменті, але про політику в ширшому розумінні: про політику культурну, політику, як я говорив, неполітичну, отже й про публіцистичну діяльність. Тому після першого парляментарного розмаху я вглибився в студії нашого відродження, в студіювання Добровського, Колляра, Паляцкого, Гавлічка і їхніх ровесників. Я шукав вказівок щодо напряду дальшого розвитку нашого народу, поучення про нашу ціль; вказівок для нашої дальшої праці.

Чеське питання я все розумів, як питання світове, а тому я безупинно порівнював нашу історію з історією цілої Австрії і Європи взагалі; вся моя публіцистична діяльність і твори мали за ціль вчленили, що так скажу, наш нарід до організму світової історії і по-

літики. Тому, що ми жили під фірмою Австрії, Європа знала про нас мало. В цьому причина моїх подорожей по Європі і Америці та студіювання головних культурних країв, їх історії, філософії та літератури. Я з власних подорожей і обсервацій знав Австрію, Німеччину, Америку, Англію, Росію і Балкан та Італію; до Франції я не їздив, бо її культуру й мову студіював я ще з гімназійних літ і пильно слідкував за її розвитком. Це знання світа стало мені підчас війни в пригоді; розуміється, і знання мов, бо завдяки цьому я міг безпосередно зноситися з людьми.

В другому періоді моєї посольської діяльності (від 1907 року) я як найстаранніше студіював Австрію та її структуру. У Відні й всюди збірив я відомості про цісаря і цілий двір та цілу габсбурську родину; докладно обсервував я Франца Фердинанда, Фридриха і других. Я не опускав засідань парляменту та часто читав там політичні твори, головно спомини. З посольського обов'язку я вглиблювався у державний апарат і обсервував адміністраційний апарат. Теж багато займався я студіюванням і обсервацією армії; згадую на пр., як я збірив у Відні дані про Конрада з Гецендорфу, коли про нього почали говорити; про нього нераз розмовляв я з Махаром, властиво дискутував, бо я не ставив його так високо, як мій приятель. У війську мав я кількох знайомих і приятелів, що відбули віденську військову школу й могли мене добре повчати про загальний склад австрійської армії, а головно про вищих командантів. Про австрійські воєнні пляни був я добре поінформований.

На що робив я те все? Хто думав, міг це догадатися з мого постійного зацікавлення проблемою революції; звідси теж мої замітки про історичне й природне право у зв'язку з питанням про суть правдивої демократії. Тому я попав у суперечку щодо тактики з урядовою партією і з нашими радикалами. Розуміється, я не міг їм сказати, чому питання революції так мене займає, зглядно непокоїть; я надіявся, що настануть обставини, серед яких мусітиму вирішити цю проблему на практиці і признаюся, я бажав собі, щоби мене ominула та чаша. Може я і скривдив радикалів у справі Омлядіни; то були початки, перші спроби й вони мали деякий виховуючий вплив. Я не погоджувався і далі не погоджуюся в засаді з радикалізмом: більш досвідчений

чоловік, що думає історично й політично, виводить з обсервації сучасної історії і зі студій над минувшиною свою політичну програму й провадить її послідовно. Політик, державник, іде, коротко кажучи, своєю дорогою, здійснює свою ідею — радикали є часто сліпими, так, як і реакціонери; одні й другі роблять щось протилежне до того, що робить їх противник, живуть свідомістю противника. Тому теж я відкидаю так зв. золоту посередню дорогу, цю непродуману політику й тактику від стіни до стіни.

Знання словянства, головню Югословян і Росії, довело мене до боротьби з Еренталем за австрійську політику на Балкані; наше звичайне словянство було мені несимпатичне. Гидкою була мені ця словянська балаканина, що її осудив колись Неруда; я не міг спокійно терпіти цих патріотів і Словян, що не вивчили навіть азбуки, а з Москалями й чужинцями взагалі мусіли говорити німецькою мовою.

Живо собі пригадую, як мої найблизчі товариші брали мені зазле, кілька разів піднімав я дискусію про словацьке питання і присвячував йому окрему увагу в «Нашій Добі» і в «Часі» («Naša Doba», «Čas»). Мені не вистарчала ця абстрактна й вузько політична народність і любов до батьківщини, це незнання дійсного народу й люду в Чехах, на Мораві й на Словаччині. Від дитинства я відчував свою чеськість конкретно в розумінні характеру, поглядів і життя моїх земляків там на Словаччині, а зчасом на Мораві й в Чехах. Прага безперечно має таке саме оправдання, як Чейковіце, або Бистрічка; але в Празі є занадто багато людей, що живуть не малостранщиною* Неруди, тільки каварняною абстрактністю і шинковою фантастичністю. Це відноситься, розуміється, до всіх міст і у других народів, та через це воно не стає менш противне. Свою чеську й словацьку свідомість я відчуваю, що так скажу, по сільському, діалектично; філософічно відчуваю враз із Гусом, Хельціцким, Жіжкою і т. д. аж до Гавлічка.

В краю і у Відні мене пригнітала загумінковість; так загумінковість пражська, як також віденська та австрійська взагалі. Вузькоглядність не лежить в географії, тільки в людях, характерах і в моралі. Світовість не

* «Malá Strána» — дільниця Праги. (Зам. перекл.).

здобувається тільки звичайним подорожуванням і офіційними міжнародними і міждержавними зносинами, але духовим вглибленням в життя одиниць, народів, людства.

В тому, що правда, я мав цю особливу вигоду й щастя, що моя життєва дорога зійшлася з життєвою дорогою Шарльоти Гаррік; без неї я не бувби собі усвідомив змісту життя і свого політичного завдання — таким чином Америка побіч Франції дуже багато помогла мені, а через мене й народові, здобути свободу...

Я тільки натякаю, як моє життя підготувало мене до завдання, яке нам принесла світова війна; тільки натякаю, як я розумію телеологію в житті одиниці, народу й людства, і як я органічно злучую життя одиниці з життям загалу.

При всій політичній енергії можу зі спокійною совістю сказати, що я ніколи не виступав без заклику й не бажав бути на очах людей. На пр. боротьба за рукописи — мене визвали, навіть примусили її вести; гільзнеріяда — до неї мене прямо спровокували; спори в справі загребського процесу Фрідюнга і Еренталя — туди прямо витягли мене з Праги мої хорватські студенти і т. д. Теж мої літературні праці є в значній мірі відповідями на ставлені й накидвані мені питання. Є велика правда в пословиці: *bene vixit, qui bene latuit*. Це відноситься не тільки до монахів, але й до політиків. *Si parva licet componere magnis*: Бог кермує всесвітом, але його ніхто не бачить, він ніколи не показується і певно не тішиться із славослов'я безчисленних священиків.

А друге правило: не хотіти все бути першим, вистарчить бути другим, третим. І цього багато не розуміє. Я є дуже рішучим індивідуалістом, але знаю, що я не є сам і живу не тільки собою, але життям і працею попередників і ровесників. Практик, політик, обсерватор переконається, що мало є під сонцем нового та що він може щось свого нового принести дуже мало; крім цього в політиці не треба думати тільки про організування, провід і творення, але й про співпрацю, підпорядкування і карність. Може бути, що кожний чоловік хоче бути якимсь Наполеончиком, але нормальний чоловік також слухає, і радо слухає.

Все добре в трійці*: в житті треба терпеливості! Ві всьому й всюди, а в політиці найбільше. Без терпеливості нема правдивої демократії — демократ буде невдоволений, не легко заспокоїться, одначе не сміє бути нетерпеливим. Терпеливість є запорукою демократії.

84.

На кораблі ми діставали бездротні телеграми про останні події на фронтах і в Європі взагалі — думки мусіли безупинно вертатися до війни. Згадую, як баварський уряд оголосив документи про питання війни і заяву бувшого канцлера Бетмана-Гольвега відносно тієї справи; Фош увійшов до Штрасбургу (25. листопада), а вкінці 28. листопада Вільгельм торжественно зрікся престолу й влади заявою, датованою в Голандії. І не тільки зрікся, але признав тим і революцію.

Німці почали свою останню офензиву в переконанні, що берестейський мир запевнює їм перемогу; всю увагу могли присвятити скріпленню фронту у Франції. Це, що вони, не зважаючи на численні місцеві успіхи, не могли прорвати фронту й побідити союзників, збільшує їхню остаточну поразку; німецька теорія про »Dolchstoß«, себто, що союзники здобули перемогу тільки завдяки деморалізації армії, соціалістичній агітації і революції внострі, не витримує критики. Бо, якщо вона правильна, то бувби це новий доказ короткозорості Німців і їхнього великого незнання своїх домашніх відносин. Коли мається на думці передусім вплив німецької соціальної демократії, то так само треба вказати на вплив соціалістів і пацифістів у краях союзників — Французи мають такуж саму теорію про »штилєт«, що перешкодив наступові Фоша за Рен. Назагал у всіх воюючих краях зростала рівночасно втома війною і спротив проти неї, і то з цих самих причин та основ.

Від самого початку я уважно слідкував за розвитком воюючих військ, їх стратегією і тактикою, та прийшов до переконання, що Французи своєю тактикою і стратегією перевищали Німців. Зпочатку я побоювався, що перевага буде на німецькій стороні; але розвиток війни впевнював мене, що Прусаци, саме задля свого прусакства, т. є. свого зовнішнього порядку і свого ме-

* В нас відповідає цьому приповідка: в Трійці Бог перебуває. (Зам. перекл.).

ханізму є під військовим оглядом слабші від Французів. Пруський абсолютизм, а в останньому часі вплив цісаря, шкодив також військові; воно обезвладніло і бюрократично покладалося на свою організацію, на чисельну перевагу й деякі свої вигоди, як на пр. скорий рух військ по стратегічно добре розложених залізницях і т. п. Французькому військові допомогла республіка, більша свобода, що всюди проявлялась і критикувала теж армію. Німецька тактика, що надіялась на фалангові, замкнені ряди і оточення ворога, не оправдувала себе; Французи краще оперували наступом коротких рядів, розіставлених за собою. Німці й на війні були централістами й абсолютистами, Французи індивідуалістами й республіканцями. Французи самі вже за війни називали свою тактику в полі »le système D« від »se débrouiller« (вимотатися); французький вояк умів, як індивідуаліст і провідник рівночасно, вимотатися.

Стратегічний плян Шліффена, як я частіше чув від французьких і англійських фахівців, був добрий, але не надавався у всесвітній війні; може тому, що Мольтке його невдачно змінив (західню армію занадто розтягнув аж до Швайцарії; Шліффен хотів тільки до Штрасбургу), або тому, що з нього зробили бюрократичну схему; я схилиюсь до тієї другої альтернативи.

Я вже й тому старався інформуватися у військових фахівців про Шліффена й двофронтний плян, що географічне положення і границі нашої майбутньої держави вказували на німецьку аналогію. Мене цікавило, що в німецькому найвищому військовому командуванні були непорозуміння і хитання, і то вже в давніших часах. Йшло про це, проти котрого ворога в двофронтній війні вислати головну військову силу, проти Франції, чи проти Росії. При тому Німці йшли за своїм головним військовим учителем Клявзевицом, який вчив, що все слід наступати на найсильніше місце. Отже хто був сильніший, Москалі, чи Французи? Мольтке старший в пізнішому часі хотів наперед з цілою силою кинути на Росію, а на заході оставати в дефензиві; це відповідало тодішній загальній політичній ситуації — Англія була тоді проти Росії (плян Мольткого був випрацьований подрібно у 80-тих роках. З Мольтким погоджувався Бісмарк і Вальдерзе, шеф генерального штабу по Мольткім). Позиція Шліффена не була легка (він прийшов по Вальдерзім 1891) з огляду на

авторитет Мольткого, бо він схилявся до погляду, що головний наступ треба спрямувати проти Франції; по деяким відомостям плян Шліффена походить властиво від цісаря Вільгельма.

В 1914 році політична ситуація основно змінилася: Англія ішла з Росією і Францією, а до Англії прилучилась Італія і Америка. Сили і їх розподіл був інший, як за Мольткого старшого. Теж окупація Бельгії привела до тактичних змін, з якими головна позиція Шліффена не добре годилася. Мольтке молодший прийняв для війни 1914 р. плян Шліффена, але по битві над Марною був проти нього і повернув до пляну свого стрия, Мольткого старшого. Та це було вже запізно і доказує тільки, як німецьке військове командування було дезорієнтоване. До деякої міри сталося так, як думав Мольтке старший, бо на сході Німці побідили Москалів і були в офензиві, в той час, коли у Франції були приневолені до позиційної війни, отже до дефензиви. Французи органічно принововили свою тактику до менше численного війська, знову-же Німці занадто покладались на свою традиційну чисельну перевагу. Коли-же проти них побіч Французів станули інші союзники, вони не зуміли впору змінити пляну й тактики; починаючи останню офензиву 1918 року, вони були в чисельній перевазі, або бодай були чисельно рівні. Німцям не доставало рухливости й винахідливости в полі; вони робили відокремлені несподіванки (прим. далекострільні гармати), — добрі, совісні генерали, але злі вожди; з цим вяжеться нездібність до одноцільної великої акції, самообман маленькими, дрібонькими акціями та успіхами. Передусім було для мене загадкою, чому Німці так завзято й вперто облягали Верден — якби були так 1916 року (за Штірмера!) кинули більшу частину війська до Росії!

Може бути, що вожди в цій війні — і не тільки у Німців — не виявили і не могли себе виявити. Війна була вперше, в дійсному цього слова значінні, війною мас, цілих народів, війною демократичною, якщо можна при тім ужити цього слова. Військовий демократизм, проявляється, здається, в тому, що у величезній армії не рішає один вождь, але кількох; цілу війну й поодинокі битви виграється відповідною координацією поодиноких самостійних армій. Вже Вольтер замітив, що з дуже великими арміями не можна нічого великого

осягнути; військова сила, нібито, держиться в рівновазі, а тому з такої війни випливає тільки біда народів. Це в значній мірі відноситься і до світової війни.

Але поразку Німеччини спричинили не тільки військові недостачі; війна, як це цілком слушно сказав Клявзевіц, є політикою при помочі інших середників; ціла німецька оцінка так європейської і всесвітньої ситуації, як і свого власного народу, була помилкова.

Пангерманський плян — німецьке військо, старшини були пангерманської орієнтації — був учений, але схиблений. Німці неправильно оцінили військові й політичні сили, сили воєнні й господарські: перецінювали себе та своїх союзників і не доцінювали ворога; аж до кінця прямо вперто не вірили у військову мобілізацію Америки, так як зпочатку не доцінювали Англії. Доказували пробами, що Американці не зможуть дістатися через море; цілком неправильно перебільшували в своїй фантазії силу своїх підводних лодок, яких кількість була вже неvistарчаюча. Німеччина просто незрозуміло обдурювала себе щодо Австрії, обдурювала себе ще й тоді, коли відразу мусіла бачити нездарність австрійських полководців у Сербії і Галичині. Про нездарність Австрії і Німеччини, думаю, свідчить теж поступування супроти Італії; мені здавалося, що ліпший і енергічніший австрійський, чи німецький полководець бувби з успіхом використав північну Італію проти Франції. Та до чого ті міркування ляїка про військові справи! Німеччина і Австрія в 1918 році, коли Росія і Румунія уступили з поля бою, мали чисельно малооще менше війська, ніж союзники; на французькому фронті обі сторони дорівнювали собі щодо чисельности, — а все таки були побіджені. *Nota bene*, Англіїці і Американці імпровізували армії, тільки Французи й вчасні Італійці мали старшу армію і військові традиції; блискучий доказ, що пруський мілітаризм себе не оправдав. Демократія поконала абсолютистичний монархізм і під військовим оглядом.

Також Німці не досить числилися з промисловою перевагою союзників. Англіїці скоро зуміли поборювати підводні лодки, так само Американці; Американці на пр. винайшли ще страшніші гази, як Німці, але за дла гуманности їх не вживали. І Едізон допоміг армії кількома добрими винаходами; правда, від нього наді-

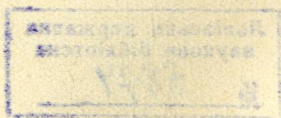

ялися чудес, та він зробив більше — дрібними винаходами підвищував боєву здатність своїх земляків.

Вкінці Німці, в надмірній вірі в механізм організації і матеріальної сили, не зуміли числитися з моральними силами — вірили в дегенерацію Франції, не добачили дегенерації Австро-Угорщини і не вміли зрозуміти моральної сили Англії та Америки, Італії та Сербії — Німці не встоялися в полі з причини свого пруського мілітаризму, своєї науки, своєї історії, своєї філософії, своєї політики.

Крім Французів причинилися до остаточної перемоги теж другі союзні армії. Англіїці вдержали для себе і для союзників вільне море і цим уможливлювали заосмотрення харчами, матеріалом і товарами не тільки себе, але й Франції; я звернув увагу на затяжну й завзяту боротьбу Англії проти німецьких підводних лодок, що закінчилася поразкою Німеччини; Англіїці і Американці зуміли заступати затоплені кораблі новими. Поза боротьбою з підводними лодками флот не мала важного воєнного завдання і мусіла посвятитися переважно охороні транспортних кораблів. Англіїці, як вояки визначалися майже взірцевою неуступчивістю і витривалістю. Якщо англійський полководець Гер (Haig) приписує остаточну перемогу союзників чудові, признає цим силу і енергію німецького народу, а рівночасно критикує цим відносини по стороні союзників, бо й у них не все було в порядку, а передусім не доставало одноцілості проводу; її не було вправді і у ворога, та всеж таки Німці зуміли держати віденських політиків і стратегів сильно в руках. Безперечно, що Німці під час цілої війни виявили подивугідну витривалість, хоробрість і зручність в подробицях; неуступно опиралися великій більшості народів цілого світа. Повний респект!

Загально признається заслугу Американців відносно перемоги; не тільки, що в критичний час допомогли свіжим і хоробрим військом, але, що взагалі прилучилися до союзників. Перед wypowiedженням війни Америка помагала союзникам постачанням зброї, харчів і воєнного матеріалу; Америка помогла союзникам Вільсоном і його авторитетом, який здобув собі під час війни в цілому світі. Своїм поведінням супроти Америки в самій Америці і своїм нерозумінням ситуації, коли Америка ви-

повіла війну, Німці може найбільш яскраво доказали свою політичну короткозорість.

Та не сміємо забувати теж інших союзників, передусім нещасної Росії. Мусимо підчеркнути участь Росії, вправді не в безпосередній побіді союзників — бо Росія була під кінець сама побіджена й покинула союзників — але участь в успішній обороні зпочатку війни: на Росії, так як на Франції, спочивав зпочатку головний тягар війни, заки Англія не створила великої армії, заки Італія не приступила до союзників і заки Америка не рішилася на безпосередню участь у війні. Російська сила — хоч тільки зовнішня і квантитативна, а не внутрішня і квалітативна — безперечно була у важких хвилинах надією для Заходу, подібно, як і для австрійських Словян в Сербії, в Рومунії і інших краях та причинилася до морального підсилення до дальшої боротьби і витривалости в бою. Початкові успіхи Росії проти Австрії мали не тільки своє військово-значіння, але й політичне, психологічно-політичне, яке видно головно в перших стадіях нашої визвольної боротьби. Радість з тієї участі Росії і російських заслуг у війні мутить нам нині не тільки свідомість пізніших неуспіхів і катастроф, спричинених передусім її внутрішньою гниллю, але й критична оцінка морального характеру цих воєнних заслуг і жертв. Російські жертви не являються до тієї міри жертвами свідомих, ідеальних цілей, як у інших союзників. Більшість російських поляглих умирало не в службі ідеї, народу, держави, тільки як пасивна жертва змагань, яких вона не знала й не розуміла. Найбільшу російську війну провадив старий царизм, за якого гріхи і злочини заплачено гекатомбами людських жертв; а мотиви й цілі тієї війни родилися з невмілої неросійської політики старої Росії. Це у значній мірі обезцінює в наших очах всі ці, без сумніву, незвичайні зусилля і жертви Росії у великій війні, в яких стільки сумної трагіки, викупленої хіба цим, що без воєнних терпінь і потрясень не було би прийшло так скоро й так повне визволення Росії від старого режиму. Та й це визволення викуплено гетакомбами людських жертв...

До загальної побіди багато причинилася на початку й на кінці війни також Італія. А що сказати про Сербію, що не зважаючи на неуспіхи видержала проти переваги до кінця, що перенесла всі страхоття австрій-

сько-мадярської солдатески, що енергічно відступила через Альбанію і льояльно поставилася до союзників на Балкані, аж вкінці все таки збрала овочі свого героїзму. Теж Ромунія і Греція були для союзників бажаною поміччю.

85.

Отже який змісл світової війни? Яке значіння має це величезне світове масове явище в історії Європи та людства?

Марксіське вияснення війни не вистарчає. Взагалі матеріалізм є науково неможливий, а матеріалізм історичний (економічний) є односторонній. Не тому, що вияснення спеціально на основі капіталізму є зовсім неправильне, тільки, що воно є одностороннє, неповне й неясне. Само поняття капіталізму є неясне; безперечно, що й давно, перед капіталізмом були війни — та ніхто ще не виказав, в якій мірі капіталізм є відвічальний за жерело й розвиток війни. Чи під капіталізмом треба розуміти цілу й загальну господарську систему, чи спеціально тільки фінансовість, конкретно фінансістів, банкірів? Чи важкий промисл? І в котрих країнах? Таж капіталізм є у всіх країнах, отже капіталізм стояв проти капіталізму — котрий капіталізм тоді є рішаючий? Знову приходимо до головного питання, хто з воюючих сторін провадив війну офензивну, а хто дефензивну, бо ця різниця є дуже важною для характеру війну.

Що господарські інтереси, ясніше: *»auri sacra fames«*, все були значним приводом до війни, в тому ніхто не сумнівається; та побіч них рішають теж інші мотиви. Таж історики (теж марксіські!) нас постійно поучують, що в новій добі велися війни на те, щоби держави і їхні володарі та провідні державні мужі скріпили свою владу, авторитет, престиж, щоби розширили свою територію на части сусідних країн та щоби підбили їх населення, щоби здобули кольонії; говориться про імперіялізм, передусім великих держав. Таким чином подається ріжні мотиви воєнної офензиви: бажання панувати, амбіція, захланність, расова й національна ненависть і т. д.

Вияснення світової війни націоналізмом є також однібічне й неясне. Теж націоналізм є у всіх країнах, отже знову насувається питання, котрий, який націоналізм

викликав війну? Хто почав офензиву, хто тільки боровся? Який зміст націоналізму? Безперечно, що національні спори й боротьби були одною з причин війни. Однак не можна війни уважати виключно національною війною; тут ділали теж господарські та інші мотиви й причини. Нації не є ще суб'єктами права; боротьбу вели держави, а народи непрямо настільки, наскільки були зорганізовані в своїх державах і наскільки були заступлені в державах. А держави вели очевидячки не тільки національну політику; те, що називають політикою взагалі (з правила політика держав) є складна річ: різні династії, уряди, впливові державні мужі й політики, журналісти, парламенти, партії, різні духовні напрямки і т. д. і т. д. Сконстантувати з науковою точністю, хто саме провадив і визначував політику даної держави, хто й з яких мотивів і причин рішав у даному випадку, хто рішав більше, хто менше, і т. д., це саме є завданням, котре має вирішити дійсна історія і філософія історії, правильніша, ніж філософія пангерманістична й націоналістична.

Я доволі вияснив, що в нових часах національна ідея й почуття визначували в значній мірі політику і війни; але не можна сказати, що війни, а головне всесвітня війна, були національними, то є виключно національними. Англія і Америка взяли участь у війні рішучо не з націоналізму, який є поширений на континенті, дарма, що признавали національний принцип, головне право малих народів Європи на самостійність і свободу.

Тому не можна говорити, що війна була боротьбою між Германіями й Слов'янами, або між Германіями й Романіями — вона була всесвітньою. Початок і розвиток війни ясно вказує, що націоналізм, зглядно національний шовінізм відіграли ролю, але вони були не одинокими чинниками, а одними із багатьох чинників.

Рідко коли війну поясняють спором церков і релігій; однак православ'я Росіян і Сербів, католицизм Австрії, протестантизм Німців і католицизм Французів і т. д. були теж чинником, але знову таки тільки одним із кількох чинників.

Історики розрізняють і кваліфікують стереотипними назвами: війни династичні, престижні, релігійні, політичні, визвольні, расові, імперіялістичні, рабівничі, колоніальні і т. д.; про останню війну загально говорять,

що є всесвітньою. То, щоправда, є квантитативна кваліфікація, та всеж таки назвою означається особливий характер і значіння.

86.

Характер всесвітньої війни можна в значній мірі схопити через порівняння воєнних цілей обох сторін і їхніх програм; отже спробую загально сформулювати програми обох сторін у всесвітній війні: Заходу, що вів велику більшість людства, й Німеччини, що вела меншість центральних держав. Цей поділ народів на два табори мав не тільки тимчасове воєнне значіння, він був виявом загальної культурної ситуації. Проти себе стояли ідеї, світогляди й погляди на життя.

Я свідомий цього, що коротке формулювання загальних національних і культурних програм є відважною річчю; однак це дозволяє аналізу війни та її історичне освітлення, яке подав я тут і в «Новій Європі».

Середньовічну всесвітню теокрацію, зцентралізовану в духовному провіді папства, як міжнародного авторитету, заступила в новітніх часах більша самостійність поодиноких держав і народів. Реформація, християнський гуманізм, наука, мистецтво й філософія, що змагають до зрозуміння й пізнання природи, чоловіка, історії й громадянства, дали нові духові й моральні ідеали та основи організації нової суспільности. Реформація, гуманізм, наука, мистецтво й філософія підготували великі революції в Англії, в Америці (т. є в дійсності знову таки в Англії) і у Франції; великим здобутком тієї революції було це, що держава й церква — властиво вже церкви — ставали незалежними від себе. На Заході, в Європі і Америці зчасом, аж до наших днів, всюди відділялася держава від церкви; релігія на тому не стратила, тільки навпаки скористала, так як скористала й політика. І не тільки держава поступінно увільнялась від церковщини; разом з нею увільнялися всі установи й складники суспільного життя: наука й філософія, школи й виховання, моральність, а вкінці й релігія.

Щодо держави, яка по реформації взяла в свої руки провід над суспільністю і, за приміром церкви, стала абсолютистичною, то французька Революція проголосила великий клич: «Свобода, рівність, братерство»; проголошено й скодифіковано права людини й грома-

дянина; Франція і Америка стають республіками, Англія, а хвилює теж Франція, конституційними монархіями. Проти старого аристократизму — монархізм є тільки одною з форм аристократизму — демократія розвивається в різних формах, ступнях і якостях.

Революційний процес не закінчився французькою Великою Революцією: по ній прийшла низка революцій, і ми все ще находимося в середині цього особливого розвитку, бо під час всесвітньої війни, і з неї, теж зродилися революції. Того саме не надіялися сторожі старого режиму. Революційність стала тривкою прикметою у всіх областях, не тільки в політиці. Можливо, що у всесвітній війні ми перемогли не тільки старий режим, але й перехідний стан революції.

Ідеалом Великої Революції була гуманність; морально означало це: симпатію і пошану кожного чоловіка супроти другого, признання людської індивідуальності, засаду, що чоловік не сміє вживати другого чоловіка, як середника. Під політичним і соціальним оглядом це означало рівність всіх громадян в державі та зближення і об'єднання народів та держав, а тим самим цілого людства.

В правному відношенні вірили в існування рівного, природного права на свободу й рівність, яке признавали для кожного індивіду і для всіх колективних одиниць, передусім народів. Та ідея природного права є стара; ми одідичили її від Греків і Римлян; вона освячена церквою і церквами; зміст цього природного права поступінно сформульовано політично й соціально.

З ідеалом людяности був тісно зв'язаний освітній рух, живе бажання знання і освіти; звідти в останньому столітті загальне признання науки і спроби нової філософії, основаної на науках; звідти загальне змагання до організації шкільництва, до загальної освіти, до обов'язкового шкільного формування, до т. зв. популяризування наук, розвиток журналістики, публіцистики і взагалі друку і т. д.

Революція і великі зміни в світогляді і в житті укріпили ідею та ідеал поступу у всіх областях людського змагання і діяльності, віру, що народи й ціле людство власним зусиллям досягнуть поступінно вищий і найвищий ступінь досконалости і задоволення.

Це є, здається мені, провідні ідеї європейського Заходу. Я говорю Заходу, хоч в першу чергу думаю про

Францію, бо Захід, Франція і сусідні народи, Англія з Америкою, Італія та інші романські народи творять одну культурну цілість. На це ясно вказує історія взаємних впливів західних народів і їхній розвиток, в першу чергу політичний.

Якщо я мавби це характеризувати кількома словами, я сказавби: в середньовіччі організувала людство (знаю, що під людством розуміється Європу бувшої римської імперії) католицька теократія екстензивно; завдяки реформації і революції повстає демократія, спроба організувати це людство інтензивно. Ставлю демократію проти теократії; ми є в переходовому часі, в переході від теократії до демократії на основі людяности.

87.

До культурної області Європи належала в середньовіччі й Німеччина. Але в новітній добі Німеччина щораз то більше й більше культурно відокремлювалась та ізолювалась. Пруська держава, скріплена реформацією, держава від самого початку заборча, опанувала Німеччину. На Заході теж панував значний т. зв. етатизм; але на Заході держава стала органом парламенту й прилюдної opinio, в Німеччині монархістичну державу прямо обожали, а її абсолютизм загально признавано — щойно під кінець всесвітньої війни пруський король, як німецький цісар рішився на парламентаризацію Німеччини. Прусія і Німеччина були властиво зорганізованим цезаризмом; безперечно, Фридрих Великий, Бісмарк і Вільгельм були, щоправда не як Наполеон, особливими, царистичними цезарями. Слово «цар» вправді повстало з «цезар», та яка тут різниця в слові й поняттю! Вояк, пруський старшина, став для Німців мірилом суспільної організації, а навіть світа. Вояк і війна стають правильною установою. Реформація, класичний гуманізм, наука, мистецтво й філософія не усунули в Німеччині теократії так основно, як на Заході; німецький нарід прийняв реформацію тільки на половину, а німецька реформація (лютеранізм) приновилася до католицизму — так повстав рід цезаропанізму, хоч, щоправда, він був інший, як цезаропанізм у Росії.

Чоловіколюбні ідеали Лессінга, Гердера, Гетого, Канта, Шіллера, які черпали вони зі західнього й світового розвитку та зі співучасті в цьому розвитку, заступлено

пангерманістичним імперіялізмом. Клич: Берлін-Багдад означає змагання здобути панування над Європою, а через це і над Азією та Африкою. Вже в цьому проявляються ідеали старого світа: Німеччина також географічно продовжує і підтримує ідеали римської імперії. Всупереч тому ідеалом Заходу є організація цілого людства, злука передусім Європи і Америки. а через те й інших частей світа, цілого людства; є це людяність екстензивна та інтензивна. Це об'єднання досягнуто у всесвітній війні.

Пангерманізм не признавав права народів на самостійність; хотів бути головним і єдиним вождом і паном усіх. У своїй заборчості заявляв, що ідеалом є многонаціональна держава, а Австро-Угорщина поруч Німеччини була живим прикладом такої держави; не забуваю очевидно і про російську державу, яку в так значній мірі творено на пруський взір. Союзники проголосили право на самостійність всіх народів, не тільки великих, але й малих; вислідом тієї програми є Союз Народів, який довершує демократичні ідеали, як їх сформуловано, а почасті й здійснено в Америці.

Німці відкидали природне право й заступали його історичним правом. Вправді вони признавали Канта провідним філософом, але відкинули його нахил до природного права й до Русса, як і взагалі всі ідеали людяности. Історичне право при допомозі дарвінізму замінено в теорію механічної еволюції, яка запевнює успіх найсильнішому: війна й ведення війни є божою установою. Пруський мілітаризм покориствовався теорією англійського природника, щоби скріпити свій військовий аристократизм, що проповідував головну догму т. зв. «реальної політики», що всяке право родиться з могутности й сили, а могутність і силу зправила утотожнювано з насиллям*. Німецький нарід проголошувалося народом вроджених панів.

88.

Німці самі деколи формулюють різницю між старшою і новою Німеччиною кличами: Ваймар, чи Потсдам? Гете—Бісмарк? Кант—Крупп?

* Доказ цього пангерманського утотожнювання могутности з насиллям подає професор Шефер: Staat und Gesellschaft, 1922 (отже ще й по війні); він доказує, що право є тільки виявом відношення

Попрусачення цілої Німеччини було в першу чергу політичне; пруська теократія використала упадок німецького цісарства, пережиток католицької теократії і опанувала Німеччину і Австрію своєю кріпкою і одноцілою військовою і адміністративною організацією. Пізніше прусацтво контролювало всі культурні змагання і зробило з Німеччини царство зовнішнього порядку, як я то схарактеризував у «Новій Європі».

Наслідки попрусачення виявляються не тільки в політиці, але й в німецькій філософії, науці, мистецтві, а також і в теології. Коли провідні мужі й стани народу починають покладатися на силу й насилля, тоді зникає симпатія, люди втрачають зацікавлення пізнавати почуття і думки своїх ближніх, а тим більше людей чужих, бо для всяких зносин з ними доволі державного механізму, команди, пастука; люди перестають свобідно думати, повстає ученість без живих ідей.

Це є вияснення тих великих помилок і блудів німецької історії і німецької думки перед війною і підчас війни; Бісмарк і його насильницьке поведіння з йому близькими людьми є типом цього владивадного Прусака. Схематично (це по попередніх виясненнях можу зробити) я представивби той розвиток ось як:

Гете — Кант — Фридрих Великий

Гегель

Мольтке — Бісмарк — (Вільгельм II.) — Лягарде —
Маркс — Ніцше.

Гегля уважаю синтезою Гетого й Канта та попередником Бісмарка; він прийняв пруську ідею державности, як головного вияву національності і взагалі цілого громадянства, своїм пантеїзмом і своєю фантастикою творить він перехід від Гетого й Канта та їх світовости до прусацтва і його механізму, матеріалізму й насильства. Гегель не даром був зпершу теологом — і в тому відношенні він сформулював основи пруської теократії; Бісмарк і Вільгельм постійно мали на устах Бога, розуміється, пруського бога. Гегель своїм «абсолютним ідеалізмом» служив авторитетності пруської держави, закинув людяність і світовість Гетого й Канта та со-

сил, головню публичне право (стр. 264); але зараз таки у нього сила стає насиллям: «Річ мається не інакше, насилля і сила можуть творити право». (Стор. 264.)

творив основи теократичного й практичного насильства. Бісмарк і бісмаркізм цілком абсорбували Гетого — пруська держава стала непомильним провідником народу і його духового та культурного змагання.

Маркс, перейшовши філософію Фасрбаха («чоловік є це, що їсть»), обернув пантеїзм і абсолютний ідеалізм Гегля в матеріалізм та прийняв механізм пруської організації і державности (всемогучої централізації), хоч і підпорядковує державу господарським відносинам. Факт, що німецькі марксисты підчас всесвітньої війни, не зважаючи на свій соціалізм і революційність, без критики прийняли пруську політику й були так довго у звязку з пангерманістами, є вислідом цього методичного й тактичного споріднення. Недемократичний погляд про необхідність великих господарських одиниць відповідає пруському поняттю надчоловіка. Про словянські народи Маркс думав не інакше, як Трайчке, чи Лягарде.

Ніцше перекинувся від ізольованости соліпсизму до дарвіністичного права сильнішого — «білявий хижак» настановить владу нової аристократії, а також і церкви; теократію християнства замінить теократія надчоловіка.

Ріжницю між Гетим і Бісмарком, Кантом і Круппом я не розумію в змислі парсійського дуалізму — в Гетого та в Канта психолог знайшовби теж декілька елементів характеру пруського «реального політика».

Правильна німецька дісюнкція булаби: Бетовен — Бісмарк! В Бетовені бачу німецького генія зовсім не попрусаченого: його мистецькі твори мають своє жерело в чистому, правдивому натхненні, йдуть зі серця до серця, як то принагідно сформулував сам Бетовен. Його Девята Симфонія є гимном гуманности й демократії — згадаймо, як він прямо вилаяв ваймарського олімпійця за те, що гнув спину перед сильними миру цього. А той незрівняний «Фіделіо»! Тільки у Шекспіра нахожду подібну сильну любов мущини й жінки; в цілій всесвітній літературі нема приміру так сильної і чистої, подружньої любови — дотепер навіть найліпші поети займаються тільки романтичною стадією передподружньої любови. В «Missa Solemnis» Бетовен подав своє гаряче релігійне «Вірую», релігію модерного чоловіка, що від одідиченої церковної форми підноситься до висот вимріяних тільки найзрілішими умами нашої доби; Гайдн закидав йому, хоч і по-при-

ятельському, що не вірить в Бога... Поруч Бетовена поставивби я його великого вчителя Баха і його релігійну музику; у філософії я навівби Ляйбніца. Змагання Ляйбніца до об'єднання церков виходить цілком природно з його монадологічної системи, з його основного поняття всесвітньої гармонії; пангерманські шовіністи добачувалиби певно в цьому гуманному змаганні вплив слов'янської крові Ляйбніца. Я бачу в Ляйбніцові продовження плятонізму, хоч уже й зі сильними зародками суб'єктивізму, перебільшеного потім Кантом і наступниками.

Жалую, що я музично замало образований, щоби міг прослідити німецький дух в цьому славному ряді великих музиків: Бах, Гендль, Глюк, Гайдн, Моцарт, Бетовен і др. (Шуберт, Шуман). Розуміється, що й прусацтво найшло свій вияв в музиці — Ріхард Вагнер є геніяльною синтезою декаденції і прусацтва.

Велична, гарна й благородна німецька музика не опанувала досить певно серця народів — попрусачення ділало сильніше.

89.

Німецька думка по Кантові, а в значній мірі вже й Кант, зійшли на бездоріжжя. Кант поборював одинічності англійського емпіризму, передусім скептицизм Юма, одностороннім інтелектуалізмом нібито чистого творчого розуму; вибудував цілу систему апіорних вічних правд, і цим започаткував всю цю фантастику німецького суб'єктивізму (ідеалізму), що необхідно провадив до соліпсистичного осамітнення і егоїзму, аристократичного індивідуалізму і насильницького надчоловіцтва; Кант, всупереч скентицизмові, що повстав зі спротиву проти теології і метафізики, вернув кінець-кінців — і тут за приміром Юма — до етики й побудував світогляд, в цілій своїй суті моральний, але його настуники хопились його суб'єктивізму й під назвою різних ідеалізмів взялися довільно конструувати цілий світ.

Цей метафізичний титанізм необхідно провадив німецьких суб'єктивістів до морального осамітнення; фантастика Фіхтога й Шелінга зродила нігілізм і песимізм Шопенгавера; титани гніваються, іронізують — гнів з іронією і титанізм є *contradictio in adiecto* — а вкінці попадають в розпуку. Гегель і Фаєрбах шукають при-

біжища в державній поліції і в матеріалізмі, котрим спасаються перед метафізичною фантастикою; вони підлягають пруському капральству, якому вже Кант дав яркий вияв своїм категоричним імперативом. Німецькі університети стали духовими казармами цього філософічного абсолютизму, що кульмінує в ідеї пруської держави й королівства, яке обожав Гегель; Гегель вибудував під назвою діалектики і еволюції для державного абсолютизму макіявелізм, оснований на не-признаванні принципу contradictionis. Право виводиться зі сили й насильства. Ніцше, як і Шопенгавер відкидають цей розвиток, але тільки на словах, в дійсності саме Ніцше став філософічним проповідником гогенцолернських доробкевичів і пангерманського абсолютизму.

Гегель проголосив не тільки непомилність держави, але й єдиноспасенність війни й мілітаризму; Лягарде і його прихильники створили потім філософію і політику пангерманізму, яка потерпіла у Франції невдачу; з пруськими полками упала й філософія, що проповідувала: вигубити Поляків (фон Гартман), розбити тверді голови Чехів (Моммзен), розторощити цих декадентних Французів і зарозумілих Англійців і т. д. — війна погребала пруський пангерманізм. Війна дала відповідь на питання: Гете, чи Бісмарк, Ваймар, чи Потсдам?

Відкидаючи однобічності німецького мислення, започаткованого Кантом, не хочу сказати, що німецька філософія і весь німецький спосіб думання є схиблений, не кажу, що є слабкий, поверховний, нецікавий; ні, то цікава й глибока філософія, та глибока тому, що не могла бути й не була вільна. Є це схолястика, так як і середньовічна, означена готовим, наперед установленим, офіціальним »вірую«. Як пруська держава й прусацтво взагалі, так і німецька філософія, німецький ідеалізм є абсолютистичний, насильницький, неправдивий, що заступає велич свободної, об'єднуючої людськості — кольосальною і свого роду грандіозною будовою вавилонської вежі.

90.

Протилежність: Гете-Бісмарк я відчув дуже сильно у своєму особистому розвитку. Від середньої школи був я в німецьких школах, писав і публікував низку своїх праць німецькою мовою і добре знав німецьку

літературу; річ природна, вона була для мене доступніша, ніж інші літератури. А Гете став одним з моїх перших і головних літературних учителів; крім Гетого я займався Лессінгом, Гердером і дещо Іммерманном. Шіллера я любив радше як чоловіка і характер, більше ніж Гетого, та як поета-мистця і мислителя я вище ставив Гетого. Його безмірний егоїзм є золотим мостом до пруського пангерманізму. Вже з тих імен видно, що німецької романтики, якої зрештою я не міг оминати, я не приймав так, як французької — вона не була для мене головним культурним елементом, була радше елементом переходовим; мене відтручувало теж її реставраційне, а навіть реакційне змагання.

Я слідував і за новішою літературою; я доволі багато читав, а передусім студіював в театрі розвиток драми; та новіша англійська й французька література була для мене більш життєвою; в них є багато дечого для модерного чоловіка.

В Гетому мав я для всіх літератур — теж для нашої — те мірило, яке він установив своїм домаганням і програмою всесвітньої літератури; його головний твір — Фавст — ставляв своєю правдивою аналізою модерного чоловіка, а головню німецького чоловіка, його наступникам в Німеччині й всюди головне провідне завдання: побороти фавстизм. Побороти на мистецькому полі те, що хотів побороти Кант на філософічному, побороти скептицизм, суб'єктивізм, песимізм і іронію, побороти насильницьке надчоловіцтво. (Слово »Ueberschensch« походить, здається, від Гетого, або він його принайменше усталив.)

Німецькі літературні критики вірно датують модерну німецьку літературу від Геббля. Геббель аналізує революційні відносини, виростає в добі реакції і проглядає її наскрізь; сам піддався їй остільки, що надто по-гегелівському перецінює державу, якій — не потрібно — приноситься в жертву індивідуум; державу розуміє саме по-гегелівському, а тому не симпатизує навіть з революцією (1848), хочай сам сильно бунтується проти тодішнього громадянства — щоправда, в його бунті чути деяку нерішучість. Правильно схоплює тодішні соціальні проблеми і проблеми того морального перелому, що відбувається в аристократичній і буржуазній суспільності; багато продумує над самогубством; в різних формах подає нам проблему жінки та її

відношення до мущини й проблему любови. Але саме тут виявляється та особлива нерішучість: відкидає старий погляд на жінку, та рівночасно боїться, щоби не попасти в крайність еманципаційного руху.

Однаке нерішучість є прикметою переходового часу і проявляється не тільки в поглядах Геббля, але й в його мистецтві. Він рішучо драматик, драматичний реаліст, та має ще значний елемент романтики; просто любить у всьому незвичайному, проблематичному. Характеризує його це, в який спосіб дає новий змісл і вияснення історичним постаттям (Юдита). Мистецьку нерішучість видно в його ліриці; дає вірші, але в них нема правдивої ліричної поезії, забагато в них рефлексії. Під цим оглядом годі порівнувати з Гетим. Мене взагалі цікавило відношення Геббля до Гетого: перш за все тим, як зробив він титанізм, що так скажу, державним, подаючи нам Гольоферна, Ірода і др. Погляд вузький, грубий, можнаби сказати пруський. Щодо форми, Геббель, здається, наслідував Гетого, бодай у своїх пізніших драмах зближався під мистецьким оглядом до Іфігенії, до клясицизму.

Гебблем займався я відносно багато й тому, що він жив у Відні, де я найшов ще свіжі пам'ятки його діяльності. Мені здавалося, що саме на тому Німцеві з півночі можна прослідити шкідливий вплив Австрії-Відня. У Відні театр спонукав мене зайнятися австрійськими поетами, передусім Грільпарцером; на ньому можна студіювати Австрію з часів Меттерніха та її фатальний вплив на великих людей — це вкінці видно і на нашому німецькому землякові Штіфтерові. Автобіографія Грільпарцера є документальним доказом цього. Ту Австрію бачив я і в Раймунді, Бавернфельді та Анценгрубері — віденщину у Нестроєві. Всі вони писали з австрійськими кайданами на руках. Грільпарцер відчував Відень як Капую духів, для Анценгрубера Австрія була убивником цих духів.

З австрійських поетів сильно захоплював мене Ленав, головню своєю переріркою Фавста. У австрійських поетів цікавило мене те, що їх манили чеські драматичні теми. (У нас полемізували з Грільпарцером і Гебблем). Гаммерлінг звертав увагу своїми декадентними епосами.

Само собою розуміється, що я читав теж поширені в той час романи Гуцкова, Шпільгагена і ін. До де-

якої міри мені подобався А. Штерн і його пізніші романи, в котрих принагідно критикує попрусачену нову Німеччину по 1870 році та її безідейність. Теж любив я т. зв. реалістів: Отта Людвіга і Германа Курца; Густав Фрайтаг мені не подобався.

Сильно цікавив мене Гайне, але більше з політичного боку. При цьому згадаю ще Берна (Boerne) і взагалі молодод-німецьких радикалів.

Не подаю, очевидно, перегляду новішої німецької літератури, характеризую тільки здебільша своє відношення до неї. Під пруським і габсбурським абсолютизмом, головню за Меттерніхового пореволюційного режиму, не розвинулася література вільна, освободжуюча; найсильніші таланти підлягли реакції (Геббель), або вона їх зломила (Грільпарцер); меншим мальконтентам найчастіше вистарчали схолястичні протести й революції à la Штірнер і Ніцше; Гайне відійшов до Франції, Ріхард Вагнер помирився з імперіялізмом і його зовнішнім блеском. Вкінці пізніша література прийняла надто гладко новий і найновіший курс, або корчилася в аполітичних курсах — пруські побіди осліплювали.

Пересадність, несмачність німецького натуралізму, а потім декадентизму, модернізму, символізму, і як ще там звуться ці літературні категорії, імпресіонізм без звязку і вкінці безсильна манія великості т. зв. експресіонізм, відповідають моральній кризі і упадкові нової суспільности по 1870 році. За тією новою літературою слідував я вже в Празі; невпинні порівнювання з нашою чеською творчістю і з літературами Французів, Англійців і Американців, Скандинавців і Москалів переконували мене про дійсну кризу німецької культури, про її заломання, недостаточність, слабкість. Відси ті надмірні впливи Скандинавців, Москалів і Французів; до того безнастанні спроби повороту до старших, передусім до Гетого. Гергарт Гавптман є для мене репрезентантом цього слабосильного змагання. Добру аналізу цих німецьких Дітей своїх німецьких Батьків подає вже Вассерман у своїх передвоєнних романах (Die Masken Erwin Reiners), або тепер один з експресіоністичних провідників Казимир Едшмід.

Саме експресіонізм є переважно німецьким; є то німецький субективізм, а через те вже наперед за-суджений. Експресіоністи не є вже виразниками кан-

тизму, згідно новокантизму і суб'єктивізму à la Ніцше. Експресіоніст, якого нам малює Бар, творить світ; а експресіоністичний поет і критик Павльзен (це ледви, чи випадок, що він є сином кантівця Павльзена) толкує нам, що нібито поет має в собі готові форми (термін Канта), а світ дає йому тільки зеренця, з яких в його душі виростають дерева і цілий світ. Отже суб'єктивізм зі всім своїм абсурдним насильництвом. Павльзен слушно каже, що експресіонізм є по своїй суті німецьким.

І я не кривджу Німців, коли скажу, що їхня література підчас війни була груба і найбільш шовіністична квантитативно і квалітативно, зовсім так, як і німецька публіцистика та журналістика, що цькувала — в Берліні, так само, як у Відні й Будапешті — до війни. Штільгебавер (я читав його в англійському перекладі), потім Унру і небагато інших були виїмками, яких репрезентували Ферстер, Шікінг, Ніппольд, Греллінг і др.

З подробиць наведу, що я умисно слідкував за школою альзасько-льотаринською; мене цікавило, як там (на пр. у Флякого) проявляється вплив французьких сусідів — дивна комбінація парижського декадентизму і вчності «приватдоцента».

91.

У своїй першій праці «Самогубство, як масове суспільне явище модерної цивілізації» (1881)* я пробував пояснити дивний і страшний факт, що в новій добі, починаючи від кінця XVIII. століття, всюди в Європі і в Америці, саме серед народів більше і найбільше освічених, збільшується число самовбивств; і то вже до тієї міри, що приходится говорити про самогубство, як про хоробливий стан модерної суспільності. Цей нахил до самогубства у модерного чоловіка в'яжеться зі збільшенням психозності.

Подрібна аналіза причин і мотивів поодиноких самовбивств привела мене до пізнання, що головню диспонууючою, а часто рішаючою причиною самовбивства є ослаблення характеру з причини втрати релігії. В історичній перспективі являється модерний нахил до самовбивства і психозність наслідком тимчасовости й него-

* Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation, von Dr. Thomas Garrique Massaryk. Wien 1881. (Зам. перекл.)

товости нового світогляду та на ньому основаної недостаточної організації суспільности.

Середньовічна католицька теократія закріпила в цілому християнському світі одноцільний світогляд і згідний з ним моральний та політичний режим; але католицька теократія в новій добі — яка через те і є новою! — підупадала і паде: революція в області науки, філософії і мистецтва, революція релігійна, революція політична і соціальна характеризують перехід від середньовіччя. Юм і Кант, скептицизм і спроба його побороти — оба вони є речниками нової доби. А ця доба є очевидячки переходовою, є стадією духової і моральної анархії: усталений, загально признаний авторитет церкви упав і мусів упасти наслідком його абсолютизму, передчасного, штучного і насильного накинення загального світогляду і політичного режиму. Проти цього духовного абсолютизму повстала революція на цілій лінії, в самій церкві і поза церквою. Загальної згоди, католицизму, католицизму тривкого не можна подиктувати, вимусити, його мусить здобути вільною згодою на підставі досвіду й розуму. Чоловік повстав і бунтувався проти непомилности, абсолютизму і інквізицторства; розвинувся революційний, пересадний індивідуалізм і субективізм, що веде до соліпсизму і егоцентризму, то є до духового й морального осамітнення, до загальної анархії на місце бувшого католицизму: скептицизм, критичність, іронія, негачія та безвіря здавили віру й здібність вірити, чоловік став неспокійним, неостійним, змінчивим, нервозним; при значній, часто штучно збільшуваній енергії, він попадав в утопізм, у розчарування в безнастанному шуканні й підприниманні та все наново попадав у розчарування; ідеаліст кинувся до розкошей, та не знаходив вдоволення; і ширився песимізм, не тільки теоретичний, але й практичний — безрадісність і невдоволення, злоба й розпука, а з того втома, нервозність, психозність і нахил до самовбивства.

Модерна суспільність, оцінювана зі становища психофізичного є патологічно роздразнена, роздerta, роздвоєна — є саме в стадії переходу й переродження; в кількості самогубств я знаходжу просто арифметичне мірило тієї хоробливости душевної, а zarazом моральної і фізіологічної. Цифра самогубств доходить тепер в Європі і Америці до 100.000 річно! Характеристичним

є зростаюче число самогубств серед дітей. Для цих, на яких роблять вражіння тільки великі числа, почислім жертви самогубства за десять, п'ятьдесят літ: мільйон, п'ять мільйонів! А ми лякаємося статистики воєн, хочби й всесвітньої війни? Чи ж розпука над собою і життям та самогубство, хочби тільки однієї дитини має менше трагіки та менше значіння для життя чоловіка й культурних народів, як жертви війни? І яка це суспільність, яка її організація, який її моральний стан, коли вона це все спокійно й рівнодушно переносить?

Повнішу аналізу проблеми самогубства й нахилу до самогубства дає моя згадана праця.

Протилежністю самогубства й нахилу до самогубства психологічно є вбивство й нахил до вбивства; самогубство це насильство душі, що є звернена до себе і в собі егоцентрично суб'єктивізується, вбивство є насильством душі назовні, є аномальною об'єктивізацією. Суб'єктивістичний індивідуалізм, що степенується до соліпсизму й титанської богорівності, є нестерпний для людини — накінець він поповнює насильство, або на собі самому, або на ближньому: самогубство і вбивство є степенуванням того насильництва.

Новочасний мілітаризм, передусім пруський є науковою і філософічною системою об'єктивізації, насильницькою втечею перед хоробливою суб'єктивністю і самогубністю. Кажу: модерний мілітаризм; бо войовничість дикуна, варвара, навіть середньовічного лицаря, чи вояка є психологічно й морально зовсім щось інше, як науково продумана мілітаристична система новітньої абсолютистичної держави; дикуна і варвар воює з первісної дикости, жадоби панування, з нужди, голоду — за всесвітньої війни були в окопах ученики Русса й Канта, Гетого й Гердера, Байрона й Міссе. Якщо Сомбарт величає німецький мілітаризм в дусі Гегля і гордиться воюючими в стрілецьких ровах Фавстами й Заратустрами, то видно не зрозумів, як криво осудив німецьку і європейську цивілізацію! Воювання цих модерних, цивілізованих людей якраз і є насильною втечею перед тривогою, що впливає з надчоловічого »Я«; саме тому інтелігенти не уступали щодо войовничості перед селянами й робітниками, навпаки інтелігенція була підчас війни провідним елементом. (Вперше ясно усвідомив я собі те, обсервуючи сербську інтелігенцію підчас балканських воєн; в сербській армії,

в масі селян інтелігент, старшина виступає виразніше; подібно й в російській). В модерній війні противники не стоять проти себе, око в око, не є то вже бій, як колись, тут убивають себе на віддаль, абстрактно, противник не бачить противника, убивають себе з ідеї і в ідеї — це німецький ідеалізм, переложений на мову Круппа. Тому теж оборонна війна, морально самотньо допустима, стає несимпатичною, а виховання вояка і демократичного війська є таким важким завданням демократії: виховати вояка, свідомо відданого виключно обороні, не насильному підбоєві та завоюванню, а все таки хороброго й готового на жертву життя. Мілітаризм і модерна війна є природним станом, якого вимагає Руссо, є Контовим (Comte) поворотом від позитивізму до фетишизму, є тугою романтиків за життям нерозумовим, анімальним, вегетативним. Ані великий теоретик модерної демократії, ані основник позитивізму, ні романтики не зауважили, що природний стан, фетишизм і анімальність означають варварський нахил до вбивства і *bellum omnium contra omnes*. Чоловік природи не знає самогубства з модерної втоми, нервозности і з *taedium vitae*; він убє себе тільки в рідких випадках зі злости з причини зневаження, або взагалі невдачі своєї енергії; модерний чоловік терпить на хоробливий нахил до самогубства зі страху, задля недовстачі енергії, з причини втоми, що впливає з душевної і моральної самотности, з безплідної манії великості, з надчоловіцтва. Мілітаризм є спробою цього надчоловіка увільнитися від тієї своєї недуги, та це ніщо іншого, як степенування недуги. Нарід мислителів і філософів має найбільшу скількість самогубств, має найдосконаліший мілітаризм і викликав всесвітню війну.

Із психологічного противенства поміж самогубством і вбивством стає зрозуміло, що підчас війни всюди зменшується число самогубств, особливо в побідних краях; увага зосереджується на боротьбу, люди через те об'єктивізуються.

Припускаю, що звязок між модерним нахилом до самогубства і пруським мілітаризмом вірний і вірно охоплює психологію модерного чоловіка. Ще раз призадумаймося над тією справою.

Всесвітня війна була війною народів. Проти себе не стояли старі постійні армії, тільки армії нові, що повстали наслідком загального обов'язку військової служби,

армії головно резервові, проти себе стояли народи. Військових по званні стояло проти себе мало; правда, цісарі та вожди, як і частина війська, були ще вояками, як то кажуть, старого зерна. Одначе тому, що всесвітню війну провадили маси, мала ця війна особливий характер, в ній виявилися прикмети воюючих народів. Характер війни залежить від характеру вояків. Якщо війна, як це твердять пацифісти, дала волю всім злим інстинктам, зlobі, ненависти, жаді убивств, то певно, що ці прикмети не появились щойно підчас війни, тільки характеризували народи вже й перед війною; діяволи з 1914 року не були ангелами в 1913 році. Всесвітня війна мала, як уже сказано, характер абстрактний, науковий; противники не стояли проти себе лицем в лице, не було рухомої війни, тільки позиційна, люди убивали себе, навіть не бачучи себе. Перевага наукового воєнного промислу й математичне використання великих мас принесли вкінці побіду. В стрілецьких ровах були, як ми чули від німецького професора, Фавсти й Заратустри; так, були, та крім них були теж Роллі, та Октави, Манфреди, Івани й Левіни. А були також і Альоші. Якби було тут місце, то порівнююча студія письменників, які полягли підчас війни, потвердилаби нам цю діагнозу; починаючи від Пегі, можнаби начислити цілі десятки французьких, німецьких, англійських та інших письменників. Це саме потвердилаби нам аналіза воєнної літератури.

Повоєнна література військових письменників, що філософічно передумували війну та її значіння, переконуючо вказує, що у війні, вже тому, що так довго вона тривала, рішав загальний моральний стан, а зовсім не військове вишколення і зручність командантів; воювали модерні люди — отті Фавсти і їхні численні потомки.

Думаю, що це моральне значіння всесвітньої війни, як змагання до об'єктивізації від надмірного суб'єктивізму, виступає досить ясно; війна і спосіб воювання вирости з цього морального та духового стану модерного чоловіка і цілої його культури, яку я коротко схарактеризував. Новочасна суперечність між об'єктивізацією і суб'єктивізацією, яка проявляється в літературі та філософії тому, що існує в житті, це затяжний історичний процес, котрий виявився також у війні, а головну у її затяжності. Те, що всесвітня війна була такою

затяжною, такою загальною, є саме її особливою, характеристичною рисою.

В розділі про Швайцарію я начеркнув тіни й чорні сторони війни та висказав свою думку, хто завинив війну. Тут треба признати й добрі прикмети воюючих; саме наслідком затяжності війни у обох воюючих сторін виявилася моральна сила, геройський дух, витривалість і жертвенність. Війна показала, на що зможе спромогтися модерний чоловік і що змігби досягнути, якби вибув жадаючи панування і не здавлював у собі вродженої кожному симпатії до своїх ближніх. Але мусівби побороти весь той модерний титанізм і егоїзм хоробливого субективізму та індивідуалізму. Бо саме це надчоловіцтво кінчиться самогубством і війною.

Німецький історик Лямпрехт, що з таким одушевленням і енергією оправдує Німців щодо війни, мимоволі потверджує мою аналізу. В своїй історії найновішої Німеччини, написаній перед війною (*Zur jüngsten deutschen Vergangenheit*, 1904) вірно характеризує той час, як епоху нервової draжливости (він утворив собі слово: *Reizsamkeit*) і наводить як типи тієї нервозности не тільки Вільгельма, але й Бісмарка. Дійсно, німецький надчоловік, титан, є нервозний і шукає або смерті, або війни, як острого подразнення проти хронічного подразнення.

Це відноситься до всіх народів, але в першу чергу до німецького народу; його філософи, мистці й взагалі його духові працівники виплекали субективізм і індивідуалізм аж до абсурдного соліпсизму з його моральними наслідками. Надчоловік Ніцшого, на дарвіністичний лад сконструований хижак, є ліком проти абсурдности і нелюдяности соліпсизму. Німецькі філософи й мужі науки, історики й політики проголошували у своїй духовій самотності німецьку цивілізацію і культуру вершком людського розвитку, і в ім'я тієї самозванчої вищости пруський пангерманізм проповідував право займанщини і взагалі підпорядковував право силі й насильству. Пруська держава, її військо й войовничість, ставала протиліком проти хоробливого субективізму; пруський пангерманізм завинив всесвітню війну, за ню морально відповідає, хоч і австро-угорський режим є співвинний, а в деякому змислі й більше винний. Нарід філософів і мислителів, нарід Канта й Гетого, що присвоїв собі завдання світлоносія, не міг без фалшу акцентувати нечесної і короткозорої політики

дегенерованих Габсбургів і не смів у війні шукати виходу зі сліпої вулиці свого односторонньо розвиненого образування. *Corruptio optimi pessima*.

92.

Проблемою самогубства і вбивства займаються поети-мислителі вже давно та інтензивно, від Русса й Гетого аж до наших часів; теж модерні статистики, соціологи і психіатри досить пильно посвячувалися цим проблемам т. зв. моральної статистики, але європейська суспільність все ще не усвідомлює собі ваги тієї проблеми. Видно це з того, що літературні критики не зуміли вповні зрозуміти головного змісту своїх великих мислителів. Вже Сен-Пре у Русса є першим помітним типом надчоловіка, й Руссо нам показує його моральну недугу, яка доводить його до самогубства; однак Руссо покищо тільки грається цим останнім прибіжищем філософського роздвоєння. Чистокровний надчоловік Гетого (Гете признається, що він сам був у такому самому настрою) рідиться на отрую і тільки завдяки щасливому випадкові великодушні звони спасають всевідучого мальконтента. Вертер вже не спасся і кінчить свою хоробливу романтичність смертю. У Французів по революції Міссе аналізує «недугу століття»; його герой, боговбивник Ролля вкінці також поповнює самогубство. У Англійців аналізує модерну недугу Байрон (Манфред!). У Москалів, починаючи Онегіном Пушкіна, аж до Левіна Толстого, маємо прямо жорстоку аналізу інтелігентської роздвоєності; цю аналізу ще більше скріпив Достоевський реалістичною невмолимістю і подає свою діагнозу в типах драстичної брутальності. В короткому нарисі «Присуд» він спробував дати сильогізм модерної логіки самогубства. У Скандинавців маємо Якобзена, Гарборга і всіх інших аж до Штріндберга; всі аналізують ці модерні «втомлені душі», аналізують їх, очевидно, на собі. А ці наймолодші й наймодерніші? Згаданий Вассерман показує молодій генерації, як він не знає пієтизму, як утотожнює свободу із безличністю, безбожність з неустрашимістю, жадобу насолоди зі силою — ці противники буржуазного страху не бояться нічого крім бакцилів, живуть без любови, без пересудів, але й без серця. Видно, що Вассерман знає свого Достоевського, як знає його і Едшмід, коли експресіонізм і модерний напрям характеризують

як боротьбу карликів з Богом, що неминуче приведе до повороту і відродження під кличами: Любов, Бог, Справедливість...

Проблему вбивства маємо вже у Гетого: брат Маргарети гине від меча Фавста, а яке значіння має ще в II. часті Фавста насильне усунення пари старців Филімона й Бавкиди?! В новішій німецькій літературі розбирає проблему вбивства й самовбивства Геббель і багато інших.

Дальшу стадію недуги аналізує з цього боку у Французів Міссе в Октаві; боговбивника врятував перед вбивством тільки хрестик на грудях його любки, так як Фавста врятували перед самовбивством великодні звони. Байрон аналізує братовбивника Каїна, Достоевський батьковбивника.

Проблема вбивства, філософічного вбивства, розглядалася в характеристичний спосіб головно в російській літературі; на це вказав я у начерках у моїх дотеперішніх працях про Росію. Достоевський аналізує душу молодика-студента (Раскольніков), пережерту європейською, головно німецькою філософією надчоловіцтва; російський Наполеон кінчить вбивством звичайної собі старушки, — проститутка приводить його до євангелія. А надчоловічий, великий філософ Іван Карамазов кінчить всугеруванням батьковбивства братові Смердякову — годі більш жорстоко, і як я сказав, брутальніше бичувати модерного інтелігента філософа. «Ученик» Буржета (Bourget) є супроти того сальоновим убійником.

Проблема вбивства й нахилу до вбивства насувалася мені самому при аналізі модерної революційности і терористичного анархізму, власне російського.

93.

Потвердження тієї аналізи всесвітньої війни нахожду в сильнішому релігійному пробудженні підчас війни і по війні; модерну самогубність спричинив кінець кінців упадок релігії, духовного і морального авторитету. Колиж тепер з так багатьох і поважних сторін завзивають до релігійного відродження, можна думати, що люди, а бодай їх значна часть, усвідомлюють собі особливий моральний стан європейської суспільности, з якого розвинулася всесвітня війна. Ми всі так чванилися всюди своїм поступом, поборенням середньовіччя і т. д. — і нараз таке фіяско цього поступу, такий

упадок освічених народів до природного стану Русса — очевидно, Русса прийняли з отвертими раменами, бо саме він є батьком, є дійсно першим речником модерного чоловіка...

Підчас війни я обсервував у всіх краях, в яких я був, релігійний рух, викликаний війною і слідкував за його практичними й літературними проявами; обсервував усюди вояків, часами бачив теж ранених, звідувався про вплив військових духовників і порівнював його із впливом лікарів, доглядачок і взагалі осіб недуховних на вояків, на ранених і вмираючих; слідкую і за повільним розвитком релігії; з цього всего маю вражіння, що існує туга за релігією, але, що церковна релігія мала й має менший вплив, ніж звичайно твердиться. Я звертав пильнішу увагу на наших легіонерів у Росії; там проявився якийсь рух в переході на православ'я, але скоро минув, бо мав радше політичну, ніж релігійну закраску; та я стрічав багатьох вояків, яких їхня доля і воєнні події привели до релігійного роздумування і почування, але тільки незначна меншість задовольнялася церковною релігією.

Якщо говоримо про релігію, треба точніше означити, чи мається на думці релігію позитивну, церковну, офіційну, чи нецерковну, і яку саме; проблема є занадто складна, щоби її можна було як слід означити й схарактеризувати одним кличем.

І по війні мусимо постійно ставити собі питання: чи, і в якій мірі вдоволяє церковна релігія? Чому взагалі церкви і їхні релігії занепали, чому люди — в першу чергу інтелігенти, але теж вже й маси — відвертаються від церкви, чому вона їм не вистарчає? Чому упадає середньовічний теократизм і його суспільна організація? Таж саме наслідком всесвітньої війни упали три найстарші теократії: Австрія, Росія, Прусія! Католицизм не спас Австро-Угорщини, православ'я не спасло Росії, лютеранізм не спас Прусії. Католицизм, православ'я, лютеранізм не запобігли війні, як і взагалі не перешкодили, щоби не витворився і не розвинувся цей загальний моральний стан, з якого повстала війна; всеж таки середньовічна церква, а потім і нові церкви були абсолютним духовим авторитетом цілої суспільності і були злучені з державою і світським авторитетом; як це сталося, що церкви втратили свій вплив?

Діло в цій великій незгідності, яка існує між цер-

квами й модерною думкою, між почуттям і змаганням (філософією, наукою, моральними й політичними ідеалами, мистецтвом — коротко кажучи, цілою модерною культурою) і в тому, як її усунути. Модерний чоловік, мовляв, через свою зарозумілість і т. д. зблудив, отже мусить покаятись і повернутися — ця рецепта правовірних теологів показує свою недостатність вже тим, що проповідується цілі століття, і марне. По великій революції і наполеонських війнах відновлено старий режим і церковну релігію, але вона не принесла дійсної направи, слідували все нові й нові політичні революції і революції думки, вибухнула революція теж наслідком світової війни; яканебудь реставрація по всесвітній революції і війні теж не принесла направи.

Не забуваймо про різні елементи й різнородні складники релігії: Погляди на трансцендентно, головню проблему Бога й Безсмертності і взагалі науку теології, згідно метафізики; культ, передусім відчуття відношення чоловіка до Бога й Світа: це відношення часто розуміють містично; церковна організація і авторитет (священство, гієрократія = теократія); моральність, як відношення чоловіка до чоловіка, поруч і враз із відношенням до Бога й Світа. Поняття релігії ідентифікується з поняттям віри, віри, як говориться, дитинної, а ту віру протиставляється пізнанні розумовому, критичному, науковому, теологію протиставляється філософії (метафізиці); релігія забезпечує віруючому, всупереч детерміністичній науці і науковій філософії, індетерміністичну віру в чуда; релігія взагалі ідентифікується з містикою, віриться у можливість безпосередньої злуки віруючого з Богом і взагалі з трансцендентним світом і цю містичну злуку ставиться вище, як моральність.

Чогож тоді хочемо, коли говоримо про потребу релігії і покладаємо на неї наші надії? Хочемо повороту до науки і релігії церкви? Церков? Котрих саме? Чи повного повороту — філософічної Каносси? Якщо революція і війна скріпили релігію, то чи скріпилася і моральність, моральність особиста й суспільна? Таж доволі загально й у всіх краях нарікається на упадок моральности, спричинений війною; і не вказується тільки на розбагатівших спекулянтів, але й на дуже поширену розпусту, ледачість, нечесність і т. д., вказується на упадок моральности серед молоді — якщо мораль-

ність є важним складником релігії (а ним вона безперечно є), то не можна так легко сказати, що війна скріпила релігію. Я помічав і помічаю, що багато і науково освічених людей підлягає різним формам містицизму, спиритизму і взагалі окультизму; чи бажаним є таке скріплення релігії? Хочу лише сказати — в релігійному питанні ми по війні стоїмо на тому самому місці, що й перед війною.

Кріза модерної людини є загальною, є то кріза цілого життя людини, всього духового життя; ціле модерне життя, всі інституції, погляди на світ й на життя вимагають ревізії; ціла модерна культура пересякла недостачею внутрішньої єдності, роздвоєнням модерного чоловіка і його життя, роздробленням, браком єдності суспільності і загальною духовою анархією, спором теперішності з минулістю, дітей з батьками, боротьби церкви з наукою, філософією, мистецтвом і державою. Кожний з нас шукає відпочинку для своєї душі — де і як його найдемо? Змагаючи до свободи духа багато упало в надмірний індивідуалізм і субективізм, і відси те духове й моральне осамітнення; багато віддалося матеріалізму й механізмові; ми всі, мабуть односторонньо, плекали інтелектуалізм і забували про гармонійне плекання всіх духових і тілесних сил і прикмет; у відношенні до церков і релігії дуже багато вдовольнялося скептицизмом і негацією, хапалося революційного політицизму, хоч і переконувалися, що тривка організація суспільності не можлива без згоди бодай в головних поглядах на життя; люди бунтувалися проти церковної карності, але ставали невільникми партій, партійок і фракцій; домагання моральності й моральної карності проголошувало за старомодне моралізування, а побожність і релігійне життя осуджувало як забобон. Скептицизм, втома з причини розбиття, неспокій, невдоволення, песимізм, злоба, розпука, що кінчиться нахилом до самогубства, мілітаризмом, війною — все це темні сторінки модерного життя, модерного чоловіка — надчоловіка.

Повоєнне положення привело багатьох до переконання, що Європа, цивілізовані народи, знаходяться в упадку, дефінітивному упадку. Перед війною пангерманці проповідували часто упадок романських народів, а саме Французів; тепер німецькі філософи історії (Шпенглер!) припускають теж упадок Німців і цілого

Заходу. Деякі знову надіються спасення від сходу російського, або й ще дальшого, дарма, що в війні Росія упала так само, як Німеччина і Австрія; дійсно для німецької літератури є дуже характеристичною рисою зріст російських впливів. Цей вплив помітно тепер і у Франції, в Англії і Америці.

Я не вірю в загальну і дефінітивну дегенерацію і декаденцію: війною переходимо акутну кризу в хронічній кризі. Цю кризу завинили не тільки ми, але й наші предки — ми не могли цього, що вони нам лишили, оставити без змін; але змінюючи свою спадщину, ми зробили похибку і робили дальші похибки. Та чесне признання до похибки є початком направи.

Війна та її жахливість схвилювали нас усіх — стоїмо безсильно перед величезною історичною загадкою, перед подією, якої в історії людства ще не було. Але схвилювання не є програмою. Нам потрібно спокійної, щирої аналізи і критики нашої культури та всіх її елементів, і ми мусимо рішитися на концентричну направу у всіх областях думання і діяльності. У всіх освічених народів є вже доволі думаючих людей, які можуть спільними силами взятися до тієї реформи.

94.

Спробуємо тепер цю кризу модерного чоловіка, європейської цивілізації і культури, яку я старався розглянути з психологічного й соціологічного боку, представити в її історичному розвитку з політичного боку.

Боротьба центральних держав зі союзниками була боротьбою теократії з демократією, розуміється, теократії ослабленої і властиво зникаючої. На чолі центральних держав стояла Прусія, найзручніший і найпошлідовніший оборонець старого середньовічного політичного й церковного режиму з новочасною програмою Бісмарка. Політична ідея Німеччини, веденої і попрусаченої Прусією, кульмінує в програмі пруської королівської влади незалежної від народу, яку Бісмарк протиставив модерному парламентаризмові та демократії; цісар Вільгельм сам проголошується просто божим знаряддям, а офіціальний титул «з божої ласки» набирає протидемократичного змислу й значіння. Проти демократичного: «з народу народом для народу» стоїть «королем з Божої ласки».

Цей абсолютизм є продовженням середньовічної імпе-

рії. Тією імперією, яку Рим повірив німецькому народові, кермували вірні Габсбурги, що підчас релігійної та політичної революції, реформації, перевели насильно протиреформацію. Прусія прийняла протестантизм і конкурувала з Австрією о першенство в Німеччині, аж вкінці виперла Австрію з Німеччини, та не зважаючи на це сама захопила римську імперію, цісарство. Є це одна з багатьох суперечностей історії (а історія, це саме люди), що протестанська й народня держава продовжує католицький, наднародній, дійсно католицький імперіялізм, і що католицька держава, яка стояла на чолі католицької імперії, зрікається того цісарства і проголошує свого цісаря світським цісарем, перебираючи на себе підрядну ролю німецької авангарди в поході на Схід. Звідти вся ця нерозумна політика нової доби, як Австрії, так і Прусії.

Пруська Німеччина замінила католицьку ідею католицької римської імперії на ідею погансько-римську й народню; свій насильницький *»Drang nach Osten«* поширила при допомозі пангерманської філософії на загальнішу програму, а саме на опанування старого світа Європи, Азії і Африки (кольоніальна політика — союз із упадаючою Туреччиною).

По спробах утворити союз трьох цісарів, під натиском господарсько й політично сильної Прусії зложено потрібний союз. Італія не займала в ньому органічного становища; потрібний союз означав опанування Австро-Угорщини Німеччиною. Характеристично, що той початок організації потрібного союзу зробив Бісмарк з Мадярами, з Андрашім (я згадав про цей факт, говорячи про мадярську пропаганду в Америці); мадярська держава, як на це вказували австрійські, а головню католицькі політики, була в руках кальвіністів (Tisza!) і масонів, а тому прилучення Угорщини до Прусії не виходить поза фалшиві основи пангерманізму. Теж не без значіння є факт, що Мадяри від 1849 року були проти Росії і мабуть, як азійський нарід, радо годилися на завоювання Сходу; тому Берлін легко зєднав собі й Туреччину. Не знаю, чи й в Болгарії не озвалася не-словянська домішка, коли Болгарія підчас всесвітньої війни, поруч з Туреччиною, прилучилася до Німеччини; династія була католицька, політично австрійська, а тим самим і німецька, а Болгари, як і інші союзники й приятелі Прусії, підлягали впливові німецької освіти.

Старі звязки з Австрією і огляд на велику католицьку більшість в Німеччині диктували зпочатку теж Ватиканові непевне, хитке становище в боротьбі Німеччини з антантою.

Потрійний союз уявляє собою суттєво й історично середньовіччя і монархістичний абсолютистичний режим в тому виді, як він розвинувся по ослабленні церковного абсолютизму в новій добі. Пангерманізм став шовіністичною програмою пруського імперіялізму.

Проти пангерманського імперіялізму поставилася Франція, Росія, Англія, Італія, Зєдинені Держави і другі союзники, отже, за виїмком Росії, демократичні, конституційні і республіканські держави. Модерна демократія виступила проти теократії.

Союзники, противно, як Німеччина і Австрія, приймали відносно всіх народів модерний національний принцип і обороняли передусім малі народи й держави; я вже вияснив, яке значіння має пасмо менших народів між Німцями й Москалями. По демократичному принципі малі держави й народи є рівноправними з великими народами й державами, як внутрі держави т. зв. малий чоловік є рівноправний з багатшим і сильнішим. Правда, в заграничній політиці тількищо розвивається послідовне примінення демократії; але-ж бо й внутрі держави демократія є ще тільки в початках.

Признаючи національний принцип, союзники не прийняли шовінізму; Німеччина теж була національною, та її націю проголошувало чимсь вищим, як другі народи. Союзники рівночасно з національним принципом признавали й католицький (в значінню загальности) принцип гуманности; це диктував вже сам союз величезної більшости ріжнонаціональних держав цілого світа. Проти національно-шовіністичного пангерманізму, обмеженого ідейно, етнографічно й географічно, став союз всіх п'ятих частей світа, а їх народи вже цим самим фактом були звязані католицькою ідеєю гуманности, що вимагала організації цілого людства в приятельську цілість. Вільзонова Ліга Націй, подумана, як органічна часть мирових договорів, є першою великою практичною спробою всесвітньої організації, яка своїм розміром та ідеєю перевищує і повалює пангерманську програму, що змагає до підбою старого світа. Проти цього старого світа стояв у всесвітній війні новий світ і цілий світ.

Демократія, що приходить до значіння у внутрішній політиці, набирає значіння і в заграничній політиці; все-світня війна похоронила потрійний теократичний абсолютизм: російський, пруський і австрійський; повстали і повстають нові республіки й демократії, а з ними основи нової міжнародньої політики; Союз Народів здобуває політичну силу й став програмою всіх модерних, дійсно демократичних політиків і державних мужів. Зєдинені держави Європи перестають бути утопією. Панування однієї великодержави над континентом і змова кількох держав і народів проти інших народів і держав уступають перед мирним союзом всіх народів і держав.

Завдяки всесвітній війні й побіді союзників змінився вигляд Європи й світа. Упали царства трьох найбільших держав, двох найбільших народів Європи. Визволилося багато малих народів — Чехословаки, Поляки, Югослов'яни, Ромуни, (Українці), Фіни, Естонці, Латиші, Литовці та ін. Заложено Союз Народів, забезпечено національні меншості. Повстали республіки й скріпився демократичний режим — сміємо надіятися, що ці політичні зміни скріплять змагання до відродження і моральної та культурної регенерації.

Ця надія зростає, коли бачимо зміни, які підчас війни і революції відбулися всередині, серед громадянства воюючих країв: цвіт народів був у полі, жив у стрілецьких ровах і міг та мусів продумувати над війною та її значінням; страхіття війни пережили не тільки воюючі мужі, але й їхні жінки та діти, матері й батьки; чи ж можливо, щоби по цих досвідах бодай значна меншість сучасників, людей чесно думаючих, не рішилася на новий режим, режим демократії і людяности й щоби не змагала до відродження?

Розвиток іде проти старого режиму на цілій лінії — це змісл війни й нашого повоєнного часу; війна визволила від старого режиму теж Німеччину, а визволена Німеччина позбудеться своєї духової самотності, поборе морально бісмаркізм і поверне до ідей та ідеалів свого Гетого, Канта і перш за все Гердера й Бетовена.

Отця філософія війни складалась у мене від самого початку всесвітньої війни; вона є синтезою моїх передвоєнних причинків до філософії історії і тому я подаю їх так коротко, як в головних рисах сформулював її

дефінітивно на Атлантийському океані, перед приїздом домів.

Цей начерк опрацював я потім дома обширніше, головню проаналізував глибше репрезентаційні особи нової доби, як Русса, Гетого і т. д., і точніше сформулював різнородні духові напрямки. Можливо, що цю працю видам осібно, тут вистане цей начерк, щоби сяку-таку гармонію твору не нарушувати нерозмірно довгим розділом.

95.

З такими й подібними думками наближалися ми 29. листопада до англійських берегів; в пристані, а також на двірці в Лондоні, військові й дипломатичні почести знову пригадали мені, що я є сувереном. Зараз вечером стрінувся я з моїми милими приятелями й помічниками Стіда й Сетн-Вотсона.

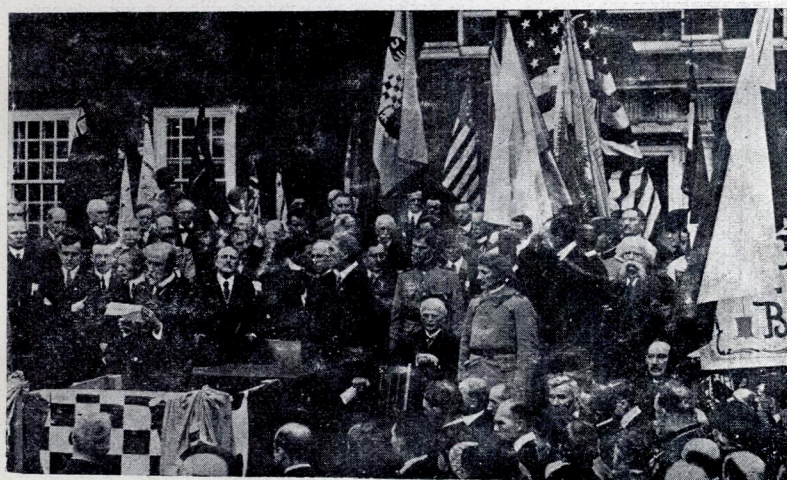
Яка велика різниця між політичним положенням в грудні 1918 і в травні 1917, коли я покидав Лондон і пустився в подорож довкола світа! Та турбот не зменшилося; дещо старих убуло, але прибули нові...

В Лондоні я перебув тиждень (до 6. грудня) і використав час для відвідин багатьох знайомих (Баррос, лорд Брайс, Гайдман, Юнг, пані Педжет і др.), передусім теж публіцистів, з котрими я був у зносинах.

На ленчі (lunch), що його устроїв Бальфур, я стрінувся з вибраними політичними особистостями: лордом Мільнером, Черчілем і другими, теж зі секретарем короля, котрого не було тоді в Лондоні. Річ природна, що говорилося про політичне положення, закінчення війни й завдання зближаючихся мирових переговорів. Саме того дня (29. листопада) Німці поставили союзникам пропозицію утворити комісію, яка розслідилаби питання, хто завинив війну. Велике зацікавлення було Росією і нашими легіонами в Росії та на Сибірі; це цікавило головню лорда Черчіля. Йому подобалося, як я без насилля зломив у Києві більшовицьку агітацію. Мимоволі підчас нашої дискусії порівнював я англійських державних мужів Бальфура, Гледстона і др. з німецькими; яка різниця світоглядів і суспільних поглядів, яка різниця між дійсним конституціоналізмом і парламентаризмом, а російсько-пруссько-австрійським царизмом! З Бальфуром ми більше говорили про філософію релігії, як про політику.

Д-р Жаткович підписує в Філядельфії 26.IX. 1918 р. «Деклярацію незалежності середньо-європейських народів».

Т. Г. Масарик відчитує в Філадельфії 26.IX. 1918 р. «Деклярацію незалежності середньо-європейських народів».

Приїзд Масарика до Праги 21.XII. 1918 р.

Приїзд Масарика до Праги (Вацлавске Наместі) 21.XII. 1918 р.

У вижиданні мирової конференції я відвідав деяких політиків і урядовців, головню в міністерстві закордонних справ, що правдоподібно могли брати участь у мирових переговорах; були це: Тайрель, Кров, Гардінг і др. Я бачився теж зі старими знайомими: п. Джорджем Клерком і др. Розуміється, я не забув і про поодиноких послів.

Тут стрінуло мене теж перше характеристичне дипломатичне непорозуміння: скинення маріянської статуї в Празі спонукало Ватикан звернути на цю подію увагу в Лондоні. Не знаю, в який спосіб це сталося, бо мені не подали цього офіційально до відома. Я не знав подробиць, але був певний, що той вчинок повстав наслідком перш за все політичного, а не релігійного розярнення; так я і вияснив справу. Я-ж знав, як і перед тим часто домагалися усунення тієї статуї, тому що вона уважалася пам'ятником нашої поразки на Білій Горі.

Політичні події на континенті розвивалися даліше поразкою центральних держав. Згадую вражіння, яке викликав перехід англійського війська німецької границі (1. грудня). В той сам день німецький кронпрінц зрікався всіх прав до пруської і цісарської корони, Александер сербський обняв владу, а сербсько-хорватсько-словінська держава ставала дійсністю.

В Лондоні одержав я подрібніші відомості про останні дні Австрії. Перш за все одержав я від могого спеціального посла інформації про це, як Австрійці використовували присутність наших делегатів у Женеві. Деякі їхні агенти і австрофільські дипломати старалися говорити з делегатами й довідатися про їхні політичні переконання. Здається, що деякі делегати не помітили наставлених сітей і представляли перед австрійськими агентами положення в краю; була мова головню про розбіжність поглядів моїх і д-ра Крамаржа та наслідки цього, відтак ішли до Відня звідомлення, що деякі наші делегати нерішучо настроєні проти Австрії. Та д-р Бенеш приніс з Парижа ясність і певність; і це помітили противники дуже добре. Розуміється, ці відомості брав я *cum grano salis*. Одначе вони пригадали мені моє становище в нашому політичному світі перед війною і те, що я мушу числитися з фактами, що люди рідко змінюються основню: »президентом — нехай, але без партії«, »ідеаліст«, »більше філософ, ніж політик« і т. д; чи забудуть всі і у всіх партіях про ці ріжні спори

й боротьби, чи не відживуть старі ненависти? Я дуже тверезо обмірковував всі дані pro і contra та перевірявав правила мого поведіння; не раз я переглядав цілий катастер осіб, з якими прийдеться мені стрічатися і співпрацювати, я знав неодного, а багатьох навіть досить добре; булаби досить груба книжка, якби я списав ці свої уваги; булаби й цікава, а навіть повчаюча. Я не мав ніяких сумнівів щодо того, якої політики потребує наша держава, і був певний, що в основних і головних справах не буду й не смію нікому попускати; але над всіма чисто особистими антипатіями я поставив грубий хрест. В Парижі я дещо доповнив собі, головню з наших часописів, відомості, про які говорю; вони реферували про переворот.

96.

В Парижі (я прибув там 7. грудня) зложив я першу свою офіційну візиту президентові французької республіки Поанкаре, щоби усно подякувати йому за всю поміч Франції і його поміч; потім я бачив його ще раз на офіційному обіді.

По візиті у президента поїхав я до нашого війська до Дарней; зробив перегляд і задержався між ними кілька годин. Вертаючи до Парижа я виготовив начерк першого післання. Теж відвідав я ранених у лічниці.

Як в Лондоні, так і в Парижі від рана до вечера складав я і сам приймав візити. Дуже сердечними були відвідини у міністра Пішона, а потім у цілої низки політиків і політично визначних осіб, як у президента парламенту Дешанеля, Клеманса і других.

Я ще не знав Клеманса особисто, та я цікавився ним вже довгі літа, а підчас війни слідкував я за його діяльністю в користь армії. Я пізнав кількох його знайомих, які говорили, що зпочатку задивлявся він дещо песимістично на вислід всесвітньої війни і взагалі на Францію. Тим більше цікавив мене і з чисто психологічної сторінки факт, як Клемансо, не зважаючи на той скептицизм, зумів енергічно працювати не тільки зі згляду на себе, щоби побороти тією працею свій песимізм і скептицизм, але певно теж і з відданости Франції. Правда — є скептицизм і скептицизм! Клемансо цікавив мене вже давніше не тільки своїми промовама й парламентарними акціями, але й своєю літера-

турною діяльністю, своїм романом (*Les Plus Forts*) і своєю філософією історії (*Le Grand Pan*), в яких так яскраво виступає його т. зв. скептицизм. Зпочатку був він до нас не дуже прихильний; австрійська й мадярська пропаганда поширювала погослови, що він є австрофілом. Коли рознеслася вістка, що він стане на чолі уряду (прем'єром став 16. листопада 1917), деякі французькі часописи помістили за мадярськими часописами відомості, що новий прем'єр буде по стороні Мадярів, бо, мовляв, його донька віддана за Мадяра, а брат має жінку Віденку. Його річевий і енергичний виступ в афері Сикста не оправдав мадярських надій. Деякий час він не погоджувався з моєю політикою в Росії і з тим, що я не пішов з армією до Рومунії; тим більше мене тепер тішило, що він признавав, що розвиток подій оправдав мій поступок. Впрочім якраз сам Клемансо зараз в грудні 1917 і в лютому 1918 заключив з д-ром Бенешем умову в справі легіонів.

По згаданим відомостям про австрійські і австрофільські акції в Швейцарії підчас женецької конференції, і ще й по ній, я мусів догадуватися, що австрофіли без сумніву мали доступ аж до Клеманса; зі самим Клемансом я про цю справу не хотів говорити, але старався другими доступними дорогами правильно й точно пізнати ситуацію. До тієї справи ще верну.

Цікавою особистістю тодішньої політики був Бертельо; не тільки як політичний чинник, — він став теж правою рукою Клеманса — але й як політичний обсерватор всесвітнього політичного розвитку. Ми перейшли всі важні питання, що торкалися повоєнного упорядкування Європи, а головнo теж близького Сходу. Важне було те, що він послідовно обстоював думку усунення Туреччини з Європи, згідно з первісним пляном усіх союзників.

Я відновив теж звязки з журналістами й публіцистами взагалі (Говен і т. д.), а розуміється, також і з академічними кругами, перш за все з проф. Денісом.

В Парижі був теж полковник Гавз, з яким я міг продовжати наші розмови про війну і будучий мир; він уже знав д-ра Бенеша, якого запрошено на конференцію в справі перемир'я, на якій Гавз боронив погляду Вільсона про безпотрібність дальшого воювання. Згадаю теж недавно помершого американського амбасадора В. Г. Шерпа.

На англійському посольстві я стрінувся з англійськими знайомими і приятелями; з лордом Дербі запізнався я щойно тепер. До Парижа приїхали теж приятелі Стід і Сетн-Вотсон.

В Парижі стрінувся я вже тоді й з кількома нашими людьми — згадаю письменника Ярослава Квапіля і д-ра Прайса; з д-ром Прайсом обговорили ми деякі економічні питання, головню фінансові пляни.

Ми, як завсіди, дуже добре погодилися з послом Венічем; з д-ром Трумбічем ми широко обговорили майбутню співпрацю з Югословянами.

В Парижі обговорено тоді точніше в головніших зарисах питання т. зв. Малої антанти; наперед я переговорив з Таке Йонеску, а цей приєднав потім Венізелюса. За тодішньої ситуації ми уявляли собі тіснішу згоду з Югословянами та Поляками, з Ромунами, а також з Греками, що від часу балканської війни мали приятельські договори зі Сербями. Розуміється, ми здавали собі справу з труднощів, що нас чекали, перш за все деякі територіяльні питання, передусім між Югословянами і Ромунами. Ми сказали собі, що вже на мирових конференціях підготуємо дорогу до дальшого спільного поступування. Ідея Малої антанти висіла, розуміється, як то кажуть, у воздуху. Співпраця з Ромунами й Поляками в Росії, тісні звязки з Югословянами підчас цілої війни і спільні акції, як римський конгрес поневолених народів і організація Середньоевропейської Демократичної Унії в Америці, були вступними спробами спільної праці. Я вже сказав, що Роман Дмовскі думав про чесько-польську федерацію. Згідно з цим досвідом я сформулював у моїй «Новій Європі» домагання, що побіч великої антанти можуть організуватися менші антанти, а в першу чергу антанти менших держав у середущій Європі.

Якщо тут на останньому місці згадую про мої відвідини у пані Жувенель, не хочу цим сказати, немовби салон тієї нашої приятельки не був політичним, навпаки тут я, впроваджений до товариства покійним Штефаніком, познайомився з багатьома визначними й впливовими, політичними, дипломатичними й військовими особистостями. В кружку пані Жувенель також міг я сердечно подякувати Бріянові, що перший з державних мужів антанти прийняв нашу політичну програму.

І якраз знову-же Франція перша післала до нас сво-

його посла; пан Клеман-Сімон, назначений до Праги 12. грудня 1918, відїздив туди враз зі мною (14. грудня). З нами їхав теж англійський військовий аташе, назначений у нас і у Австрії, п. Томас Канінгем.

97.

З Парижа їхав я через Італію. Дня 15. грудня ми приїхали до Модане; там чекав генерал, післаний італійським королем, який просив мене, бути його гостем; король сам чекав на мене в Падуї на дворці, а по перегляді військового відділу я до другого дня був його гостем. Втретє в житті я говорив з монархом; вперше з Францом Йосифом, що уважав себе найвищим аристократом в Європі і згідно з цим постійно й всюди прибирав позу монарха, натомість італійський король був строго конституційний і в цілому своєму поступованні без пози. Говорилося напр. про те, чи мають бути при обіді тоасти; і королеві і мені видавалося, що це непотрібне, але король бувби предложив зміст тоасту урядові. Перша лекція конституціоналізму! Другим монархом, з яким я познайомився, був король Фердинанд ромунський. Властиво я був з чотирма монархами — в Лондоні я бачився з тодішнім королевичем Александром.

Я відвідав наше військо, розложене недалеко Падуї й зробив перегляд одного дня піхоти, а другого кавалерії. В Падуї я познайомився теж з родиною маркізів Бенцоні, з якою Штефанік мав увійти у тісні родинні звязки.

В Італії я почав своє добровільне вигнання; в Італії була моя остання загранична задержка. 17-ого о 3. годині пополудні я відїхав з Італії в супроводі італійських легіонерів; з ними їхав генерал Піччіоне.

Останні політичні звідомлення, які я одержував, торкалися головно відносин в Німеччині, передусім повстання Спартаківців; 13. грудня прибув до Парижа президент Вільзон; продовжувалися приготування до мирових переговорів.

Я на всякий випадок доручив д-рові Бенешеві предложити миротворцям мирову програму »Нової Європи«; цей твір видруковано для них приватно (в французькій та англійській мові). Прилюдно проповідував нашу мирову програму в »Times«-і п. Стід, договорившись зі Сетн-Вотсоном і іншими нам близькими політиками.

98.

По дорозі з Падуї до краю роздумував я над майбутніми завданнями; їзда і побут на австрійській землі змушували призадуматися над остаточним висновком відносно зникаючої держави Габсбургів. Ми минули Бріксен (18. грудня), а побачивши Бріксен зароїлися у мене думки про Гавлічка, а враз із тим і про нашу політику. Від Гавлічка багато я навчився: через цілу дорогу з Бріксен гуділи мені в ухах його слова: »політику розумну й чесну!«...

Дня 20. грудня — в п'ятницю — ми станули на границі Чех; не одна сльоза канула тим, що по літах вертали домів; цілували її, ту нашу чеську землю.

Перший звіт чеського старости (судячи по вимові, Німця з походження), а потім стиснення рук членам родини й політичному посольству.

Щоби не приїхати до Праги вечером, ми з п'ятниці на суботу переночували в Ческих Будейовіцах. П'ятниця є для мене особливим днем долі; не знаю, чи другі мають такі дні, але мені дуже часто трапляється, що найважливіші і найщасливіші для мене події відбуваються в п'ятницю: в п'ятницю я покинув у грудні 1914 Австрію, в п'ятницю вислано Вільзонову відповідь Австрії і проголошено Деклярацію Незалежності і вкінці в п'ятницю по чотирилітній праці за границею я станув на чеській землі.

99.

В суботу (21. грудня) рано ми відїхали до Праги. Перестанки у Веселі, Таборі («Табор є нашою програмою!«), в Бенешові, а вкінці в Празі.

Витаючою Прагою їхав я у демократичному автомобілі, бо не хотів їхати в старому, позолоченому возі, що характеризує минулу добу.

Що я почував і думав при цьому величавому привітанні в Празі — чи я тішився, радів? Дивлячися на всю ту славу, на це багатство красок, строїв, прапорів і прикрас, рож і квітів, відповідаючи на всі ці милі поздоровлення, я постійно мав на думці майбутні тяжкі завдання, вибудувати як слід нашу відновлену державу; ланцюг тих думок не покинув мене й тоді, коли я пополудні в соймі святочним приреченням зобов'язався »своєю честю і совістю дбати про добро республіки й народу та берегти законів«.

По відвідинах жінки в санаторії я вперше спав, а властиво не спав на пражському замку.

На другий день, в неділю 22. грудня я виголосив на Замку моє перше післання, в якому зясував я перегляд заграничної акції; рада міністрів, якій я предложив промову, перевела річеву коректу.

Місцем виголошення післання назначено Замок, не парлямент; з того вийшли формальні труднощі, а саме, чи можна уважати збори на Замку засіданням Національного Зібрання; вкінці післання включено до звідомлення окремої комісії, яка мала уложити відповідь на післання, а та комісія запропонувала включити його теж до стенографічного протоколу Національного Зібрання. Так і сталося.

Але я тут згадую вже про те, що я робив в краю, а це вже не належить до програми цього твору; хочу ще з мого заграничного досвіду зробити висновки щодо головного політичного поучення: як повстала наша республіка і як нам її розбудувати та вдержати здобуту самостійність.

IX.

Повстання нашої республіки.

100.

Кажуть, що держави держаться тими політичними силами, котрими й з котрих вони повстали. В цьому багато правди; тому хочу закінчити мої спомини більш систематичним розбором політичного й правного значіння визвольної акції і виясненням, як повсталла наша республіка, як ми здобували самостійність.

Загально кажучи, наша самостійність повсталла завдяки упадкові Австро-Угорщини й взагалі всесвітньому пожарові; союзники побідили Німеччину і Австрію і тим уможливили й вибороли наше визволення. Побідні союзники перевели на мирових конференціях нове упорядкування середущої і східньої Європи; ми від самого початку брали участь в тих мирових конференціях і підписали мирові договори, бо вже підчас війни союзники прийняли нас до ареопагу воюючих і рішачючих народів — союзники признали й прийняли нашу політичну й визвольну програму.

Нашу самостійність визнали потім і наші бувші противники своїми підписами на мирових договорах і їх конституційною ратифікацією.

Ми здобули нашу самостійність боєм і революцією проти Австро-Угорщини; ми вибороли нашу самостійність на Сибірі, у Франції, Італії, як то коротко сказав президент Поанкаре. Та це була особлива революція. Її збройно не переведено в краю на нашій території, тільки загралицею, в чужих землях.

Ми мусіли як нарід взяти участь у всесвітній оборонній війні; без тієї участі ми були би не здобули нашої самостійности — а з певністю не в такій мірі, як ми її осягнули. В тому лежить змисл і політична вартість наших легіонів у Росії, Франції та Італії. Легіони здобули для нас симпатії і поміч західніх великодержав, легіони і анабаза на Сибірі зєднали для нас симпатії ширших союзницьких кругів і пошану теж серед наших ворогів.

Побіч легіонів багато причинилися до нашого визволення всі ці наші вояки в австрійській армії, котрі своїм чинним і пасивним опором причинилися хіба тільки до її розвалу, головнo ті, що за свій опір проти австрійщини заплатили смертю. Кожною шибеницею Відень і Будапешт копали собі могилу, бо доказували, що наш нарід є проти них в опозиції на життя і смерть; ми вказували за границею на кожний випадок смертної кари і прилюдно обвинувачували Австрію. Розуміється, ми обвинувачували її за всі переслідування і жорстокости. Гарний примір цих настроїв серед війська я ствердив у молодого різьбаря Сапіка; покликаний на російський фронт, він пращався в Празі з приятелями словами: »знаю, що згину, та ні одного вистрілу не віддам проти Москалів«. Він поляг, як тільки прийшов на фронт — без сумніву додержав своєї обіцянки. А таких, як Сапик, були тисячі й тисячі...

Далі причинилися до визволення всі ці невійськові громадяни, яких внаслідок військового австрійського терору карано в краю смертю, або, яких засуджувано на смерть (д-р Крамарж, д-р Рашін) і в'язнено, позбавлювано майна і мучено різними способами. Слід теж згадати всіх цих чеських людей зі всіх верств народу, яких не згадує зрештою історія, але для яких внаслідок австрійських переслідувань важкі воєнні часи стали ще важчими. Вказуючи на ці факти, ми переконували союзну чужину про нашу постанову боротися з Австро-Угорщиною на життя і смерть. Нашу самостійність здобуто кровю.

Другим чинником за границею була загранична Народня Рада, її дипломатична акція і пропаганда; ми формували легіони й розширили їх в армію, ми використали дипломатично участь легіонів у всесвітній війні. Загранична Народня Рада була органом краєвих політиків, що зрозуміли суть всесвітньої війни і цілого положення і котрі переломовим історичним рішенням здецидувалися або на пряму і отверту революцію за границею, куди вони пішли тому, що в краю революція не була можливою, або рішилися своєю тайною, підпольною роботою в краю успішно піддержувати заграничну визвольну акцію. Головним завданням було зламати всюди, навіть і в Росії, одідичене австрофільство, а це нам вдалося. За границею зуміли ми переконати союзників про наше право на самостійність, про право при-

родне та історичне; ми зуміли відкрити союзникам правдиву суть Габсбургів і їхнього абсолютизму, показати, що в Австрії при допомозі псевдоконституції меншість панує над більшістю, що Австрія та Угорщина є пережитком і аномалією так само, як і пруський і російський царизм. Щодо Прусії і Росії, то на Заході вірили в те самі; нашим завданням було переконати, що віденський царизм не є ні трохи ліпший, ба навіть багато гірший. Ми вказували на жорстоке поступування Австро-Угорщини підчас війни супроти своїх власних народів, які з нею не погоджувалися, вказували на її залежність від Німеччини і пангерманського пляну та на її значну вину у війні; супроти цього ми видвигали наше право на самостійність, покликуючися на нашу участь в культурному розвитку Європи. Чотирилітня пропаганда зуміла поширити і як слід закріпити ці погляди про нас навіть і серед простолюддя союзних народів.

Як я вже вказував, у всіх союзних і неутральних країнах панувало дуже сильне австрофільство; перемога над ним не була скоро й легка — таж ми самі, майже всі, так довго доказували необхідність існування Австрії і боронили її перед цілим світом! Проти нас була інтензивна австрофільська пропаганда, що утруднювала нам наше завдання, та за те тим успішніша була перемога нашої пропаганди. Союзники не знали Австро-Угорщини так, як ми, не знали складних національних, господарських і культурних відносин у Східній Європі взагалі. Супроти цього ми могли подати союзникам проти Австрії і Німеччини річеву програму, оперту на довголітньому досвіді та студіях Східньої Європи. Я вже сказав, реферуєчи про першу програмову розмову з Бріаном, що ми дали союзникам політичну програму; це не перебільшення; це признають самі наші приятелі у Франції, Англії та в Америці.

Австрофільство, це треба підчеркнути, не полягало лише в симпатіях до Австрії і Відня, але й в традиційному погляді, що Австрія є заборолом проти Німеччини; хоч всесвітня війна була наявним запереченням того погляду, всеж таки він всюди удержувався.

Ми подавали не тільки свою програму, але теж програми визволення інших народів і повної реконструкції Європи. Про це свідчить «Нова Європа», видана французькою й англійською мовою і вручена під кінець

війни союзним державним мужам на мирові конференції.

У своїй заграничній пропаганді й діяльності ми були фінансово цілковито незалежні від союзників. Я відкидав усякі й найбільш приятельські пропозиції. Це є між іншим причиною, чому ми прилюдно дезавували спробу російського уряду створити свою платну Народню Раду. Тільки в одному випадку нашої американської тайної служби я вистарав пізніше англійські субсидії; але це було цілком слушно, тому що тут ішло про особливу діяльність, присвячену виключно союзникам. І не тільки пропаганду, але й легіони ми удержували, щоправда, на борг, але всеж таки самостійно.

Я знав, що обтяжую майбутній державний бюджет, та це видавалося мені самозрозумілим. Я бачив деякі випадки залежності і це мене скріпляло в моїй тактиці. На скільки важке було це рішення, стане ясным, коли скажу, що деякі політики антанти були дуже здивовані, що ми ніколи не просили фінансової помочі; деякі уявляли собі, що ми розпоряджаємо величезними фондами. Це поясняли собі мнимою фінансовою акцією в краю, і це збільшало в очах багатьох наш революційний престиж. Та я довідався, що деякі австрійські агенти доносили на нас Французам, що ці фонди дістаємо від Австрії! Ба навіть найшлися такі, що представляли нас як зняряддя — Німеччини! Це є один з примірів, з якими труднощами ми стрічалися; рівночасно то кидає світло на тайні сторінки австрійської та німецької пропаганди. Моє становище було і є: ми мали й маємо право на свою державу, але цього права мусимо боронити самі; нашу самостійність мусимо знову здобути й вдержати її власними силами; ми не мали про що просити й не просили, хоч і старалися про приязнь і поміч усіх союзників. Ми мали, маємо й завсіди матимемо обовязок важкої праці та жертвенности.

Діло було не тільки в тому принципі; в практиці то означало, що наша Народня Рада й наша армія є нашим самостійним органом, а не тільки політичним органом союзників.

Наш нарід брав участь в революції не тільки легіонами й заграничною Народньою Радою, але й діяльністю в краю; доказом того є численні смертні кари:

виконані на цивільних особах, в'язнення, висилка до війська і смертні засуди на найголовніших політиків, конфіскації майна й ті всі кари, якими Відень переслідував наш нарід. В краю був такий сам революційний дух, як і за границею. Загранична революція була можливою тому, бо край дав на ню свою згоду від початку й підчас цілої війни. Можу сказати, загальну згоду.

Через перших три роки війни не було в краю одностільної визвольної акції, веденої всіма політичними провідниками, зглядно послами і партіями. Уряд спараліжував діяльність політичного проводу партій; партії скоро опинилися без провідників (ув'язнено пос. Кльофача, пізніше д-ра Крамаржа, д-ра Рашіна, пос. Стршібрного впахали до війська і т. д.), а тим самим нарід лишився без проводу політичних партій.

Збройна революція в краю не була в програмі провідних партій аж до кінця війни, зрештою досить довго не могла й не мусіла в ній бути; але цілий нарід був проти Австрії і виявив зріле зрозуміння, відвагу до пасивного, а у відповідний час і до активного опору. Якщо наші союзники сподівалися революції і якщо вони нам дорікали, що до неї не прийшло, то це було несправедливо й неоправдано; вистарчало це, що наші народні маси не піддалися політичному й військовому теророві. Одиниці заплатили за свій опір життям, велика часть народу зберігла карність і завдяки своїй праці залишалася здоровою і незломною. Настрій був деколи (я пережив це в перших чотирьох місяцях війни) пригнічений, одиниці, а навіть групи, упали на душі, але той настрій був виявом не тільки страху, але й непевности.

Мені здається, що наш нарід підчас війни виявив у харчевому питанні, у розвитку кооперації дуже значну організаційну здібність, а рівночасно і політичний змисл; та праця в значній мірі причинилася до того, що протиавстрійський настрій не заломився, коли прийшов голод. Ту працю зроблено в Чехах і на Мораві, зроблено її наскільки можу слідкувати, тільки в чеських краях. (До деякої міри і у Відні, але там держава сама старалася запаситися харчами, передусім худобою). Якщо нашим приятелям за границею здавалося, що наш нарід є занадто пасивний, то це не було вірною оцінкою; саме тут оправдалась і в політиці т. зв. дрібна праця. Помічна акція «Чеського Серця» («České Srdce») була гуманним, а рівночасно й політичним підприємством.

В тій дрібній праці і в загальній карності проявилось виховання, яке ми собі здобули від часу нашого відродження: зусиллям Добровського, Юнгмана, Колляра, Паляцкого, Шафаржіка й Гавлічка, далі Пігра, Сладковського й молодших наслідників, так само нашій літературі, мистецтву, публіцистиці, а головню школам завдячуємо той стан загального й політичного формування і свідомости, якого наслідком було це імпозантне об'єднання народу. Я чув, як підчас війни музика Сметани всюди підіймала на душі й на силах; Сметана вже в молодості брав участь у революції 1848 року, своїми операми й музикою став предтечею нашого визволення — «Лібуша»* є щось більше, як пророцтво: це музичний фестиваль внутрішню вже визволеного народу. Або другий примір: в той час цілком розпродано в Празі твори Паляцкого — думаючи люди вглиблювалися в народню програму й заповіт батька народу, засвоювали собі його останні, протиавстрійські погляди. Це є гарні докази політичної зрілості. Вартість і висоту цього виховання можу оцінити фактом, що між нами, думаю, ані в краю, ані за границею, не знайшлися зрадники. (Я вже згадував про підозріння Штефаніка; тут наведу, що по новішим оцінкам в Німеччині засуджено за головну зраду 235 осіб, а в союзних землях нараховується 140 випадків.)

І не тільки література, мистецтво й публіцистика підготовляли нас і виховували — нарід є зорганізована цілість, а його зорганізували наші культурні народні інституції, Сокіл та інші товариства й кружки та наші політичні партії.

При всій паралельности в поступуванні і акціях цих безчисленних одиниць, що складають націю, як цілість, все таки мусів бути, як не провідний, то бодай об'єднуючий і гуртуючий центр. Об'єднуючим провідником була преса, головню часописи, що тактичною зручністю зуміли встоятися перед військовим терором; з доцільною зручністю піддержували вони упадаючих на душі, говорили незрозумілою для ворогів мовою, але яку розумів кожний Чех. А необхідний центр, об'єднуючий партії утворили деякі політичні провідники, що працювали в порозумінні. Не є моїм завданням оцінювати заслуги цих провідників і визначувати, хто був першим і головним,

* Одна з опер Сметани. (Зам. перекл.)

хто другим і помічним і т. д. Це все виясниться по оголошенню документів і звідомлень. Зараз в перших початках війни важну роль відігравала т. зв. Мафія, що провадила визвольну акцію в краю і була посередником Праги з нами на чужині, а поширюванням звідомлень з держав антанти піддержувала вона настрої і духа визвольних змагань.

Щодо політичних партій, то довгий час тривало передвоєнне особисте й програмове розбиття. По невдалій спробі об'єднання у т. зв. Національну партію (з 1915 року) прийшла нова спроба: під кінець 1916 року (18. листопада) зорганізувався посольський «Чеський Союз» і «Національний Комітет», однак ані після цього не було єдності — з обома об'єднаннями не погоджувалися некомпромісові групи.

Під кінець війни повстав другий «Національний Комітет» (13. липня 1918), окремий від попередньої організації тієї самої назви; ми добачували в ньому консолідацію політичних партій, бо вже всі вони були в ньому заступлені. Ми надіялися, що його противастрійське поступування буде більш послідовне і одностаїне.

Із досі друкованих джерел годі точно означити, в якому відношенні до Національного Комітету стояла Соціалістична Рада (6. вересня 1918); здається, що на уконституування цього соціалістичного органу мали вплив бажання об'єднати соціалістичні маси та російська революція.

Природна річ, що з розвитком положення на фронтах виникла різниця і деяка незгода між політичними настроями народу і політикою відповідальних послів. Я вже висказав свою думку про дезаву в січні 1917; також вказав на політичну невиразність, а саме, що в первісних проєктах програмової заяви на перше засідання австрійського парламенту не було домагання визволення і прилучення Словаччини до чеських земель, але ту похибку направлено в остаточній редакції державно-правної заяви з дня 30. травня 1917. Я сам найкраще знаю і нераз про те переконався за границею, що прилучення Словаччини не було легким завданням: Словаци всюди були незнані, а австрофіли й мадярофіли покликувалися проти нас на численні заяви наших провідних мужів (д-ра Pírpа) і нашої офіційної політики, що частіше реклямувала історичне право тільки до так званих історичних країв. Характе-

ристично, що проти домагання прилучення Словаччини виступав історик.

Оцінюючи посольську політику треба взяти під увагу це, що Австрія і Німеччина в перших роках побіджали і, що Росія, на яку ми стільки надіялися, завела. Тоді стає зрозумілим, що міг зродитися деякий скептицизм відносно визвольної програми й що деякі посли хиталися. Якийсь австрійський генерал мав сказати про поведіння Чехів таке: »До війська йдуть як вівці, б'ються як льви, а коли програємо, тішаться, як діти«. Це не зовсім вірно, та всеж таки схоплює ту деяку нерішучість, а властиво хиткість, що мала своє коріння в нещасливій ситуації несамотійного народу, що стогнав під воєнним терором.

Від кінця 1916 року мав, здається, на декотрих послів деякий вплив цісар Карло і його довірочні повідомлення, що Австрія старається про мир і що мир осягне; а дезаве в січні 1917 припадає саме тоді, коли цісар починав переговорювати в справі миру.

Зрештою деякі посли може мали — один менші, другий більші — сумніви, чи ми зможемо бути самотійними, чи зуміємо не тільки здобути самотійність, але також її вдержати — то не все був страх, спричинений австрійським тероризмом, тільки необхідна політична обережність.

Вправді ми часто посилали зі заграниці звідомлення про положення, представляли ту ситуацію поправді, в корисному світлі та закликали до витривалости, але натиск з Відня і ізолюваність наших послів від заграничного політичного світа спричинили це, що наші звідомлення не мали значного впливу; їх уважали мабуть перебільшеними.

Серед народу не було хитань, хоч і досить часто чергувались оптимістичні настрої з песимістичними; коли я відїздив на чужину, був переконаний, що нарід бажає повної самотійности, то є самотійности без Австрії і без Габсбургів. То була програма, яка була вислідом цілого розвитку під Австрією. Це пересвідчення не могло свобідно виявлятися на початку війни; Австрія і Німеччина були все ще досить сильними й побідниками, але від весни 1917 Відень за нового цісаря вже умлівав, зате в Празі росли надії, скоро по дезаве озвалися письменники, а далі слідували по собі більш рішучі заяви офіційної політики. Серед робітництва,

був з весни 1917 вже дуже сильний політичний рух під проводом металівців з фабрики Данька, під кличем: »Голод!« Їхні провідники влаштували прилюдні маніфестації по вулицях і післили до намісника депутацію з домаганням випустити д-ра Крамаржа і д-ра Адлера. Пізніше ті, яких не забрано до війська, станули до диспозиції послів.

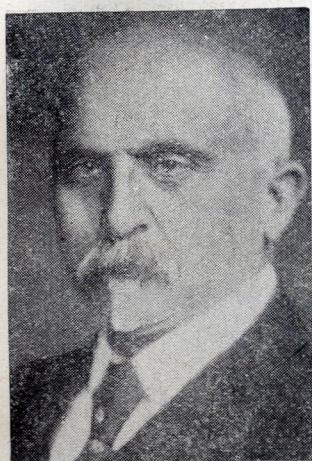
Від літа, а в кожному разі від осені 1917 р., акція послів, здавалося нам, ставала щодо противавстрійського напрямку щораз то однастайнішою та рішучішою. Так напр. ми могли як слід використати для нашої політичної акції заяви з 6. січня і 13. квітня 1918. Вкінці новий Національний Комітет (»Národní Výbor«) об'єднав від липня 1918 всі чеські партії на основі програми повної самостійности чехословацької держави, отже на основі програми заграничної революції, а коли прийшов слушний час, провідники Національного Комітету дали в Женеві повну й формальну, святочну санкцію тієї заграничної революції, підчас коли другі провідники підготовляли переворот по тій самій програмі в краю, хоч тактично приноровилися до відносин старої держави, що вже розпадалася.

Не можу не згадати тут наших кольоній; вони сповнили свій національний обов'язок. Як вітка народу в далеких краях, в інших частях світа, кожна кольонія живе серед зовсім інших відносин і середовища; не зважаючи на цю ізолюваність від рідного краю і політичного центру, не зважаючи на всі різниці свого нового життя на чужині, всіх їх вязало головне змагання до самостійности народу і кожна своєю лептою допомагала здійснити спільну програму. Політичні й особисті різниці усунено відносно легко; теж спараліжовано без шкоди акцію посла Діріха. Карність наших людей увидатнюється якраз на тлі цих помилок одиниць і груп.

102.

При оцінці визвольного руху і осягнення нашої самостійности треба розрізнити між тим, як наша держава повстала політично, *de facto*, матеріально, а як *de iure*, правно, формально. То є проблемою, як союзники, а потім і центральні держави визнали наше історичне й природне право на самостійну державу, і як легалізовано нашу революцію в краю і за границею.

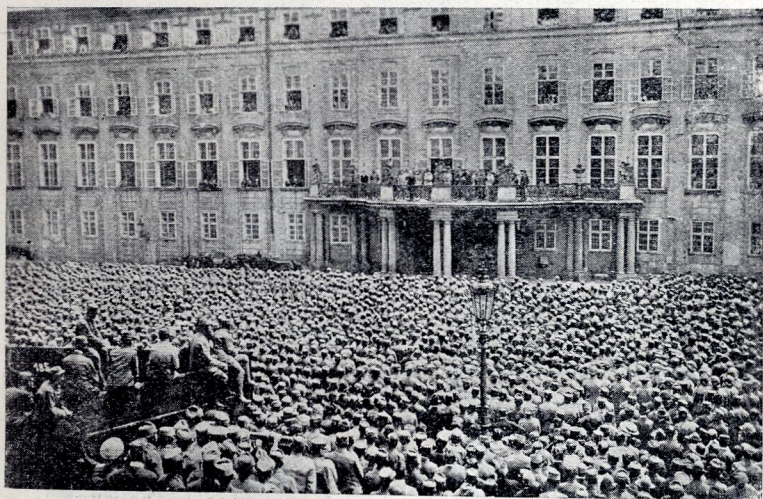
При своїй заграничній праці постійно мав я на

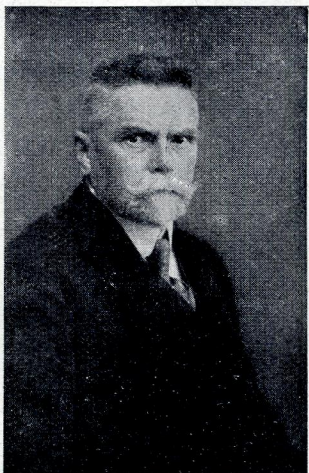
А. РАШІН

А. ШВЕГЛЯ

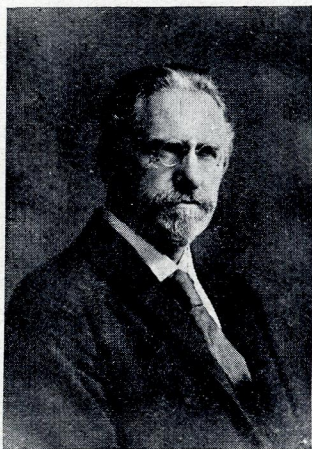
Присяга чех.-слов. війська 1918 р. на «Градї» перед президентом
Т. Г. Масариком.

К. КРАМАРЖ

В. КЛЪОФАЧ

Ф. СОВКУП

Г. ГАБРМАН

думці остаточне правне формулювання нашої політичної програми; я був приготований на проблеми, що виникнуть на мировій конференції з правного і міжнародного боку. Тому я дбав, щоби наше право на самостійність було сформульоване у всіх наших заявах як найточніше, щоби загранична політична публіка пізнала й визнала це право. То якраз було ядром нашої пропаганди. Я виходив з історичного державного права Чеських Країв, на основі якого належалося нам повне відновлення нашої держави; деколи навіть доказував я, що наша держава ще існує *de iure*. (Я згадую тут про мою власну полеміку проти »трансубстанціяції«!) Але постійно я підчеркував теж природне право, головню з огляду на Словаччину.

Я був свідомий того, що я сам і загранична Народня Рада є революційним органом, а тому надіявся, що офіційні представники держав стануть проти мене на легітимістичне становище. Зпочатку воно так і сталося, також і супроти наших полонених. Але не діялось у всюди з однаковою послідовністю і не діялось у неприхильному дусі; одначе треба було такту і вмілого використання зростаючих настроїв проти Німеччини та її союзників, щоби Народня Рада увійшла як найскорше у правильні зносини з урядами. Дальшим здобутком було виразне визнання. Союзники вели з Австро-Угорщиною правильну (я сказавби майже офіційну) війну і придержувалися міжнародніх звичаїв і норм; та коли Німеччина і Австрія нарушували ці звичаї (інвазія до Бельгії, підтримка агітації проти Англії в Ірландії та в інших краях, пропаганда проти Америки в самій Америці та в інших краях і т. д.), легітимізм блід, і нас визнали наперед *de facto*, а потім і *de iure*. Тому раз-у-раз відкривали ми в нашій пропаганді підпольну агітацію німецьку і австрійську (діяльність Воски, Осуського і т. д.).

Зчасом наша пропаганда поширювала знання і визнання нашого історичного державного права; більш радикальні політики й радикальні партії визнавали наше природне право, нашу революцію. Змагання до визволення було для західніх країв само собою симпатичне.

Мене, тому що був я послом, визнавали згідно з конституційними заложеннями речником не тільки могого округу, але цілого народу. Мені вірили, коли я, згідно з правдою, легітимувався, що більшість наших полі-

тичних партій і провідників дала свою згоду щодо програми. За границею всюди підчеркували цей момент, а мої приятелі п. Стід і Сетн-Вотсон зараз 1914 р. (в Голляндії) настоювали на точному ствердженні цього факту для Англії; мін. Бальфур ще підчас переговорів з д-ром Бенешем в справі нашого визнання мав деякі сумніви, чи Народня Рада достаточнo репрезентує цілий нарід. Знаючи парламентаризм заходу, я предложив перед своїм відїздом свою політичну програму всім провідникам, з котрими я переговорював, і домагався від них оцінки й апробати; розуміється, я не міг їх цілком формально зобов'язувати за партії і не міг одержати потвердження на письмі, але їхня згода, яку вони висказали, вистарчала, щоби я міг покликуватися на згоду партій. Додатково я прямо домагався тієї легітимації зі Швайцарії (1915). З начальником »Сокола«, д-ром Шайнером, я подрбно обговорив мої пляни.

Колиж із розвитком подій Народня Рада як слід уконституувалася (1916), здобувала поволі авторитет, і то головнo в міру того, як ми організували військо, а беручи тим чином участь у війні, ставали теж деяким фактором сили. Організуванням війська ми кожному доказували, що трактуємо справу поважно. Народня Рада стала урядом *de facto*, а союзні уряди поступінно визнавали її та наше військо. З поодиноких формул визнання стає ясно, наскільки визнання Народньої Ради (пізніше Тимчасового Уряду) є визнанням *de facto*, а наскільки, і до якої міри, *de iure*. Порівнююча студія цих ріжних формулювань є дуже цікава; хто вмє схопити право, як льогічний вияв дійсних подій, вичитає з них велику частину перебігу воєнної та політичної ситуації.

Народня Рада (Тимчасовий Уряд) була на чужині, не була на території, яку ми призначували для чеської держави; також і наше військо було й повстало тільки на чужій землі; знайшлися правники й політики, які тим занепокоювались, але я вказував на подібні відносини Сербів на Корфу. Як зараз побачимо, ця трудність не була зрештою для союзників перешкодою.

Визнавати Народню Раду — зпочатку тільки мене — і нашу національну програму почали передусім поодинокі політичні особистості. Сюди належить, наприклад, згадана резолюція американського сенатора Кеїона, в котрій він 25. травня 1917 проголосив в сенаті самостійність чехословацького народу умовою мира.

Такі поодинокі голоси послів озивалися теж у французькому парламенті, в Англії, Росії та інших краях.

Важнішим є визнання наших прав, *in concreto* Народньої Ради й війська, поодинокими міністрами, а потім урядами. Я подав схему всіх визнань; з неї видно, що визнання є тісно звязане з розвитком нашого війська. Тому кінець 1917 року, а потім 1918 рік є для нас рішачючими.

Насувається питання, яке значіння мають поодинокі акти визнання. Це залежить від умовин, за яких прийшло визнання і від значіння тих, що проголошували визнання. Безперечно, наприклад визнання президента Вільсона є дуже важне, бо державноправне становище американського президента, його відношення до власного уряду є сильне. Навпаки в Англії, в Італії і Франції становище уряду є інше, як в Америці; в цих краях уряд є сильніший, там нема такого конституційного авторитету, який має американський президент; англійський та італійський король і французький президент не відповідають за акти уряду в такій мірі, як американський президент, отже в тих краях є важніше визнання уряду. Очевидно, теж значіння Америки як великої держави було в часі війни для союзників безперечно дуже великим. Тому остання відповідь Вільсона на мирову пропозицію Австро-Угорщини, завдяки його авторитетові, викликала таке сильне вражіння.

Всі визнання попереджували переговори Народньої Ради (Тимчасового Уряду) зі союзними урядами; деякі умови є просто обопільними договорами. Ці визнання не є тільки обережно стилізованими, до нічого не зобов'язуючими обіцянками.

Дальше важно оцінити часову чергу поодиноких визнань, котрих ми добилися від союзників. Наприклад — подаю лише приміри — важним є це, що перше офіційне визнання прийшло з Франції, тому що Франція має для нас взагалі велике значіння завдяки своїй ініціативі. Маю на думці перше визнання Бріяна (з 3. лютого 1916) потім ініціативу Франції в заяві союзників Вільсонові в січні 1917, ініціативу в справі формування нашого війська в Росії, першу умову республіки з Народньою Радою, декрет про організацію нашої армії в грудні 1917 року, а вкінці вислання до нас першого амбасадора.

Крім того годиться зазначити, що я навязав зараз

в 1915 р. перші політичні зносини з Англією, Росією, Сербією та Італією. Доручення з Праги до Лондону, передане через Воску — голяндське меморандум — зносини з англійським і сербським посольством в Римі — меморандум до міністра Грея — перші зносини з російським амбасадором в Лондоні — зв'язок з італійським посольством у Швейцарії.

Взагалі визнання поодинокими державами треба оцінювати в залежності від всіх даних умовин. Наприклад: Англія є, як монархія більш консервативною, а проте вона радо визнавала Народню Раду й визнавала теж наше державне право. Тому я високо цінив факт, що прем'єр Асквіт відносно скоро прийняв предсідництво на мійому першому викладі на лондонському університеті, і що англійський король так щиро висказався в травні 1918 р. про наше визволення; вкінці й декларація, висдана д-ром Бенешем у Бальфура є з формального боку дуже повним визнанням. Тому я навів її дослівно.

Так само й монархістична Італія увійшла дуже скоро в постійні зв'язки, зпершу зі мною (в Берні), а потім в Італії зі Штефаніком і Бенешем; форма визнання з боку Італії, проголошена Сонніном, а потім Орляндом, відрізняється деякою стриманістю, що була наслідком зглядів на Югославян. Але Італія радо підтримувала формування легіонів, як тільки на це вона рішилася; також зобов'язані ми їй до вдячності за формування частин з ополченців вже по заключенню перемир'я. Я згадав на відповідному місці, що й цар і декотрі вищепоставлені особи, як Алексєєв, Сазонов, Брусілов помагали нам у значній мірі. Мілюков зложив в нашій справі недвозначну заяву, а також Терещенко вже в літі 1917 р. формально обіцяв визнати Народню Раду. Революційній Росії (генералові Духонінові) вдячні ми за створення самостійної армії.

Рівнож треба критично розглядати кожне визнання зокрема, вміру того, як ми його добивалися.

А вкінці само собою розуміється, що треба критично оцінити міру, ступінь поодиноких визнань. Є велика різниця між тим, чи визнається, наприклад, тільки наше право до самостійності, чи саму самостійність, і то прямо; є деяка різниця між визнанням нашої Народньої Ради й пізнішим визнанням нашого Тимчасового Уряду. Переговори зі союзними урядами в справі формул визнання часто були дуже подрібні й нелегкі; як приклад

цього можуть послужити переговори з Бальфуром. Д-р Бенеш подав вже про них прилюдне звідомлення; я доповню його пригадкою, як вагання англійського міністра, чи має визнати Народню Раду прямо як уряд, щасливо усунено словами: »заступник (trustee — цей англійський вислів не можна добре переложити одним словом) майбутнього уряду«; це слово запропонував д-рові Бенешеві п. Стід.

103.

Питання про вартість поодиноких визнань урядами й державами насуває дальше питання, коли, і як повстала наша держава, і від коли існує. Як і коли прийшло до міжнародніх визнань нашої держави, яке правне значіння мають поодинокі визнання, котрі з них є з правного (міжнароднього) боку рішайучими?

Відповідь на ці питання є нелегким завданням для соціологів і теоретиків державного права, зрештою ті самі труднощі насуває вияснення повстання інших нових держав: всесвітня війна й революція створила цілком особливі, нові політичні й правні відносини, а тому дотеперішні правні та міжнародньо узнані правила не вистарчають. Це відноситься до всіх нових держав і так само до нашої держави; не буду займатися другими державами, тільки обмежуся до головних проблем правного повстання і початкового розвитку нашої держави.

Внаслідок загальної воєнної ситуації і нашого становища в Австро-Угорщині наша самостійність стала правно й міжнародньо вповні залежною від міжнароднього визнання, в першу чергу союзниками.

Щоби не здержувати загальними увагами, розгляну дотеперішню дискусію. Англійський історик парижської мирової конференції, п. Темперлей, приписує рішайучу важність визнання фактові допущення чехословацьких делегатів на пленарне засідання мирової конференції в Парижі дня 18. січня 1919. Цей акт — каже він — є повним, остаточним і цілковитим визнанням нашої держави та її самостійности. Та все таки п. Темперлей не є певний, чи не слідби уважати початком нашої держави день 5. листопада; того дня приїхали заступники Національного Комітету зі Женеви, де Національний Комітет був у »безпосередньому« звязку з парижською Народною Радою; до того »безпосереднього« звязку п. Темперлей привязує таку велику вагу, тому що де-

які визнання, які здобула загранична Народня Рада, мають мати безсумнівний державнотворчий авторитет. До таких визнань п. Темперлей зачисляє декларацію Бальфура (з 9. серпня), Вільзона (з 3. вересня), Пішона (з 15. жовтня) і Сонніна (з 24. жовтня).

Сетн-Вотсон приймає погляд п. Темперлея, що допущення на мирову конференцію мало державнотворче значіння, але рівночасно признає майже однакову вартість визнанню Англії Бальфуром (9. серпня), Зєдинених Держав Вільзоном (3. вересня), а головню Франції Пішоном (15. жовтня 1918). Також інші теоретики й політики признають державнотворче значіння визнань, котрих добився Тимчасовий Уряд, а навіть вже й Народня Рада.

Державноправні труднощі з визнанням нашої держави полягають в тому, що самостійна держава повстає звичайно на окремій території, заселеній народом, який саме творить на даній території державу. Та в нашому випадку визнано наш заграничний уряд, нашу співвоюючу армію, котра теж перебувала поза територією, про яку саме розходилося, а тим самим визнано державу, згл. державну самостійність — відси ділема п. Темперлея та інших правників і державознавців. Дійсність не кермувалася дотеперішньою теорією і звичаями.

Державонаукова й правнича проблема повстання нашої держави ускладнюється переворотом в краю: Національний Комітет виразно проголосив себе 28. жовтня своїм маніфестом урядом «від нині», то є від 28. жовтня; теж перший закон, так як і маніфест Національного Комітету проголошує повстання чехословацької держави. А перший закон (хоч і зі змінами) увійшов до офіційального збірника законів і розпорядків, чим задокументовано початок окремого самостійного законодавства.

Отже справа мається так: загранична Народня Рада по багатьох попереджуючих визнаннях проголосила себе урядом чехословацької держави, а союзники його визнали; визнали його теж представники Національного Комітету; знову-же Національний Комітет в Празі теж оголосив себе урядом; отже ми мали деякий час два уряди, один заграничний, визнаний союзниками, а другий в краю, що оголосив себе на основі права революції.

Характер революції, яка відбувалася за границею і в краю, за границями, навіть не межуючими з краєм,

спричинив те, що ми мали два центри акції: один за границею, а другий в Празі. Важним був факт, що оба центри, на ділі уряди (назви: Національний Комітет і ін. не є для справи рішачючими) поступали згідно, і що не дійшло до спорів, як наприклад, між заграничною і краєвою владою в Польщі. Згідно з положенням, як тільки утворився краєвий уряд, став він на чолі адміністрації, а тим самим дістав своє обличчя і свою правосильність; заграничний уряд, як неповний, був побіч краєвого уряду урядом військовим і дипломатичним і спеціально призначеним на мирові переговори. Це диктували самі обставини і йшло лише про злуку обох урядів.

Отже від коли існує наша держава?

З визнання заграничного Тимчасового Уряду (Народньої Ради) союзниками й краєвими політиками в Женеві деякі публіцисти заключали, що наша держава існує від 14. жовтня, в котрий то день повідомлено союзників про утворення Тимчасового Уряду. Союзники визнали Тимчасовий Уряд; перше визнання прийшло від французького уряду дня 15. жовтня і йому, як згадано, Сетн-Вотсон приписує головну вагу. Я погоджуюся з цим і думаю, що наша держава правно існує від тієї дати.

Теж висказано думку, що держава існує від Вашингтонської Деклярації (18. жовтня); але з наведеної історії тієї Деклярації видно, що то була деклярація вже існуючого уряду, отже рішає дата, коли той уряд визнано.

Краєвий Національний Комітет проголосив себе урядом 28. жовтня, і цю дату приймається тепер загально за день, від коли наша держава почала існувати.

Союзні держави постійно відносилися до Тимчасового Уряду (заграничного) як до дійсного репрезентанта народу й держави, постійно від того часу, як його визнали. Визнання досягнені підчас війни, були важними і по війні, передусім для мирової конференції. Наглядним доказом цього є запрошення д-ра Бенеша на нараду в справі перемиря з Німеччиною, що відбулася дня 4. листопада. Д-ра Бенеша уважали тим чином представником самостійної союзної держави і його підпис є з іншими підписами на протоколі цих історичних переговорів. Міжнародне значіння цього акту виступить найкраще, коли порівнаємо поступування великих держав супроти других повстаючих держав, головню Югославії та Польщі. На мирову конференцію запрошено

Сербію як союзню і самостійну державу; тривало довгий час, заки Хорватію, яку уважали частиною Австро-Угорщини, признано частиною Югославії, а тому теж визнання Югославії (не одної Сербії) натрапляло на труднощі. Нашу Словаччину, хоч вона й належала до Угорщини, як і Хорватія, союзники уважали від самого початку частиною нашої одноцілої держави. Щодо Польщі, то уряд Морачевского у Варшаві, якого не признавав польський комітет в Парижі (Дмовскі та Падеревскі) виразно визнано в Парижі щойно в лютому 1919 р. Наш Тимчасовий Уряд (заграничний) фунгував у Парижі від початку мирових конференцій на основі попередніх визнань.

Колиж почалися переговори в справі перемиря, що згідно зі загальним положенням мусіло привести до мира, французький уряд приготував програму поступування на мировій конференції. Про цей плян маю звіт доповіді від д-ра Бенеша. Цілий той плян опублікував тепер п. Бекер (Baker). Французький амбасадор у Вашингтоні, Жіссеран, подав той плян американському урядові 29. листопада; в ньому є розділ про нові держави. Тут робиться ріжницю між Чехословаччиною, яку вже визнано, і державами, що є в стадії формування, як Югославія і др. Розуміється, ніхто не сумнівався, що ті держави повстануть, і їх утворення союзники проголосили як свій плян, та всеж таки є ріжниця між пляном і обіцянкою і дійсним, здобутим визнанням. Нашу заграничну Народню Раду (про це я так старався в Росії!) союзники визнали найвищим авторитетом нашого заграничного війська, а тим самим, згідно зі загальними поглядами, визнали урядом, щоправда тимчасовим, а уряд є урядом держави.

В якій мірі наш Тимчасовий Уряд акцептували чужі держави, видно й з того, що д-р Бенеш, як міністер заграничних справ у Тимчасовому Уряді, назначив — перед переворотом в краю — перших дипломатичних заступників, а чужі держави їх прийняли. Колиж пізніше президент міністрів д-р Крамарж прибув як делегат на мирову конференцію, одержав від мене (як президента) таку саму уповажнюючу грамоту, як д-р Бенеш; та д-р Бенеш, не тільки завдяки його присутності в Парижі, але й на основі попередніх визнань брав участь в мирових переговорах ще перед тим, заки одержав уповажнюючу грамоту.

По визнанню нашого Тимчасового Уряду титулується д-р Бенеша у всіх офіційних заявах союзних держав міністром.

Цікавою ілюстрацією сказаного є факт, що французький уряд і паризьке політичне середовище було дещо занепокоєне заявами Національного Комітету й пражськими подіями дня 28. жовтня, думаючи, що то є австро-фільський уряд, вибраний проти заграничного уряду. Можливо, що вісти про переворот прийшли до Парижа з Відня, а ті представляли переворот в світлі маніфесту Карла.

Наші краєві провідники признали на женеvській конференції вагу визнань союзників, головнo Вільзона; у своїй угоді з д-ром Бенешем вони признають заграничний Тимчасовий Уряд і всі його кроки. Теж виразно називають д-ра Бенеша міністром. Женеvська делегация — вона нічогісінько не знала про те, що діялося 28. жовтня в Празі — підтверджує заяву президента Чеського Союзу з дня 2. жовтня і Національного Комітету з 19. жовтня, в котрих питання чехословацької самостійности означено як питання міжнароднє, яке не буде вирішуватися в краю.

Але під натиском ситуації мусів Національний Комітет 28. жовтня виступити як провідний орган і проголосити себе урядом; після того зліквідовано заграничний уряд, як це зараз побачимо.

Отже стоїмо перед фактом, що від 28. жовтня ми мали два уряди: один в краю, другий давніший за границею. Тут мусимо відрізнити існування нашої держави від офіційного проголошення, від коли то це існування треба міжнародньо визнавати.

В користь дати 28. жовтня говорить переворот, що відбувся в Празі й цілому краю; весь нарід бачив у перевороті початок самостійної держави, що відлучилася від Австро-Угорщини й Габсбургів. А вкінці в користь 28. жовтня говорить і формальна причина, а саме що тоді нарід прилюдно проголосив себе на своїй території самостійним; як ми бачили, деякі знавці державного права уважають це конечною умовою утворення держави.

Питання, від коли існує наша держава, важне теж і з практичного згляду; це матиме, наприклад, вплив на устійнення репараційних обовязків. Репараційна комісія (яка зрештою не є політичним органом) постано-

вила (15. квітня 1921), що Чехословаччина стала співвоюючою державою від перевороту дня 28. жовтня 1918.

Я приймаю дату 28. жовтня з наведених двох причин; саме, що весь нарід признав переворот 28. жовтня як початок нашої самостійности і тому, що в той день Національний Комітет проголосив незалежність на власній землі. Треба додати, що союзні держави визнали нашу державу ще перед 28. жовтнем, і що й по 28. жовтні деякі союзні держави (Бельгія, Греція) визнавали нашу державу на основі визнання Тимчасового Правительства і уважали це визнання вповні вичерпуючим.

У нас не розбиралося цих питань з правного боку. Державознавці й теоретики конституційного права найдуть неодну цікаву й незвичайну проблему при студіях над повстанням і розвитком нашої держави: не тільки в нас, але й в інших повоєнних державах не було відразу точного правного формулювання дійсних відносин. Тому теж в переговорах про перемир'я і в мирових договорах критика знайде неодну прогалину. Як зрештою у всіх випадках революції, не маємо досі більш подрібного опису подій; події гналися одна за другою і самі собою були неозначені й неясні. Тому теж при переговорах, заявах і остаточному формулюванні виступають труднощі й неточності.

104.

Ці замітки вимагають декілька слів про переворот 28. жовтня. Дотепер нема ще подібної історії подій, але для нашої ціли вистарчить погляд на офіційні документи і на те, що дотепер прилюдно сказали про переворот його вожди.

Коли міністер Андраші в ночі з 27. на 28. жовтня прийняв умови Вільзона, пражські часописи поширили цю вістку окремими оповістками; д-р Рашін з д-ром Совкупом такими словами повідомляють про значіння кроку Андрашіго: »Це було останнє слово Австро-Угорщини і кінець Габсбурської держави«. А в маніфесті, написаному цього самого дня, звертається д-р Рашін до народу словами: Ти не заведеш надій цілого культурного світа, котрий з благословенням на устах згадує про Твою славу історію, що досягла вершин в безсмертних ділах чехословацьких легіонів на західних полях бою і на Сибірі... Збережи-ж щит чистим, яким

його зберегло Твоє національне військо: Чехословацькі легіони!... Наші визволителі Масарик і Вільзон не сміють розчаруватися у своїх переконаннях, що здобули свободу для народу, який зуміє сам собою правити...»

Д-р Рашін повторив таким чином те, що заявили послы у Відні дня 2. жовтня 1918. Посол Станек, предсідник Чеського Союзу виголосив промову, в якій міститься визнання заграничної Народньої Ради і наших легіонів всіма чеськими послами: »Ви не хотіли допустити нас до мирових переговорів, та тепер будете мати при мирових переговорах чеських заступників, будете мати їх проти вашої волі, а саме заступників чехословацьких бригад. Будете мусіли переговорювати з ними про чеське питання, не з нами, тому ми не переговорюємо з Вами. Це питання буде вирішене деінде, не тут в Австрії. Тут нема факторів сили до рішення цього питання». Таке саме становище заняв Національний Комітет у своїй заяві з дня 19. жовтня, по маніфесті Карла: він солідаризується зі заявою Чеського Союзу, що чеське питання не буде рішатися в Австрії, і каже: »Чеське питання перестало бути питанням внутрішнього устрою Австро-Угорщини, воно стало питанням міжнароднім і буде вирішене разом зі всіма всесвітніми питаннями. Воно не може бути теж вирішене без згоди й порозуміння теж з тією міжнародньо признаючою частю народу, що находиться поза чеськими границями».

Є очевидним, яке велике значіння приписують д-р Рашін і д-р Совкуп відповіді Вільзона й ноті Андрашіго, якою признає він цю відповідь; від д-ра Рашіна знаємо з його опису перевороту в брошурці »Мафія«, як нетерпляче очікував він повної капітуляції Австрії і добачував її саме в ноті Андрашіго. До тієї капітуляції навязується переворот 28. жовтня і завдяки їй прибирає він в цілості своєрідний характер, перш усього спокійного, некрівавого перебігу.

Я вже сказав, що переворот 28. жовтня був до деякої міри спізнений, що він міг наступити по маніфесті Карла (16. жовтня), або по відповіді Вільзона Австрії (оголошеній у нас 21. жовтня). Я сам після нашого проголошення Тимчасового Уряду і після відповіді Вільзона, що були спрямовані проти маніфесту Карла, сподівався заяви наших в краю; це теж і сталося заявою Національного Комітету відносно маніфесту Карла. Отже:

бачимо, що д-р Рашін — думаю, в згоді з цілим Національним Комітетом — чекав на повну капітуляцію Австро-Угорщини і добачував її з річевої та формальної сторінки в цьому, що Андраші прийняв програму Вільсона. Мені здається, що це поступування було правильне; воно відповідало відношенні сил противних сторін, Австро-Угорщини та її військової сили і нашої революції в краю та її слабших сил. Є очевидним, що д-р Рашін і його приятелі, опираючися на прийняття Вільсонової програми Австрією, і до цього угорським політиком, долучили домашній переворот до завершуючого успіху заграничного Тимчасового Уряду, і що завдяки цьому переворот 28. жовтня став синтезом краєвої і заграничної революції.

Тим, що сподівалися перевороту після маніфесту Карла і віденського перевороту, треба сказати, що тоді ще треба було революції, а на ню в нас не було сили. А переговори з Віднем і у Відні в справі перетворення історичних земель в національну державу, хочай вони булиби тільки тактичним маневром, все таки булиби до чогонебудь зобов'язували й булиби недобре вплинули на заграницю. Пізніші переговори з намісником серед змінених обставин не були такі важні та зобов'язуючі. Вихідною точкою перевороту міг бути радше розвал на італійському фронті, але коротке очікування капітуляції перед Вільсоном було запорукою певнішого і лекшого успіху. Думаю, що ту ситуацію могла використати яканебудь радикальна фракція, як-щоби така була зорганізувалася.

У звідомленню про переворот, яке подають д-р Рашін і Совкуп в «Річнику» (Ročenka) чехословацького Національного Зібрання за перший рік республіки, читаємо, що Національний Комітет переговорював 28. і 29. жовтня з австрійськими військовими й цивільними урядами; там читаємо, що по довгих переговорах із краєвою військовою командою прийшло (28. жовтня) до «угоди»: представники війська признали за Національним Комітетом право на «співпрацю» і зобов'язалися, що нічого не зроблять проти його волі. Посли Совкуп, Стршібрни, Рашін і Швегля заклачили 29. жовтня подібну угоду з намісником, що Національний Комітет «визнається» виконним органом суверенного права народу (не держави!) і що «перебирає співкермування» в прилюдній адміністрації.

Отце звідомлення вимагає задля своєї короткості й неясности доповнення і вияснення з боку учасників: йде про »угоду«, про те, що значило »співпраця« і »співкермування«; на як довго, згідно в якому зміслі і в якій цілі.

Очевидно пражський намісник, як заступник австрійського уряду, вів з Національним Комітетом переговори на підставі маніфесту Карла, а може й на підставі програми Ляммаша, яка торкалася утворення союзних держав, одобреної 22. жовтня цісарем; як цісарський намісник, він не міг вести переговорів в справі утворення республіки й держави, незалежної від Австрії і династії. Граф Куденгове, як відомо, натякає, що в переговорах з ним Національний Комітет вказував на бажання цісаря утворити національні уряди, що, розуміється, означало тільки союзну державу в рямах нової Австрії; документи з 28. жовтня не підтверджують цього вияснення.

Текст першого закону й маніфесту не погоджується з маніфестом Карла. Карло домагався інтегральности Угорщини; супроти того закон і маніфест з 28. жовтня говорить про »Чехословацьку« державу й про »жупні« уряди, очевидно у відношенні до Словаччини. З другого боку є правда, що й в маніфесті Карла говориться про »Чехословаків«. Дальше закон постановляє, що форму держави означить Національне Зібрання і паризська Народня Рада (Тимчасовий Уряд); це теж суперечить маніфестові Карла, бо він не мав ніяких сумнівів щодо союзної форми держави. Першому запові й маніфестові радше відповідалаби програма Ляммаша. Теж у вступі до закону згадується про чехословацьку державу, як про самостійну; це поняття є з правного боку неясне, та всеж таки в деякій мірі протиставиться цілком неозначеній державноправній програмі маніфесту Карла.

Розуміється, що між текстом Маніфесту й закону (як його опубліковано підчас перевороту 29. жовтня), і цим, що Національний Комітет сказав намісникові Куденгове, могла бути різниця, можливо з тактичних причин; не остається нічого, як вичекати автентичних звідомлень. Можна припустити, що текст першого закону й маніфесту є неясний. В першому законі, у вступі, Національний Комітет означається як виконавець державної суверенности, але в першому уступі поняття

суверенности звужується до внутрішньої суверенности; а саме залишається форму держави рішенням Національного Зібрання і Народньої Ради в Парижі, і оба ці органи неясно називаються «органами однодушної волі народу». В маніфесті Національний Комітет називається, щоправда, урядом, але теж доволі неточно означається його, як «єдиний уповажнений і відповідальний чинник».

В часі, як у Празі відбувся переворот, в Женеві перебували члени й мужі довіря Національного Комітету, котрі вели переговори з д-ром Бенешем; значіння женеvської депутації полягає в цьому, що її головою був сам предсідник Національного Комітету д-р Карамарж. Деякі висліди женеvської конференції опубліковано; крім того я маю офіційальне звідомлення д-ра Бенеша. Я вже говорив, як австрійська дипломатія уважно слідувала за женеvськими нарадами; тепер я докладніше знаю зміст звіту, який післано до Відня.

Женеvські договори, датовані 31. жовтня, є ясніші, як пражські документи з 28. жовтня. В них визнається парижську Народню Радy (Тимчасовий Уряд) і його політичні договори й постанови; д-ра Бенеша визнається міністром; тим самим визнається і республіканську форму держави, проголошену заграничним урядом, бо виразно говорить, що визнається всі кроки парижської Народньої Ради. Це признання відноситься теж до Вашінгтонської Деклярації, в якій Тимчасовий Уряд визначив головні напрямні відновленої держави. В Женеві цілком виразно зривається звязок з Віднем і Будапештом та з габсбурською династією. Також умовленося щодо республіканської форми держави, але того ще не оголошено. Здається, що пражські делегати не були уповажнені до прилюдного проголошення республіки; по Празі ходили невиразні чутки про мнимі переговори заграничної Народньої Ради з князем Коннавгтским і іншими можливими кандидатами на пражський престіл, і мабуть тому Національний Комітет в Празі не був певний щодо форми держави. Ту непевність розвіяно у тих членів Національного Комітету, що приїхали до Женеви; д-р Бенеш поінформував їх, що нема ніяких умов відносно престолу й виміг від делегації одобрення нашого поступування за границею, а в першу чергу нашого проголошення республіки. В мене є текст телеграми д-ра

Бенеша, яку він післав зі Женеви французькому урядові і в якій реферується про женевські умови; в ній є підкреснена умова про республіканський режим. Відень, як зараз викажу, ще по перевороті намагався з'єднати собі союзників; д-р Бенеш дуже успішно запобігав тим заходам.

Женевські умови узнано довірочними, й покищо не можна було їх оголошувати; побоюваносся репресій, а тому в Женеві думали про поворот через Німеччину, а в краю переговорювано з Віднем у справі забезпечення повороту.

З поворотом женевської делегації прийшло теж в Празі до в'яснення політичної ситуації. Зв'язок з Австро-Угорщиною і династією у Женеві формально зірвано, потім в краю вирішено форму держави, згідно з рішенням заграничного уряду. Політичне, а навіть правне значіння женевської депутації та її повороту до Праги підносить теж п. Темперлсй у згаданому поясненню, де він визнає існування нашої держави від повороту женевської депутації; привитання, яке стрінуло депутацію в Празі доказує, що й політичні круги здавали собі справу зі значіння женевських переговорів зі заграничним урядом.

Женевська депутація, природна річ, займалася теж питанням відношення нашого заграничного уряду до влади, яка мала евентуально утворитися в Празі. В тому першому «Річнику» опубліковано телеграму з Парижа до Національного Комітету з дня 20. жовтня, в якій проголошується утворення заграничного уряду й згадується, що з пражськими провідниками заключено умову (ким, коли?), що парижський уряд прийме у свій склад уряд пражський, якщо він утвориться по революті й замішанню в краю. З того, що досі було опубліковано, не видно, як визначено відношення парижського Тимчасового Уряду до майбутнього краю; та в ще неоголошених умовах говориться, що оба уряди мають злучитися; до уряду в Празі вступають оба заграничні міністри Тимчасового Уряду д-р Бенеш і Штефанік. Я перестав бути президентом міністрів і міністром фінансів, як тільки мене вибрали президентом і, як тільки утворено дефінітивний уряд.

Можнаби поставити питання, чому не переведено 28. жовтня повного перевороту на всіх областях державної і автонмоної адміністрації? Дня 28. жовтня

Національний Комітет перебрав воєнну збіжєву установу, намісництво, (властиво про його перебрання тільки велися переговори), краєву адміністративну комісію і краєву військову команду (її не перебрано в цілості, тільки, так сказатиби, на половину); безперечно не є це випадок, що найскорше перебрано збіжєву установу — питання апровізації було тоді дуже важне, тим чином Національний Комітет мав у руках теж військо, що цілковито було залежне від збіжєвої установи. В тому добачую добрий плян. Дня 29. жовтня Національний Комітет перебрав інші уряди (дирекцію поліції, вищий краєвий суд і вищу державну прокуратуру), щойно 30-го перебрано дефінітивно крім намісництва також краєву військову команду, що зробила спробу знову відзискати повну владу; то був мабуть найбільш небезпечний момент революції в краю. Ця військова капітуляція має велике значіння саме тому, що якраз на війську спірала династія і австрійська держава своє існування. Дальшим кроком перевороту є іменування посла Тусара заступником у Відні для переговорів з Андрашім (30. жовтня), як також свято-мартинська заява про прилучення Словаків (30. жовтня). По повероті жєневських послів, 5. листопада, Національний Комітет дефінітивно вирішив питання відносно форми держави: д-р Крамарж, як провідник жєневської делегації і предсідник Національного Комітету, зараз при привитанню в Празі виголосив з авта перед двірцем промову, в якій оголосив прилюдно, що матимемо свободну, демократичну, народню республіку.

Дня 14. листопада завершено переворот матеріяльно й формально; були це вже тільки технічні, не політичні й правні перешкоди, що вимагали чотирнацять днів, щоби ціла держава й краєва адміністрація, не тільки на папері, але й на ділі перейшла в руки і завідування Національного Комітету.

Повний опис перевороту представити нам, як саме він відбувся в поодиноких частих краю. В чеських краях були по повітах революційні комітети, що поступали згідно з наказами Праги. На Мораві, в Берні, моравські члени Національного Комітету поступали однозгідно з Прагою, будучи з нею в постійному телефонічному звязку.

Вкінці з теоритичного й практичного згляду важним є питання, чи й на Словаччині була суверенність чехо-

словацької держави була правосильною 28. жовтня зараз на цілій території. Знаю, що відносно цього є й досі між поодинокими міністерствами спори, в яких забирає голос теж найвищий адміністраційний суд.

105.

Важною є проблема форми нашої держави, проблема монархії та республіки.

Наша державноправна програма була перед війною монархістично-роялістична; крім одиниць в різних партіях, тільки соціальні демократи, як партія, були республіканцями, але той республіканізм був більше програмового характеру; дійсної і справжньої республіканської пропаганди не було. У грудні 1914 я як теоретичний республіканець теж відхилявся від програми; це питання не видавалося мені тоді акутним, і в крайньому випадку (якщо Росія не булаби впала і т. д.) я бувби згодився на вибір котроїсь чужої династії (наскільки можливо неросійської).

На всякий випадок важно сконстатувати, коли і як за границею вкраю прийшло до рішення в користь республіканської форми. А розуміється, що питання державної форми не залежить від питання повстання держави; закон з 28. жовтня залишає питання форми держави *in suspenso*.

Я вже сказав, як я за границею реферував союзникам погляди наших партій, а саме, що більшість народу є монархістична, то є роялістична; так реферував я в 1914 і 1915 році. Одначе в моєму меморанді, поданому французькому урядові й союзникам у лютому 1916 я вже офіційно висловився за республікою. А цілком дефінітивно й торжественно ми проголосили республіку у Вашингтонській Деклярації, і цю Деклярацію прийнято опісля в Женеві та в Празі. Як деінде, так і у нас російська революція спричинила рішучий зворот республіканських поглядів; домагання видвигнуто прилюдно вперше на сходинах, улаштованих 14. жовтня 1918 р., а дальше видвинула його соціалістична Рада в Празі і в багатьох містах і місцевостях по провінції, (д-р Рашін твердить в книжці про «Мафію», що в Празі цього не проголошено з огляду на військові репресії, але відповідну проклямацію поширено між народом летючками).

Нема відомостей про те, як розвивалися погляди На-

ціонального Комітету, а передусім його чільних членів. Д-р Крамарж, як подає у писаному звідомленні Ляммаш, заявив підчас своєї подорожі до Женеви (дня 22. жовтня), що він сам особисто є роялістом, але, що більшість є республіканських поглядів. Одначе цей роялізм не був роялізмом державноправним (габсбурським); в Женеві д-р Крамарж був, як і другі члени делегації, проти Австрії і Габсбургів, та все ще був за монархією з російською династією. Д-р Крамарж був тоді предсідником Національного Комітету, а через те його погляд мав значіння, а може й вплив на деяких членів Національного Комітету; в кожному разі без сумніву його погляд мав вплив на деяких членів його партії. Але під впливом звіту Бенеша про заграничне положення він прийняв республіканську програму; так я розумію згадану його промову при привитанні й повороті зі Женеви.

Згадаю тут, що до монархістичної форми склонювався теж генерал Штефанік. Одначе після деякого вагання прийняв проголошення республіки так, як я сформулював його у Вашингтонській Деклярації.

Цікавими з того боку є теж еляборати конституції, подані Національному Комітетові 1917 року; найбільш радикальний проєкт був за персональною унією з Австрією. Я звертаю увагу, що погляди цих проєктів були висказані літом 1917, отже під австрійським гнітом.

Важні наради в справі конституції і державної форми відбулися в жовтні (почалися 14-ого) 1918 р.; правну основу випрацював д-р Пантучек, про що він подав звідомлення. Це звідомлення видається мені дуже важним, бо з него виходить, що провідні послы вже перед 28. жовтнем думали про можливі політичні евентуальности. Очевидно, що тоді вже не числилися з державою в рямках габсбурської монархії, тільки з державою цілком самостійною, і то республіканської форми.

106.

Для оцінки 28. жовтня в Празі немаловажною буде історія Відня і його політики в рішачючому моменті перевороту.

Головні вияви тієї політики навів я в оповіданні про останній період могого побуту у Вашингтоні; тут до-

повною цей образ на підставі документів, що появилися від того часу.

Маніфест Карла був спробою зєднати собі нас і Югославян, а заразом приєднати Вільзона; може бути, що у Відні пригадали собі, що Чеський Союз домагався перед роком в травневій декларації при відкриттю центрального парламента перетворення Австро-Угорщини в союзну державу. Маніфест Карла спараліжував я Декларацією Незалежности; Вільзона теж не вдалося Відневі зєднати.

Відповідь Вільзона приголомшила Відень. Бувший австрійський міністер Редліх розказує у звітженні про уряд Ляммаша, що відповідь Вільзона прийшла до Відня 19. жовтня і викликала справжню паніку на дворі й на Ballhausplatz-i, бо, як він висказується, відповідь Вільзона була присудом смерти для габсбурської династії. Тому покликано Ляммаша, котрий випрацював свою програму перебудови Австрії в союзну державу, яку, як вже сказано, одобрив цісар 22. жовтня. Програма Ляммаша була, як на Австрію, радикальною і була приноровлена до вимог Вільзона: на мировій конференції мали засідати представники всіх народів, на ній теж мало запасти рішення про всі територіяльні питання, тій конференції надавалося навіть право рішення, чи нові держави мають злучитися в одноцілий союз.

Маляри ставляли перешкоди Ляммашеві, — Векерле не погодився на нові пляни Відня, — тільки придержувалися Карлового маніфесту й домагалися персональної унії з Австрією; Хорватам приобіцяли лише ревізію угоди з 1868 року. У Відні лютилися, але Маляри не уступили; політикою Відня було зєднати собі Чехів, а головню Югославян. В пляні було очевидно зєднати собі Хорватів, а цим ослабити нас, Чехів. Старе «divide et impera» тим разом уже не вдалося.

Положення погіршилося, коли з кінцем жовтня, ще заки прийшло до остаточного розгрому, розвалилась армія на італійському фронті; дня 26. жовтня Карло телеграфував до Вільгельма про своє «неодмінне рішення до двадцятьчотирьох годин просити про сепаратний мир і безпроводочне перемиря». Так і сталося — в ночі з 27. на 28. жовтня Андраші прийняв Вільзонів «присуд смерти».

У Відні запанував справжній смертельний страх,

а саме перед більшовизмом; російський примір, розвал армії з причини поразок і голоду поділав на двір, на уряд і на військовий провід, як параліж; це бачимо тепер цілком ясно з вияснень австрійських військових вождів. На основі цього зрозуміємо теж поступування Відня по відповіді Вільзона і по італійській поразці.

Ще на маніфестації, викликані Соціалістичною Радою 14. жовтня в Празі і на провінції, Відень відповів репресіями та переслідуваннями; з офіційного звідомлення виразно видно, якого тоді страху нагнало урядові проголошення республіки. Пражське й бернеське намісництво подавали точні реферати про кожні сходи́ни та про те, що на них говорилося; зокрема проголошення республіки уряди уважали непростимим політичним злочином.

Це було перед відповіддю Вільзона; після неї Відень зовсім обезвладнів. Про це маємо цікавий доказ із історії одної з останніх відозв д-ра Бенеша до Праги з подібним звідомленням про положення; відозву передано післаниці. Одначе її задержано підчас подорожі зі Швайцарії до Праги; і австрійське міністерство війни мало в руках звідомлення Бенеша 22. жовтня, себто того дня, коли ухвалювано програму Ляммаша. У звідомленні д-ра Бенеша було подано прізвище й адреса особи, якій малося доручити звідомлення (директор Белеградек), але Відень вже не реагував. Що більше, дав членам Національного Комітету паспорти до Женеви і вкінці рішив погодитися з програмою Вільзона.

З тієї віденської точки погляду на положення треба оцінювати перебіг перевороту в Празі. Коли капітуляція Андрашіго викликала переворот в Празі, Відень не уважав своєї справи zagrożеною тим, що сталося. Рада міністрів одобрила 29. жовтня угоду з намісниками в Празі та Берні; міністер внутрішніх справ виявив деяке занепокоєння щодо чеських Німців, але сподівався, що німецький національний комітет враз із урядом найдуть формулу, як перевести відмінну організацію («Sonderbehandlung») нашої німецької території.

Коли пражське намісництво реферувало Відневі угоду з Національним Комітетом, міністерство внутрішніх справ дало до Праги накази не ставити перепон політичним маніфестаціям, а міністерство війни зараз поперших відомостях з Праги, наказало краєвій військовій команді в Празі й команді в Берні та інших містах, щоби,

якщо буде того треба, переговорювало з Національним Комітетом. Потім в ночі на 29. жовтня післало обширніші інструкції приймати проєкти Національного Комітету. Празька й інші команди, як також цивільні уряди з Праги і з усіх сторін Чех та Морави доносили про зривання австрійських державних знаків і старшинських кокард — все те Відневі вже не шкодило; нові держави у всякому випадку малиби свої знаки і емблеми; а щодо австрійської армії, то оголошено всім командам плян утворити з армії національні частини, але це мало статися спокійно й без революти. Відень був безрадний і такий схвильований, що начальна команда армії (29. жовтня) предклала воякам в полі питання, чи вони є за республікою, чи за монархією і династією. Спокій і порядок були тепер програмою Відня, подиктованою страхом перед більшовизмом; неспокій і бунти легко могли розвинути в революційний рух, передусім, коли ґрунт під нього підготовив голод. Тому Відень налягав головнo, й також в Чехах на Національний Комітет, щоби військо дістало доволі хліба. При цьому відігравав ролю теж намір не показувати перед заграницею, а головнo перед союзниками не порядку і розвалу; бо Відень, і по перевороті в Празі, далі усильно змагав зєднати для себе Вільзона й союзників, а на це треба було аргументів, що народи, зокрема армія, заховуються спокійно. Відси саме й уступчивість військової команди головнo в Празі, згідно з наказами з Відня. Ця уступчивість Відня була наруку тактиці Національного Комітету, і тому він її просто підтримував. Дня 29. жовтня Національний Комітет заключив з військовою командою угоду щодо співпраці з Національним Комітетом, що зміряла до вдержання порядку, прохарчування війська і відходу чужого війська. Посол Тусар, тоді вже уповажнений чехословацького уряду, з початком листопада в імені Національного Комітету видав заклик до чехословацьких вояків, щоби слухали всіх дотеперішніх начальників і що їх розішлеться на територію нашої держави, оскільки лише дозволить на це стан залізничної комунікації і як виконається всі потрібні приготування.

Відень вже не усвідомив собі, що його уступчивість супроти Праги була обосічною зброєю: якщо він міг вказувати на спокій і порядок на чеських землях, чужина могла й мусіла бачити, що Національному Ко-

мітетові вдавалося будувати нову державу спокійно й розважно.

Відень не здобув успіху своєю тактикою, не зважаючи на горячкову діяльність австрійських амбасадорів і емісарів у Швейцарії та інших неутральних державах; при допомозі австрофільських політиків працювалося при Ватикані, в Лондоні, Вашингтоні, в Парижі, в Римі. Головним зусиллям цих акцій було навязати якнебудь зносини з Вільзоном; у Відні сподівалися, що дальші переговори вже удадуться. Я вже сказав, що й маніфест Карла, так як Ляммаш і Андраші, прийшли за пізно.

В тому часі австрійські дипломати спрямували свої зусилля також на це, щоби зєднати собі проти нас не тільки Англію, але й Францію. Перед переверотом у Празі, а після нього у Швейцарії перебував барон Хлюмецькі: його завданням було добитися підтримки Ватикану й навязати зносини з Парижем; гр. Менсдорф, якого ми вже пізнали підчас мирових акцій у Швейцарії, одержав доручення робити заходи безпосередньо в Лондоні, а також у Парижі.

Женевська угода була саме на тій точці перешкодою для цих останніх дипломатичних заходів Відня; д-р Бенеш домагався від пражської делегації рішучого зірвання звязків з Габсбургами, а делегація сповнила це дуже виразно; д-р Бенеш зараз із Женеви повідомив про це Париж, а вернувши до Парижа, як слід підніс це рішення наших репрезентантів. А тому, що д-р Бенеш, як міністер признаного уряду, брав участь у нарадах в справі перемиря з Німеччиною, то спроби Відня вести тайні пороговори не могли мати великого впливу.

Причиною повної невдачі Відня була теж його політична й тактична незручність; в Парижі прямо образилися, що до переговорів у Швейцарії вислано в половині жовтня перед маніфестом Карла графа Андрашіго, який від початку війни виявляв не менше германофільство, як Тіса; і цьому то германофілові повірив Карло, в такому важному для Австрії часі, ведення заграничної політики. Якщо завданням графа Менсдорфа і бар. Хлюмецького було зєднати просто Клеманса, то така незручність і нетактовність по старим дипломатичним нормам цьому не допомгла. Маю певні відомості, що ні Клемансо, ні ніхто з урядових осіб вже не був доступним для австрійських залицянь.

Союзники довго сподівалися від Австрії виразного і ясного розв'язання союзу з Німеччиною, так, як Англія в 1917 році сподівалася від Німеччини ясної заяви в справі Бельгії, а Франція в справі Альзасії-Льотарингії. На тій основі можна булоби скорше вести переговори про мир, а Відень може мігби був охоронитися перед упадком, як бувби вирікся Німеччини й виступив проти свого союзника. Але віденська нещирість не важила так далеко заходити, не з характерности, але зі страху перед Німцями й Мадярами. Відень рішився на окремий мир і прийняв умови Вільзона, але того було замало, замало саме для Франції, куди звертались очі Карла від його вступлення на престіл.

Якщо програма Ляммаша булаби проведена скоро і енергично (я маю вражіння, що Ляммаш не мав впливу), то на його основі Відень міг ще відносно багато здобути. Ляммаш предложив, щоби всі народи були заступлені на мировій конференції, і щоби конференція рішала про територіяльні питання; як вже згадано, Ляммаш навіть залишав мировій конференції рішення в справі союзної форми держави. На тій основі Відень міг на мировій конференції успішно боронити своєї справи, а, оскільки йшло про нас, уживати аргументів *ad homines*; подібно поступала австрійська мирового делегація в Парижі. Відень бувби вказував не тільки на заяву д-ра Гроша й подібні акти, але передусім на дезаве послів; він міг покликуватися на заяву послів у ново-скликаному парляменті, де наші заступники домагалися союзної держави й на деякі інші кроки чеських послів. Переворот не бувби перешкодою; нема сумніву, що намісник Куденгове бувби перевів в діло свої твердження. Заклик Тусара до війська та інші акти булиби дальшою частию віденського політичного силюгізму.

У зв'язку з цим тим важнішими видаються женеvські сходи, то є факт, що Національний Комітет, в особі свого предсідника, д-ра Крамаржа, договорився з нашим першим міністром закордонних справ, як репрезентантом нашого уряду, визнаного союзниками, щодо ясної і виразної протиавстрійської програми, яку д-р Бенеш міг представити в Парижі і перед союзниками. В світлі женеvських умов не можна було використати на користь Відня ні згаданих політичних актів, до яких прийшло в часі війни під гнітом австрійської солдатески,

ні тактичного поступування при переводженню перевороту в Празі.

107.

Сама Австрія, цісар і уряд, під кінець війни визнали фактично і юридично наше право на самостійність; сюди належать всі обіцянки і проби перетворити Австрію з 1917 і 1918 р. Сюди належить намір цісаря Карла, який підтримував намісник Куденгове, коронуватися в Празі; той намір ударемнили члени уряду і, здається, погроза з нашого боку, що з коронації вийде блямаж. Про плян коронації та її підготування чув я в Америці; в краю зачув я дещо про фінговані приготування до атентату на коронаційний поїзд.

Велике значіння має факт, що Австрія сама визнала становище Вільзона з 18. жовтня відносно права Чехословаків на державну незалежність, і що це визнання підписав як австрійсько-угорський міністер закордонних справ, угорський політик, Андраші. Як маніфест Карла, так і те визнання було спробою затримати при собі Чехів.

З німецьких кругів роблено закиди, що австрійський уряд, знаючи, що в Женеві зійдуться красві делегати зі заграничними, видав нашим делегатам паспорти до Женеви. Та цей закид не відповідає ситуації, яка настала у Відні; по відповіді Вільзона, видача паспортів і уможливлення женеvських сходин не є державно-правним преюдікатом, тільки спробою зєднати собі такими чемностями чеських заступників.

Бувший австрійський міністер Редліх вказує на це, що, коли німецькі партії 21. жовтня формально утворили австрійську державу, тим чином випередили інші народи у розбиттю Австрії, і признає, що маніфест із 16. жовтня міг тим народам служити за правну основу їхнього поступування. Одначе всупереч тому треба підчеркнути, що політичні цілі Відня й Праги були різні.

На першому засіданні Національного Зібрання 14 листопада дефінітивно зірвано наші звязки з Австрією. Д-р Крамарж проголосив детронізацію цісаря Карла і повстання нашої республіки; посли навіть не голосували над заявою і не ухвалили ніякого закону, як це видно з офіційної Збірки Законів — аклямація була така спонтанічна і однодушна, що голосування являлося лишнім.

У зв'язи з цим буде доречі згадати про вирішення прохання цісаря Карла в справі дозволу замешкати в Брандісі над Лабою (4. листопада). Національний Комітет хотів його прихильно полагодити під умовою, щоби цісар зрікся престолу і всіх прав на чеські землі. Коротке звідомлення про цю справу, подане в згаданому «Річнику» мене здивувало; з тактичних причин було би похибкою давати ексцісареві можливість не виповнити евентуально поставлених йому умов. Але це звідомлення треба доповнити: цісар не звертався до Національного Комітету з формальною проською, лише через треті особи і таким самим способом він одержав неформальну відповідь.

Також і Угорщина відчувала потребу офіційно зблизитися зі Словаками: тодішнього посла Годжу запросив угорський уряд на переговори до Будапешту.

108.

Окрему проблему маємо в сепаратистичних спробах наших Німців; я вже висказався про цей факт, що вони організувалися на чотирьох територіях, як Німецькі Чехи, Судетський край, Південнонімецька Моравка і Шумавська Жупа*. Ці спроби роблено по перевероті в Празі; щодо політичної і адміністративної вартости не можна їх порівняти з нашим переверотом. В тій недосконалості німецької організації я бачу доказ, що ці часті історичних земель є з нами органічно зв'язані.

Часть території ми окупували військовою силою; при тім прийшло до різних угод між нашим військом і німецькими громадянами; з них наведу бодай дві. В Ліберці, осідку уряду «Deutschböhmen», за обопільною згодою, зложено 16. грудня 1918 магістрат і установлено чесько-німецьку адміністративну комісію у відношенні 4:7. З Хебською** областю, як твердять з німецького боку, прийшло до порозуміння, з якого вона робить висновок, що ним підтверджено її власне державне право***.

* Жупа = повіт, округ. (Зам. перекл.)

** Хеб = німецька назва Егер. (Зам. перекл.)

*** Відносно того права Хебська область покликується теж на Паляцкого і його визнання того права; цікаво, як Челяковскі (в Оттовім Научнім Слівнику) преставляє розвиток хебського права і його «богемізацію». В сенжерменському мирі potwierджено, що Хебська область належить до своєї історичної держави, а Австрія своєю ратифікацією той стан визнала.

Треба буде точно прослідити з правного боку окупацію нашої німецької території.

Державноправне формулювання прилучення Словаччини здавна займає наших теоретиків і політиків. Тут пригадаю згадане уповажнення до її окупування, яке антанта видала 4. грудня 1918; перше визначення південних словацьких границь перевели по попередніх нарадах з військовими авторитетами (Фош, Вайганд) 13. лютого 1919 д-р Бенеш і міністри Пішон та Бертельо; тоді Каролі старався забезпечити цілість Угорщини.

Антанта визначила теж границі з Польщею. Згадаю також про прилучення до нашої держави малих територій, пруської і австрійської.

При визначуванні границь принципово важним є те, що признання права на самостійність народу має більше значіння, ніж визначення території; то бачимо не тільки в нашому, але й в польському, югословянському і других випадках, а саме, що границі регулюється окремими комісіями, розуміється, тільки льокально.

Теж проблема національних меншин, правного і адміністраційного визначення юрисдикції держави й народности (державна національна — державна національностей — право самовизначення) належить до цього розділу.

А вкінці маємо державноправну проблему Підкарпатської Руси і зорганізування тієї автономної країни, яку приділила нам мiрова конференція на основі бажань, висказаних представниками народу в Америці, як також в краю. І в цьому випадку визначення границь було від самого початку окремою проблемою.

109.

З теоретичного боку, при державноправній критиці нашої революції, буде розходитися про докладніше визначення історичного й природного права; на одно і друге ми й покликувалися підчас війни, наші в краю і ми за границею. Знову не можу не згадати моєї літературної боротьби за природне та історичне право. Тоді я, згідно з розвитком філософії права, старався гармонійно погодити поняття історичного й природного права. Особистою принукою для мене в тих спорах був постійний згляд на Словаччину. То було причиною мого тодішнього змагання означити відношення держави й нації і значіння мови для державної адміністрації. Я вже

звертав увагу, що програма й поступування деяких наших політиків в краю не брали під увагу Словаччини; я сам відїжджаючи з Праги, мав тверду постанову працювати для приєднання Словаччини. Я завсіди був за природним правом, поруч історичного, котре в звичайному у нас формулюванні мені не подобалося задля його німецького реакційного походження. Я вже звернув увагу на різницю в правних поглядах між Заходом і Німеччиною. Мої противники, що боронили супроти мене історичного права (хоч я сам його признавав), були занадто під німецьким впливом.

Знаю, що є спроба замінити природне та історичне право сучасною філософією права й держави; але в суті річі йде про ті самі категорії, а в новіших спробах правильно видвигається передусім елемент природного права, саме устійнити основи права у звязку зі зростаючою інтернаціональністю на всіх областях культурного життя; таким чином ідея і зусилля гуманності набирають значіння теж в області права. Повстання нашої республіки дає відносно цього теоретикам багато цікавого матеріалу.

110.

Ці замітки вимагають вияснення щодо участі Росії та взагалі Словян в ділі нашого визволення.

Я вже вияснив, як і чому саме я від самого початку війни відкидав погляд, немовби то війна була боротьбою Словян і Германів; і послідовно від самого початку я противився цьому, щоби ми свою долю звязували односторонньо, або може й вкінці виключно із тимчасовою російською політикою. Причиною цього не було вороже відношення до Росії та російського народу, тільки пізнання його кволости, невідготованости до війни й загальної недосконалости та неможливости вдержання старого царського режиму. Але все й постійно числив я теж на поміч Росії та старався про цю поміч; тому, зараз 1914 року я навіязав з Праги зносини також з Петроградом, а за границею всюди послідовно перемовлював я з російськими амбасадорами, де тільки уважав це корисним.

Від самого початку я працював зі сербськими посольствами і офіційними представниками, як також з іншими словянськими заграничними політиками, головню

югословянськими й польськими. Наскільки було це можливо, вели ми за границею спільну політику.

Але словянська й російська політика натрапляла на значні труднощі; не лише Болгарія стояла проти Росії та союзників, але теж Поляки йшли проти Росії, рівнож Українці, вкінці й Білорусини. Колиж Росія розвалилася всередині наслідком поразок і нездарного режиму, — втратила безпосередній і рішучий вплив на впорядкування Європи.

На початку війни цар, як також деякі офіційні представники Росії, кілька разів висловили свої симпатії до Словян і до нашого народу. Але ці вислови симпатій не були вислідом якогось певного політичного й воєнного пляну, як це наглядно видно з неясности заяв і з того, що царський уряд не зложив ніякої зобов'язуючої офіційної заяви. В тому саме різниці між Росією й Заходом: західні союзники виявляли свої симпатії офіційними заявами відповідального уряду (міністрів), а потім теж зобов'язуючими договорами з нашою Народною Радою; від царської Росії маємо деякі обіцянки, а властиво тільки вислови симпатій, головно царя, але не маємо ніяких офіційних заяв і договорів уряду. Київські Чехи домагалися бодай заяви начального вождя, але й до неї не прийшло. Його маніфест до Чехів є, як уже я сказав, підроблений.

Щойно по революції Мілюков, як міністер закордонних справ, зложив заяви в нашу користь, і за його поміччю пощастилось усунути урядову «національну раду» і добитися дозволу на сформування війська; але правила цього формування були односторонніми, не були вислідом обопільних переговорів. Щойно остаточне одобрення генералом Духоніном було вислідом обостороннього порозуміння, і сталося це тоді, коли вже й уряд Керенського був без сил і авторитету.

Більшість наших людей в Росії, і певно теж в краю, радо приймала перші російські заяви; головно заяви царя скріпили самопевність наших людей в Росії та в краю. За це можемо бути вдячні. Над цим я вже достаточо спинався.

На Захід царські заяви майже не мали впливу, хоч там ще побоювалися панславізму й панрусизму; це було наслідком невмілої російської пропаганди на Заході.

Коли говориться, що Росія воювала ради Сербії та

Слов'ян, то це не зовсім вірно; до Сербії, як давніше до Болгарії, були в Росії деякі симпатії, але головню на основі офіційного православ'я. Офіційна Росія мала на думці не братів Слов'ян, тільки братів православних, і то головню настільки, наскільки її ціллю був Царгород і вільна плавба з Чорного моря. Теж в часі війни Росія забезпечувала собі той предмет своїх політичних зусиль окремими договорами.

Переговори Росії в справі Дальмації при Лондонському пакті і взагалі вся її політика підчас війни є доказом, що Росія — російська дипломатія — на Заході не мала проведи ні в одному слов'янському питанні, не мала ніякого пляну й не давала своїм амбасадорам ніяких інструкцій з Петрограду. Аж неприємно глядіти, як у відношенню до Польщі вона давалася попихати Австрією і Німеччиною, коли зпершу проголосила польську самостійність у дуже обережній формі, а потім зредукувала її на автономію. Вкінці й господарка російських бюрократів у Галичині не причинилася до вирішення польського й слов'янського питання.

Оскільки йде про формування наших легіонів, то й тут Росія була позаду Заходу; якщо вона булаби мала слов'янський, а головню чеський плян, булаби створила наші легіони, як вже не 1915, то напевно 1916 року, коли за посередництвом Штефаніка, ми предложили російському урядові й цареві точний плян, який підтримувала Франція, випробуваний і давний союзник Росії. Я доволі докладно представив історію російських легіонів.

В опублікованих в останньому часі документах з російських архівів, я нахожду підтвердження того, що я пізнав у Росії, а саме, що царський уряд звернув увагу на нас Чехів щойно під натиском Франції і Англії та їхнього доброго відношення до нас; царський уряд і взагалі Москалі не мали ніякого свідомого, практичного пляну щодо нашого народу. Якщо треба ще примірів, то наведу відповідь союзників Вільзонові на його запит про умови мира: те, що нас окремо згадали у відповіді, є заслугою Французів; в імені Росії Ізвольський лише підписав внесок західних союзників.

По царській Росії прийшов Тимчасовий Уряд. Деякі його представники визнали політичні змагання слов'янських народів (нас, Поляків, Югослов'ян); той революційний уряд прислужився нам тим, що вкінці за-

твердив нам, ще царським урядом приобіцяний, але постійно відкладаний статут формування нашого війська, хоч щоправда, був то згори накинений статут.

Уряд Керенського був зпершу проти нас, але по битві під Зборовом нам не робив перешкод.

Більшовики продовжали царизм у адміністрації та були рідними дітьми царизму; в заграничній політиці поступали більш самостійно і в душі робітничого інтернаціоналу. Для нас і наших змагань не мали розуміння. Проте був у нас з більшовиками договір, що посередньо визнавав нашу самостійність; вони визнавали нашу армію і право збройної неутральности. Пізніше вони відкликали те визнання, але на Сибірі знову заключили перемир'я з нашим військом.

У схемі я навів теж визнання військового сибірського уряду.

Повчаючим було обсервувати наших хлопців у Росії. Прийшли сюди з тими неясними, абстрактними поглядами відносно Росії і Слов'ян, які в нас панували. В Росії вони пізнавали дійсну Росію, живу Росію; вони пізнавали царську Росію і не любили її, почували осоружність до російської бюрократії, цивільної і військової та були розчаровані російськими обіцянками. Зате пізнали російський нарід, російського мужика й полюбили цей нарід; Росія і Сибір були для тисячів наших вояків доброю російською школою; вони пізнали хиби, і то великі хиби всіх російських урядів, але й пізнавали теж природні відносини російської великодержави та їхній вплив на розвиток російського чоловіка і його характер. В Росії наші хлопці пізнавали теж Югослов'ян, Поляків, Українців — Росія була для них теж доброю слов'янською школою.

Знову-же Москалі довідалися від наших легіонерів про Чехів і Словаків; до того часу про нас знали лише славісти й части інтелігенції — завдяки війні про нас довідався і мужик, що давніше знав дещо про Сербів і Болгар, як православних, і про Поляків, як про католиків.

Отже відповідь на питання, в якій мірі визволила нас Росія, а в якій західні союзники, не може бути неозначена. Заслуга Росії є мала, багато менша, ніж Заходу. При тому я не забуваю, що Росія на початку війни, потім 1916 року (Брусілов), і ще 1917 року, могла своєю армією союзникам, а тим самим і нам;

та це саме зробили й Серби, а їхня заслуга для слов'янства не є менша тому, що вони, будучи малим народом, мали лише малу армію. Памятаю і про те, що в Росії уможливлено нам зорганізувати велику армію, і що ця армія в Росії придалася. Але це не є заслугою російської політики. Підчас всесвітньої війни центральні держави мали плян, згідно з яким Австрія з невеличкою поміччю Німеччини мала розбити Росію, а Німці хотіли знищити Францію; через те наші чеські й словацькі вояки дісталися на російський фронт і тим чином уможливили дальший розвиток; заслуга Росії при тому не була активна. Росія не могла нас визволити, як не визволила навіть Сербів і балканських народів, котрих протектором вона себе оголосила на початку війни. Сербія вірила обіцянкам царя так, як і ми, але й Серби і взагалі всі Югослов'яни мусіли тісніше зв'язати свою долю зі західними союзниками. Росія царська і офіційна Росія була не слов'янською, лише візантійською. Наше русофільство відносилось передусім до російського народу і того русофільства війна не ослабила, тільки навпаки скріпила.

111.

В полеміках про день 28. жовтня висловлено теж погляд, що загранична акція не мала такого великого значіння: союзники, мовляв, нас лише ужили, властиво надужили, проти Австрії, щоби примусити її до окремого мира. Це твердження є неправильне й злишне, бо союзники не заключили того мира з Австрією.

Різнородні визнання, переговори щодо них і все поступування союзників супроти нас, цілковито опрокидують це толкування. Вже сама відповідь Вільзона Австрії вповні збиває це твердження. Я був при цьому й бачив, як вона повстала психологічно й політично; взагалі Вільзон не бувби здібний до таких хитрощів, як тут думається; з другого боку знаємо, як саме відповідь Вільзона вплинула розкладаючо на Австро-Угорщину і побуджуючо на нас в краю: «капітуляція» д-ра Рашіна є достаточним аргументом проти тієї теорії, яка так нерозважно принижує союзників. Ціль, програма союзників була висока; але й між союзниками були одиниці, фракції і напрямки, що не служили тим цілям; одначе союзники, не зважаючи на всі великі труднощі, виконали своє демократичне післанництво

супроти реакційного абсолютизму. Також і у нас під кінець побідила ідея, побідили ідеалісти, не хитруни.

Може хтось вкаже на переговори Карла зі союзниками за посередництва Систа. Я вже вказав на небезпеку цих переговорів і на їхню незгідність з визнанням, яке ми перед тим здобули; також вказав я, що вони не вдалися задля їхньої неорганічності й внутрішньої неможливості, й що саме французький, як і італійський міністер закордонних справ, не погоджувалися з переговорами.

Я звернув увагу на спроби віденської дипломатії використати заграничне австрофільство ще в часі перевороту — взагалі можу сказати, що своє звідомлення про політику союзників підчас війни я подав з належною критичністю; очевидно, моє становище зобов'язує мене до деякої резерви в оцінці, але думаю, що я не відійшов від дійсності й правди.

З подробиць моглиби противники союзників вказати, наприклад, на задумуваний конгрес поневолених народів, що, на взір римського конгресу мав відбутися в Парижі 15. жовтня. Д-р Бенеш був тоді в Італії і мав вернутися до Парижа на конгрес, та його відрочено на домагання французького уряду. Д-р Бенеш подав мені в тій справі таке звідомлення: В той час до союзників прийшло прохання почати переговори про перемир'я (центральні держави подали прохання 5. жовтня); тому до Парижа скликано міжантантську союзню комісію; на ній просив лорд Роберт Сесіль в імені Англії відложити конгрес поневолених народів, щоби він не відбувався разом зі засіданням міжсоюзної комісії. Цей короткий звіт треба доповнити здогадом, що союзники не могли подрібно знати, про що буде радити міжсоюзна комісія, ані, які будуть висліди нарад конгресу поневолених народів; не можна брати зазле союзним комісарам, якщо вони не хотіли допустити до натиску на наради у своїх комісіях зі зовні.

Я подав доволі обширний начерк нашої протиавстрійської пропаганди й вказав на силу австрофільства в союзних державах; його небезпека не була зі сторони союзників, тільки — з нашої. За границею ми не дали ніяких причин, щоби союзники виступали проти нас; нас було мало, тому було можна придержуватись односторонньої, все однакової протиавстрійської програми і вдержати серед еміграції та в легіонах порядок. Але

в краю були інші відносини; тут були різні партії, були партії просто австрійські, були в партіях австрійські напрямки, були визначні австрофільські політики, і last not least: всі були під владою і воєнним терором, і побіч сильних були й слабі характери. Якщо союзники були хотіли зєднати і зберегти Австрію, вони були би поробили в цьому напрямі заходи. Це, що Відень, не зважаючи на свої вигоди внаслідок прихильного відношення союзників, упав, то в деякій мірі завинив він сам своєю політикою і дипломатичною незручністю і безголов'ям. Я вказав на те, що теж Відень був нашим визволителем тому, що був нашим катом.

Зрештою — якщо союзна політика супроти нас за границею дійсно була би лише тактичним маневром, щоб добути капітуляції Австрії і протинімецького мира, то без сумніву союзники не були би нас опустили, саме тому, що наша загранична політика і легіони довели Австрію дійсно туди, де союзники цього хотіли. А ми не були би вийшли з порожніми руками, бо союзники були зв'язані своїм визнанням. Шматок паперу німецького канцлера не міг повторитися в Парижі. Ми були би про те як слід подбали.

112.

При розборі й оцінці політичних подій поодиноких історичних акцій і діл кінець-кінців йде про намір, про плян, переконання та імпульси тих одиниць, партій і народів, що творять історію. Не вистане лише реєструвати зовнішні факти й подробиці та задовольнятися вислідом («республіку маємо, нащо ж спорити про те, як і коли вона повстала?»).

Я подрібно подав пляни, цілі й причини заграничної акції; сподіюся, що появиться подібний виклад про красу революційну акцію. Точне сконстантування того, що діялося на наших землях на протязі чотирьох літ війни, що сталося в Празі 28. жовтня, то є, який був плян і намір при перевороті, які були настрої та рішення провідників, партій і громадянства взагалі, все те має у зв'язи з упадком Австрії та світовою революцією велике значіння для оцінки нашої політичної зрілості, але й нашого національного характеру.

Питанням, головним питанням є: чи переворот був пасивний, чи активний? Чи лише наборзі й в останній хвилині використано розвал Австрії, розвал на італій-

ському фронті й внутрі, чи переворот приготувляли пляново, обдумано і з хотінням? І від коли хотіли його, від коли та як, і хто в краю свідомо працював у користь перевороту? Чи були ми в краю, під кінець війни, по чотиролітньому досвіді, по гіркому досвіді, підготовані до дійсного перевороту державного режиму, до дійсної, хоч і не кривавої революції? Не досить, що багато людей бажало визволення — що ми робили, щоби його здобути, щоби його здійснити?

Це питання є питанням національної свідомості й совісті. Щоби не говорити *in abstracto*: Я вже кілька разів згадував, як і чому я цілими літами займався проблемою революції. То не була пуста гра поняттями. Я аналізував і рівночасно наш національний характер, я аналізував теж російську душу, бож ми були русофілами, щоби усвідомити собі, чи наша словянська програма гуманності є тільки пасивна, чи ми будемо лише боронитися, коли нас другі будуть надмірно утискати, чи зуміємо поступати й діяти політично, самостійно, з власної волі й розмислу, активно, з внутрішнього рішення, не лише під натиском — одним словом, чи зуміємо бути своїми власними панами?

Тому я стільки займався питанням, як була можлива діяльність Хельчіцького і його Братів побіч Жіжки*? Чи Хельчіцькі був пасивний і, чи пасивність лежить у нашій вдачі, в нашій крові, в нашому характері, в нашій душі? Чи був Хельчіцькі лише викликаний

*) Петро Хельчіцькі (умер около 1460 р.), один з головних чеських реформаторів. Заложив т. зв. *Jednotu bratří českých*. У релігійних поглядах заступає більш аскетичний напрям; самотнім джерелом віри визнає св. Письмо, а взором християнського життя — життя Христа. Не визнає в світському життю влади, урядів, торгівлі й ремесла, в духовному ієрархії (папи, вищих духовних достойників і т. д.). Відкидає з віри внішні обходи (торжественні обряди і т. п.) і не визнає ніякого людського авторитету. Правдивий християнин, по його думці, не повинен домагатися світської охорони, тільки має покійно зносити кривду й зло. Відкидає кару смерті, боротьбу й насильство. Гарячо проповідує рівність, братерство і анахоретизм.

Наступникам Хельчіцького, згуртованим у «Єдноті братрській» завдячує чеський нарід, поруч моральної віднови, також оживлення, обнови й розквіт чеської літератури на протязі майже двох століть (пол. XV до пол. XVII.)

Ян Жіжка з Троцнова († 1424 р.), головна, геройська постать чеської історії визвольних змагань. Головний вождь в перших роках гуситських війн; під його проводом Гусити відносять надворогом цілий ряд побід.

(Зам. перекл.)

протилежним екстремом, Жіжкою, чи був пасивний лише тактично, не з принципу, впливаючого з нашого характеру? А Жіжка? Паляцкі думає, що Гусити теж лише боронилися. Чи це значить, що нас *de facto* вели, попихали, примушували зовнішні обставини? І що ми були героями щойно, як було зле?

Хельчіцкі не був пасивний, навпаки був дуже активний, рішучий, радикальний, був безкомпромісовий. Хельчіцкі є не менше активним, не менше радикальним, не менше відважним, як Жіжка; Хельчіцкі й Жіжка творять передню й відворотну сторону того самого твердого чеського гроша. Похибка Хельчіцкого лежить в не-правильному розумінні людської природи.

З тієї точки погляду я, наприклад, дивився на наших, хлопців у Росії і на Сибірі: ми мали військо й були самі власними панами над ним; чи ми зуміли розпоряджати собою самостійно, чи ми все були досить сторожкими й чи все самі себе провадили? Що ми були хоробрі, коли було зле, про те не було сумніву; але часто чув я від розважних військових людей, що наш вояк, якщо не є під напором ворога, не є так сторожким, як тоді, коли його тиснуть. Чи це правда, і до якої міри?

У звязи з тим можнаби вказати на факт, що ми втратили свою незалежність, що не зуміли вдержати своєї держави. І далі можнаби сказати (в дійсності так і говориться), що саме наш гуситизм, наше Братство, що ціла наша реформація — а реформація є саме найінтимнішим виявом морального й національного єства — була невикінчена, політично невдала, що якраз і скінчилася поразкою і втратою державної самостійності. Німецька реформація була під політичним оглядом більш конструктивною.

А ось приклад, хоч і скромний, з найновішої історії «Омлядіни». Імпровізація, запал без активного закінчення; впало життя, але це характеристично, життя чеського чоловіка з вини чеських людців.

Коли я постійно роздумував над нашою національною програмою гуманності, я прийшов до пізнання, що гуманізм не є вродженою і впливаючою з характеру пасивністю, але, що він є правильною основою успішної, практичної політики. Доказом цього є здобуття нашої самостійності, збудування нашої держави.

Спiр про 28. жовтня є для мене спором про нашу державнотворчiсть i державнiсть, про полiтичну конструктивнiсть, активнiсть по думцi полiтичного (не лише адмiнiстративного) проводу, про здiбнiсть бути вождем, про це, чи зумiємо бути самi собi панами, панами своєї держави, i то постiйними панами.

Як в часах Гуса, так i нинi йде про зрозумiння, не лише красвої, але цiлої європейської, ба навіть всесвiтньої ситуацiї; завдяки нашому географiчному положеннi та iсторiї, наша полiтика є i мусить бути європейською i свiтовою, дарма, що ми малий нарiд, i то якраз тому, що ми нечисленнi; отже чи ми зумiємо вдержати за даної свiтової ситуацiї здобуту самостiйнiсть, вдержати тривало й постiйно? Чи є в нас до того досить здiбностей, досить розуму, доволi вмiлости предбачування, досить волi, досить рiшучостi, доволi витривалостi? Це є ядром спорiв за 28. жовтня.

На це питання дав я собi перед вiйною i зараз по вибуху вiйни, позитивну вiдповiдь: я рiшився на революцiйну акцiю за границею з переконанням, що нарiд в краю i його провiдники вмiло використають побiду союзникiв i що всi працюватимемо над здiйсненням нашої максимальної полiтичної програми. Нашу революцiю дiйсно переведено добре i так, що її проведення дає запоруку успiшної полiтики в пореволюцiйних часах.

Колиж ставиться виразне питання, чи ми визволилися в бiльшiй мiрi акцiєю заграничною, чи красвою, вiдповiм: Про це не було зпочатку спорiв; д-р Рашiн в манiфестi з 28. жовтня, женеvська депутацiя та її провiдник i предсiдник Нацiонального Комiтету д-р Крамарж в своїх енунцiацiях, i, думаю, загальний голос народу, що виявився в прийняттi женеvської делегацiї та пiдчас мойого повороту з першою частиною лeгiону, є доказом погляду, що рiшальною була акцiя загранична. Але та загранична акцiя була уможливлена загальним вiдпором народу проти Австро-Угорщини i вмiлим виконанням перевороту по капiтуляцiї Вiдня перед Вiльзоном.

Х.

Демократія та гуманність.

113.

Я висвітлив, як, по якій програмі і якою тактикою ми відновили нашу державу; тепер усвідомимо собі, як зберегти здобуту державу. Колись були ми самостійні, та втратили свою самостійність — тим сильніша примука для нас совісно зорієнтуватися в новій, витвореній миром європейській ситуації.

Відносно нашої програми зовнішньої і внутрішньої політики, то годі від мене вимагати, щоб я подав подрібну програму адміністраційних завдань; моїм завданням є розвинути головні принципи, якими, на мою думку, має наша оновлена держава керуватись у своїй політиці. Ці засади оправдали себе в практиці, як це доказує відбудова нашої держави; наша політика мусить продовжувати ту політику, яку ми провадили чотири роки за границею і при допомозі якої ми здобули самостійність. Щоправда, то була політика зовнішня, але ґрунтувалася на принципах, якими мусить керуватись теж наша внутрішня політика. Ці принципи хочу тепер пояснити більш систематично — кличі містяться в заголовку цього розділу.

В своєму викладі мусітиму зачіпити багато проблем державознавства, але не буду запускатись у ширші теоретичні міркування тому, що я тут не говорю як теоретик, тільки як практик; тому обмежуся до коротких вияснень своїх поглядів, місцями простим константуванням. Теоретики й спеціалісти і так пізнають моє становище та погляди і їм не буде шкодити, що я не розширив книжки подаванням джерел і літератури. Цю кінцеву частину свого звіту з моєї заграничної політики і участі у світовій війні та революції уважаю не лише теорією тієї своєї діяльності, але й її дальшим органічним продовженням.

Війна була світовою; вона не була лише спором французько-німецьким (за Альзасію-Льотарингію), ані боєм Німців і Москалів, або Германів і Словян; всі ті й інші питання були частиною великої боротьби за свободу і демократію, боротьби між теократичним абсолютизмом і гуманним демократизмом. Тому у ній брав участь дослівно цілий світ і тому, що війна тривала довго, вона розширилася у світову революцію.

Само собою насувається порівняння світової війни з трицятьлітньою війною: Не лише щодо часу тривання (скора модерна комунікація і технічне удосконалення військового апарату зредукували 30, а може й більше літ на чотири), але теж щодо характеру, змісту й змислу; в трицятьлітній війні йшло про упорядкування Європи по релігійній революції, у світовій чотирилітній війні йшло про впорядкування Європи по Революції і революціях політичних — вона була в значній мірі продовженням трицятьлітньої війни.

Завдяки світовій революції впали три сильні теократичні монархії: православна — Росія, католицька — Австро-Угорщина, лютеранська — Прусія-Німеччина. Хто бувби на початку війни, коли спір провадився в практиці передусім відносно нападу на Сербію і Бельгію, предбачав, що впадуть ці три могучі держави, провідники середньовічного теократизму і монархічного аристократизму!

Перед війною около 83 відсотки людства були під монархічним режимом, а лише 17 відсотків під республіканським; нині переважна більшість є республіканською, меншість є монархічною. В Європі перед війною була лише одна велика республіка (Франція), потім Швайцарія, Португалія, Сан Маріно і Андорра: нині є 18 республік; дві найбільші держави — Німеччина й Росія (Росія як цілість) є республіками.

Побіч утворення республік так само характеристичним політичним явищем є автономізація в поодиноких державах: в Англії Ірляндія стала самостійною, в Росії є 21 республік і автономних територій. Те, що в Німеччині зникло по війні кілька малих держав, сталося з адміністративно-технічних причин; теж в новій Австрії є сильна автономістична й федералістична тенденція.

Та тенденція до автономізації виявляється в розпаді якраз трьох великих монархій на самостійні менші дер-

жави; монархічний абсолютизм став неможливий внаслідок централізму: він відповідав старшій добі держав мало залюднених, зате великих, створених окупацією і завоюванням. Екстензивна адміністрація цих держав не вистарчала, і тому її заступила інтензивна адміністрація самостійних держав. Перед війною було в Європі 25 держав, нині є 35.

114.

Війна перебудувала під політичним оглядом Європу, головню Середущу Європу. Нові (відновлені) держави: 1. Фінляндія; 2. Естонія; 3. Латвія; 4. Литва; 5. Польща; 6. Гданьск; 7. Чехословаччина. Старі, але змінені держави: 8. Німеччина (втратила ненімецькі части, крім Лужиць); 9. Франції повернено Альзасію-Льтартингію; 10. Бельгія одержала часть Надренії; 11. Італія одержала часть бувшої Австро-Угорщини; 12. Болгарія втратила територію над Егейським морем; 13. Данії повернено від Німеччини часть данської території; 14. Альбанія. Значніші зміни зайшли у тих державах: 15. Австрія; 16. Угорщина; 17. Югославія; 18. Румунія; 19. Греція; 20. Туреччина (європейська).

Труднощі, що виникають із державної і міждержавної реорганізації Європи є найбільшими в Середущій Європі та в Росії; в цій части світа прийшло до найбільш радикальних політичних перемін*. У звязи з вислідом війни виникають неспокої в Азії і Африці. На Заході є держави старі й усталені; там йде лише про удосконалення адміністрації і про форму держави (спроби з республікою), територіяльні і національні проблеми були незначні; незначні бодай в порівнанні з тими проблемами Середущої і Східньої Європи.

В повоенній Європі, а головню в тому пасмі малих і менших народів, що тягнеться від Північного Рога до Матапану, отже в пасмі між бувшою Німеччиною і Росією, повстали нові малі держави, що назагал відповідають цим народам, які замешкують цю область.

* Простір Середущої Європи означається не однаково; одні зараховують сюди цілу Німеччину, рівнож Швайцарію і Італію; якщо розуміти поняття Середущої Європи не лише географічно, але й культурно, то західня Німеччина зі Швайцарією і Італією припадає до Західньої Європи. Але й Чехи та Австрія під культурним оглядом належать до Заходу. Під культурним оглядом Схід і Захід відділюються так, що до Сходу належить бувша Росія, Галичина і Угорщина, Румунія і Балкан.

Головно Австро-Угорщина розпалася на держави народів, з яких вона складалась. Європа має відносно найбільше малих держав; Азія поділена більше політично, ніж національно (самі Індії мають майже стільки народів, як ціла Європа, одначе поділені на більше, ніж 700 держав, що всі є під англійською управою.) Африка поділена політично, Америка має мало народів. Австралія є фактично англійською. Велике число національних держав у Європі відповідає культурній зрілості, культурній інтензивності, яка поступінно змінює політичну екстензивність, Європа має найбільше число самостійних держав; за нею йде Америка; Азія, хоч є найбільшим континентом, має їх мало; ще менше має Африка.

Великим народам, передусім Англійцям і Американцям, що звикли до прямо континентальних мірил, де мовні питання не грають ролі, видається визволення численних малих народів і повстання менших держав важкою і неприємною політичною і мовною «балканізацією». Але відносини є такі, як є; вони є дані природою та історією: столітнім насильством Туреччина, Австро-Угорщина, Німеччина і Росія зодностійнили половину Європи, але зодностійнили її саме насильством і механічно, тому лише тимчасово; свободою і демократією теж можна, і то ще краще, усунути балканізацію.

Проблема лежить в тому, щоби великі народи, що досі загрожують малим і один другому, погодилися з принципом, що всі народи, великі й малі є рівноправними державними й культурними індивідуальностями. Розвиток подій ішов останніми роками у напрямку прихильному для малих народів. Проти німецького верховодства в Європі вибухла світова війна; союзники проклямували рівноправність малих народів, головню Вільзон боронив їхніх прав під кличем самовизначення народів. Суть цієї ідеї кодифікували мирові договори.

Розуміється, треба числитися з тим, що війна і мир не положили кінця давнішим ревнуванням між великодержавами; до старих огірчень долучаються нові огірчення, огірчення внаслідок поразок і несповнення всіх бажань і плянів побідників. Але не зважаючи на недостачі, мирові договори витворили справедливіші відносини в Європі, ніж були перед війною і можемо надіятися, що напруження поміж державами й народами зменшається.

Надіємося, що наука з війни, не зважаючи на всі спори, - скріпить мир; хиби мирового упорядкування Європи можна в поодиноких випадках вирішити мирною дорогою. Не дивлячися на всі труднощі, можна сказати, що замість абсолютистичного опанування Європи одною великодержавою, чи союзом великодержав, які себе взаємно поборюють, зарисовуються вже початки свободної федералізації Європи. В такій Європі може бути забезпечена самостійність і найменшим національним індивідуальностям. Під тим оглядом Ліга Народів і її діяльність вже нині є повчаючою аналогією можливої об'єднаної Європи.

Вже давно перед війною висказувалося часто сумніви, чи може бути наш нарід і взагалі малий нарід, самостійним. З тих сумнівів повстав знаний висказ Паляцького про необхідність існування Австрії, як федерації народів. Я радо придержуюся Паляцького, і тому я постійно усвідомляв собі труднощі й особливі проблеми малого народу, але я вірив у можливість нашої самостійности. Я висказав це у своїх чеських студіях; з тієї віри виросла вся моя політика й політична тактика; в цій вірі я теж рішився підчас світової війни на боротьбу з Австро-Угорщиною. Я уважав, що наша самостійність є можлива, якщо ми, як вимагав Гавлічек, будемо морально сильними й все готовими до оборони нашої свободи, якщо матимемо доволі політичної мудрости до розумної та чесної політики всередині і зовні, якщо здобудемо симпатії Європи, і вкінці, коли в Європі скріпиться демократія; в часах загальної демократії гноблення одного народу другим є неможливе; демократична свобода уможлиблює самостійність і малим народам. Доказом того є історія Європи, від 18. віку: від часу Великої Революції, зі зростом свободи й демократії визволюються один за другим малі й поневолені народи. Світова війна є завершенням цього визвольного руху: завдяки світовій війні та викликаній нею революції упали три царизми, що гнобили цілу низку народів; тепер є можлива демократична Європа, а тим можливою є теж свобода та незалежність всіх народів.

Подрібнішу аналізу цього історичного процесу я подав у своєму першому лондонському викладі; він містить в собі програму, яку я потім розвинув у «Новій Європі» і в тій книжці.

Булоби природною річчю, якби малі народи до себе зблизились, а навіть злучились; та все таки така злука не дорівнає одноцілості й централізованості сусідніх великих народів. Союзи народів і держав мають звичайно різні причини й мотиви; вони залежні головно від географічного положення (сусідства), конфігурації території (наприклад, тут і там є рівнина), від взаємного доповнювання природними й господарськими продуктами, від сильної небезпеки, політичної приязни і др. Історія подає нам багато різних прикладів союзів і об'єднань; бувають тимчасові й постійні порозуміння і різні форми федерації та зєдинення. В давніших часах сильним чинником була займанщина і об'єднування.

Не можна надіятись, щоби всі малі народи злучилися разом; їхні інтереси є занадто різні. За даної ситуації можна сподіватися, що тимчасом усталаються деякі групи народів, як наприклад Мала антанта. Побіч неї можна помітити, що й північні держави порозуміваються щодо своїх спільних інтересів — Фіни, Естонці, Лотиші, Литовці, також Поляки. Видно що малі народи починають усвідомляти собі свої спільні інтереси; на тій основі бистрозорі політики будуть працювати для дальшого зближення і так повстане між ними й їхніми державами бодай *tacitus consensus*. На всякий випадок слід звернути увагу, що це пасмо малих народів має далеко більше, ніж 100 мільйонів населення — якщо Поляки схочуть зачислити себе до тих менших. Географічно те пасмо тягнеться з півночі на південь через цілу Європу; вже те саме ставляє союзів значні труднощі. Наприклад Фінляндці й Греки ледви чи відразу визнають спільність своїх інтересів.

Я вже згадував про спробу Середньоевропейської Унії, в якій зійшлися на еміграції представники малих народів; правда, декілька представників є що іншого, як їхні народи, але проте ця спроба є цікава й гідна уваги.

Дуже часто вказувано на Австро-Угорщину, як на, нібито, природну федерацію менших народів; мовляв, турецька небезпека зблизила до себе Чехи, Австрію і Угорщину. Теж говориться про дунайську федерацію в тому змислі, немовби Дунай був природним лучником придунайських народів і країв з ріками, що

вливаються до Дунаю (наша Морава з Дисю, Драва, Сава і ін.). Австрійські історики й географи написали цілі книги й статті про це, що географія природним шляхом злучила австрійські землі, те саме говорили угорські про Угри.

Та наші історики звертали увагу, що товчок до утворення Австрії виходив теж від наших королів Пржемисловичів (ще перед турецькою небезпекою). Турецька небезпека минулась; а щодо конфігурації землі, то наша республіка під орографічним і географічним оглядом є більш органічною цілістю, ніж бувша Угорщина і Австрія; та з певністю не є вона менш органічною. Зрештою нині не рішає тут географія; завдяки модерній техніці давніші природні границі, оскільки вони не є височезними горами, найбільшими ріками, або морями і пустинями, втратили своє давнє значіння. Нині сильнішими є господарські потреби, потреба охорони й різні культурні чинники; природа багато підсуває чоловікові, підганяє його, та рішає про себе чоловік сам і його потреби.

Розпад Австро-Угорщини слід пояснювати тим самим способом, що і її повстання; якщо історики нам викладають, як природно повстала Австро-Угорщина, то мусять нам так само вияснити, як природно теж розпалася; турецька небезпека не дала Габсбургам права на абсолютистичне гноблення народів, головно нашого. Визволені народи хочуть у своїх власних державах інтензивним зусиллям направити недостачі, які завинив екстензивний абсолютизм; тому не може бути мови про більше, чи менше насильну, вимушену уніфікацію і централізацію в іншій політичній формі. Ці суспільні й історичні сили, що причинилися до організації Австро-Угорщини і до її розпаду, ділатимуть і в майбутньому; тими силами, які узнається плідними й здоровими можна буде свідомо користуватися. Є можливим і бажаним, щоби між державами, що повстали з Австрії, панували живі господарські й взагалі культурні звязки; тому передусім улекшення комунікації осіб і річей є розумною вимогою і на часі.

Розвиток декількох літ уже вказує на те, що побоювання воєнного схвилювання і ворожнечі поступає вперед: приходить до зближення не тільки між державами народів, які зближались політично вже в давній Австрії, але з'являються теж многонадійні звязки між

народами, що ворогували в Австро-Угорщині. Вже маємо торговельний договір з Австрією, бо дружніх відносин з тією державою вимагають спільні інтереси (господарські), одідичені з минулості, дальше факт, що в Австрії маємо велике число наших громадян і т. д. В дійсності нині вже прийшло до зближення між чотирма суцесійними державами: Чехословаччиною — Югославією — Рومунією — Австрією.

Наша приязнь з Югослованами, що почалася давно перед війною, а скріпилася в Малій антанті відповідає взаїмним потребам; ми тісно звязані зі сходом і півднем — з морем. Нова Австрія має для нас і для Югословян значіння як транзитова держава.

Відси зарисовуються дальші можливості, перш усього у відноженні до Югословян. Я вже досить багато сказав про свою югословянську політику перед війною і підчас війни. Тепер по війні, Югословяни мають багато і то важних завдань, а одним із найважніших буде роля, яку зуміють вони відіграти на Балкані. Це певне, що Югословяни мають завдяки географічним та історичним чинникам велике значіння для впорядкування Балкану; є вони найбільшим з балканських народів і вже задля цього впорядкування Балкану, а головно ліквідація турецького панування в Європі, без них не може відбутися.

Вже перед війною приходило до різних спроб балканської федерації; і знову вже говориться про союз Югословян з Болгарами. Справу цього союзу вже перед війною не лише обмірковувано, але його, можна сказати, переведено в життя, якщо згадаємо про відому спробу збратання сербської та болгарської інтелігенції. Між Сербами й Болгарами виникли гострі спори, але нема причини їх продовжати; в Югославії є нині теж Хорвати й Словінці, і вони моглиби впливати примирюючо на Сербів і Болгар, бож вони не брали в цих спробах безпосередньої участі. Федерація Югословян і Болгар обєднувалаби около 17 мільйонів населення, яке за декілька десятків літ моглоби подвоїтиса. Питання Царгороду і його вирішення буде без сумніву для Югословян (покищо *poten omen*) предметом міркувань і заходів; можливість великої і світової політики моглаби теж злагіднити нерозумні сербо-хорватські суперечки.

Незабуваю про Греків та їхнє культуне відношення

до Царгороду й Сербів та Болгар; так само обсервую зусилля Італії, спрямовані на Балкан і до Малої Азії. Зрештою знаю, що Царгородом цікавились і досі цікавляться, хоч менше, ніж давніше, великі держави.

Розуміється, тут говорю з нашого становища, яке нам диктує наше положення у серці Європи; комплікованість відносин, що сліднують з того нашого положення, змушує нас оглядатися на всі сторони, дійсно на цілий світ, і тому повторюю те, що я говорив уже давно перед війною, що ми мусимо вести світову політику. Якщо Бісмарк сказав, що паном Європи є той, хто панує над Чехією, оцінив зі свого імперіялістичного й пангерманського становища світове положення нашого народу й держави, серці континенту. Не можемо бути панами Європи, для нас доволі бути своїми панами, але з оцінки Бісмарка можемо узнати для себе міродаїним принайменш це, що й для нас Схід має велике значіння і то саме з причини прусько-німецького *»Drang nach Osten«*, і що тому бажаємо собі впорядкування Балкану на природній етнографічній основі і на основі культурно-історичного розвитку: під обома оглядами балканські Слов'яни моглиби мати рішачуче значіння на Балкані.

Тому то й з тих причин маємо сильний спільний інтерес з новою Австрією; обмежена до своїх земель Австрія набирає свого первісного значіння як *»держава сходу«*. Припускаю, що вона задержить свою незалежність побіч Німеччини. Того слід бажати не тільки з політичних, але й з культурних причин; поділяю погляди австрійських політиків і культурних працівників, що підчеркують особливість австрійського німецтва й боронять його збереження побіч і проти німецтва в Німеччині, головню проти прусацтва. Тисячлітнє тривання самостійности промовляє за нею і за нових відносин. Тому наша політика супроти Австрії, головню республіканської, може й мусить бути наскрізь приязною. Іншими словами: мусимо ще й за нової ситуації поважно продумувати над *»ідеєю«* Австрії, продовжуючи міркування Паляцкого. Справді, розвиток нової Австрії вимагає від нас чуйности і політичної зрілости.

В Австро-Угорщині жили ми також з Поляками, Українцями*), Ромунами й Мадярами. З Поляками були в нас вже за Австрії приятельські зносини політичні.

*) в оригіналі; Малоросами. (Зам. перекл.)

й культурні, таксамо з Українцями* й Ромунами; з Ромунами йшли спільно теж Словаки в Уграх. Тепер усі, також і Мадяри є нашими сусідами, тому природна річ, що хочемо з ними жити у приязних відносинах. Відношення до Українців* є для нас важним з причини прилучення Підкарпатської Руси і задля української** меншости (на Словачині). Польща та Румунія з причини сусідства з Німеччиною і Росією, Мадярщина з причини сусідства з Австрією, мають для нас особливе значіння, а звідси нову причину до приязної політики.

116.

Головну перешкоду для нашої самостійности бачив Паляцкі та інші наші політики в нашій малочисельності поруч сусідуючих з нами Німців; нас є 9—10 мільйонів, Німців понад 70 (у самій Німеччині 60 мільйонів). Німці є по Москалях найчисленнішим народом в Європі; межують з нами, окружаючи нас з трьох сторін; ми самі маємо їх у своїй державі три мільйони; теж в інших східніх державах є вони в значній кількості.

Німці від давних часів тиснуть на схід і південний схід (Берлін-Багдад: Трайчке добачує післанництво Німців у кольонізації сходу); годі сподіватися, що цю столітню традицію і тактику можна усунути диктатом; тому мусимо постійно числитися з цим німецьким напором. Наші історики і сам Паляцкі добачують головний зміст нашої історії в »постійних зносінах і сутичках словянства з римством і німецтвом«, в »поборюванні і перетравлюванні чужого«; положення є ще утруднене сусідством Мадярів, якщо вони задержать німецьку орієнтацію. Я погоджуюся щодо того з Паляцким, лише більше підчеркнувши, що як нарід, ми мали й маємо теж позитивне завдання, не тільки негативне (боротьба з Німцями); в міру поступу культури й скріплення демократії це позитивне завдання ставатиме щораз важнішим.

Завдяки цьому, що Австрії не прилучено до Німеччини, німецький політичний натиск є дещо слабший; однак нема певности, що питання повоевної Австрії є вже дефінітивно вирішене — далекозорий і обережний

* в оригіналі термін: Малороси. (Зам. перекл.)

** в оригіналі: малоруский. (Зам. перекл.)

політик мусить числитися з усіма можливостями і не сміє закривати очей перед неприємними можливостями.

Найважливішою проблемою для нас є відношення до Німців у німецькій державі. Мусимо змагатися до цього, впорядкувати його в коректному, а зчасом і приязному напрямку; Німці не мають причини до ворогування. Свій »Drang nach Osten« можуть і мусять замінити мирним змаганням; ми теж, як усі народи в Європі, звертаємося на схід і південь — я вже звертав увагу на той загальний нахил всіх західних і північних народів. Німеччина завдяки війні — виграла; стала республікою, стала національно більш одноцілою, отже може краще йти за цілями демократичної та миролюбивої політики.

Розуміється, що передумовою доброго відношення до Німеччини є розумна політична організація господарської і культурної співпраці з нашими Німцями.

Не зважаючи на весь оптимізм не будемо замикаати очей перед труднощами, що впливають з нашого положення в Європі і з історії. Мені видається, що багато з нас аж тепер, коли маємо свою державу ясніше усвідомлює собі ці труднощі; в дійсності тут нема нічого нового і нам треба було бути на них приготованими. Я все вповні був свідомий того і тоді, коли рішився працювати й боротись за наше визволення і самостійність. Про нашу будучність, як і про долю всіх народів, рішають природні та історичні факти, не фантастичні пляни й бажання некритичних політиків, і тому є завданням образоних політиків, завданням державних мужів, ясно усвідомити собі наше положення і постійно та уважно слідкувати за розвитком нашим і наших сусідів і згідно з тим поступати.

Можемо собі сказати, що поміж народами Європи ми не є найменшими (щодо числа населення ми є на 9-ому місці; за нами є ще 23 менших народів — держав), але на всякий випадок наше положення в середині Європи і наше невелике число змушують нас до чуйної та обережної політики; не хитрунської — часи політичного хитрування минули й ніколи не принесли дійсної користі.

Свідомість, що ми устоялися проти нападів і постійного напору своїх завоювницьких сусідів, може нам додавати сили; це сильний аргумент. Можемо потішатися тим, що в рішачій хвилині ми знайшли союзників і оборонців і що в тому важкому положенні ми зуміли

відновити втрачену самостійність. Одначе факт, що давніше за подібної у своїй основі ситуації, ми втратили самостійність, так як наші словянські сусіди Польки, змушує нас збільшити політичну обережність і далекозорість. Не забуваймо, що на початку середньовіччя Слов'яни сягали аж по Салю і північну Лабу; розуміється, нині маємо і про долю полабських Слов'ян ясніші й більш правильні погляди, ніж Колляр та його ровесники.

Мусимо знати і реально оцінювати наші сили; можемо й мусимо брати собі примір не лише з малих, але й з великих народів, одначе не сміємо сліпо наслідувати свої взірці, мусимо мати свою продуману програму і йти за нею послідовно та рішучо. Мусимо постійно змагати до збільшення нашої внутрішньої сили, як то сформулював наш Гавлічек — а тоді можемо собі спокійно сказати: ми не далися і не дамося нікому й ніколи! Я все згадую малу Данію, як мужно й чесно не далася залякати двом великанам, Прусії та Австрії, хоч і мусіла сподіватись поразки; у світовій війні Данії повернено те, що несправедливо забрала їй поразка. Ту шкоду направлено, хоч Данія не брала участі у війні.

У відношенні до Німеччини мають значіння не лише сили й цінності державні, але теж і культурні; від самого початку нашого розвитку Німеччина впливала на нас своєю культурою — на церковному, господарському, літературному й мистецькому полі — тому питання нашої самостійности й незалежности від Німеччини є не лише політичне, але також і культурне, й то в найширшому розумінні цього слова.

117.

Нашу політичну самостійність завдячуємо в першу чергу Франції, Англії, Америці, Італії — Заходіві.

Від початку нашого розвитку в Європі ми були політично й культурно зв'язані не тільки з Німеччиною, але й з Францією, Італією, та Англією; наші зв'язки з візантійським та російським Сходом у старших добах були слабкі, епізодичні. Зв'язки з Німеччиною були такі сильні, що наші королі в один час стояли на чолі римської імперії.

Впливи других західних народів були слабші, як німецькі. Вже в старших добах були впливи французької

та італійської культури, головно мистецтва. На взір Заходу Карло заложив у Празі університет. Через нашу реформацію станув цілий нарід на основах західньої культури, як це бачимо з того, що в цьому напрямі, який почав Гус, за нами пішов цілий Захід; те, що Гус мав сильні імпульси з Англії є тільки дальшим доказом моєї тези. Своєю реформацією ми видвигнули ідеали, які Захід здійснив у реформації і революції; Паляцкі правильно звернув увагу, що в нашій реформації в зародку проявилися всі ідеї і напрямки, які розвивалися пізніше на Заході. Коменскі був духовно звязаний зі Заходом, і знову англійський вплив на нього був добрий.

Під Австрією підпадали ми під однобічний німецький вплив, але англійські та французькі впливи, тому що не були насилу накидувані, тільки за ними ми самі побивалися, були плідними. Симпатії до Франції, ідеї французької Революції були для нас в часі т. зв. відродження сильною культурною і політичною опорою; цілком природно, прямо льогічно, ми у світовій війні станули проти наших гнобителів по стороні Франції і союзників взагалі.

По стороні союзників були з нами всі словянські народи — з виїмком Болгар; теж часть Поляків деякий час хиталася. Австро-Угорщина й Німеччина гнобила не тільки нас, але також Югословян, Поляків та Українців*; Москалі й Серби (неавстрійські) були, розуміється, теж проти центральних держав. А так само, як ми, теж інші словянські народи тяготіють також культурно до Заходу, передусім до Франції; про це достаточо свідчить історія культури Поляків і Москалів. На південних Словян ділали теж італійські та грецькі впливи.

Не можу тут розбирати питання, в якій мірі рішає про політичні й культурні відносини Словян до Заходу політичне положення, політичний натиск Німців і Мадярів, а в якій мірі може й симпатії, що впливають зі споріднення, або подібности характеру; то є складне питання культурної взаїмности і взагалі культурного розвитку. Тут йде про нашу політичну орієнтацію в Європі.

Від центральних держав відтручувала нас в першу чергу габсбурська Австро-Угорщина; вона перевела

* В оригіналі: Русини. (Зам. перек.)

Світова Революція

насилену протиреформацію, спроневірилася політичній умові з нашим народом, постійно обкрожувала його незалежність і стала по Великій Революції головним інспіратором старого режиму. З вождів римської імперії Габсбурги зійшли до ролі авангарди пангерманського наступу на схід. Габсбурги насильно німчили наш нарід. З Габсбургами ішли Гогенцолерни і вже те саме визначило наше політичне відношення до Німеччини; розуміється, що не без вливу був теж загальний напір Німців проти Словян. Тому підчас світової війни наш нарід не міг зайняти іншого місця, ніж по стороні західніх народів і їхніх союзників.

Наше відношення до Франції, Англії, Америки та Італії, яким ми завдячуємо відновлення нашої самостійності, не означає, щоби ми у нашій політиці, головню супроти Німеччини, не були самостійними. Болюче відношення між Францією і Німеччиною поліпшиться; Альзасія-Льотарингія не є і не була головною і властивою причиною спорів, як про те перед війною висловлювалися і пангермани; коли постійно вказували на Схід не були певні, хто є властивим ворогом Німеччини — Росія, чи Англія. При тому у одному й другому випадку звертали свій зір на Азію і Африку.

Спір між Францією і Німеччиною не є в нашому інтересі; навпаки ми радо будемо по змозі причинюватися, щоби ці оба народи погодилися.

Пан Темперлей у згаданій історії мира стверджує з деякою сатисфакцією, що Німеччина не відносилася до нас ворожо, так як до деяких інших народів. Д-р Рашін і д-р Совкуп у своєму звідомленні про переворот говорять, що німецький генеральний консуль в Празі зараз по перевороті (2. листопада) повідомив, що німецька держава визнає чехословацьку державу й що не думає про нашу німецьку територію. З історії нашого війська в Росії можу подати факт, що наші хлопці зовсім інакше відносилися до Німців, як до Австрійців та Мадярів; ми воювали зі собою, та проте було деяке взаємне поважання, як про це свідчить умова під Бахмачем і інші дрібніші випадки. Є це природним — гноблення Австро-Угорщиною було пряме, більш безпосереднє. Тому наше політичне відношення до нової Німеччини, республіканської і демократичної, може бути інше, як до старої Австро-Угорщини і Прусії.

Оскільки йде про наше відношення до Німців в найвищому часі, можу навести себе самого, бо те відношення пережив я свідомо й критично. Я вже перед війною працював в користь нашої політичної самостійності; але я не виступав ворожо проти Німців, навіть проти Німців у Австрії. Від початку війни і ще перед війною я рішучо виступав проти австрійського габсбургізму і був проти пруської Німеччини; колиж прийшло до боротьби, я отверто перейшов до союзників, але за цілий час боротьби й підчас цілої оборонної пропаганди я ні словом не образив Німців, ані Австрійців, як нарід. Маю певні відомості й безсумнівні докази про це, що таке моє становище признавали й респектували теж офіційальні круги Німеччини. Розуміється, добре знаю про те, що деякі круги в Німеччині, так само, як австрійські військові органи, вже перед війною задумували насильно здусити моїх прихильників, передусім мене арештувати, тому що я видавався для них небезпечним, однак це не мало впливу на мою політику.

Цілий мій духовий розвиток має коріння не тільки в німецькій, але й античній, французькій, англійській, американській та російській культурі. Думаю, що мій особистий розвиток відповідає нашому культурному народньому розвитку, хіба, що я може глибше пересяк російською культурою і що пережив античні та західні літератури повніше й систематичніше, ніж більшість наших людей. Німецька література, філософія і культура для мене не вистарчали і тому я шукав образування в західних культурах; це робив я не з політичного упередження, лише наслідком критичного порівнювання німецької культури з іншими й задля змагання до культурної самостійності й синтези. Про це скажу ще більше; покищо підчеркую, що культурні симпатії і взаїмність не мусять бути перешкодою в політиці, і навпаки; оцінюємо культуру річево, не лише політично, а взаїмність поміж народами визнається не лише в політиці, але й в культурі.

118.

Наші зносини зі Сходом були далеко слабші, ніж зі Заходом.

Наше відношення до візантійської держави й культури в найстаршу добу досі не є достаточо вияснене;

але знаємо, що по короткому візантійському періоді для цілого дальшого розвитку рішачими стали зносини зі Заходом. Політичні зносини були у нас з Поляками й Мадярами; з Поляками вже в старшій добі були теж культурні зносини. З Москалями і Югословянами живіші культурні зносини почалися щойно від кінця XVIII. століття.

Австрія спонукувала своєю односторонньою німецькою, а пізніше мадярською політикою свої словянські народи до взаємності; цілком природно з'явився малий панславізм, як то назвав Гавлічек; але крім того був теж великий панславізм (що числив на Росію, Сербію, Чорногору й Болгарію). Підчас абсолютизму панславізм не міг проявлятися політично; за це в більших розмірах виявився підчас свободи революційного 1848 року в Празі в формі Словянського Зїзду; після пореволюційної реакції політично зближав до себе словянські народи в Австрії віденський парламент.

Споріднення мови й народности вело Словян цілком природно до культурної взаємності; це споріднення є глибше і більш інтимне, ніж, наприклад, споріднення романських і германських мов, тому панславізм (національно і мовно) має більше природних підстав, ніж панлатинізм, або пангерманізм. Колляр (ученик Гердера!) формулував програму словянської взаємності у змислі чистої людяности й освіти. Слов'янин був тотожним з людиною, а словянські політичні ідеали були ідеалами чистої демократії, які відносилися звичайно до більше-менше мітичної прадоби Словян і поодиноких словянських народів (голубиний нарід і т. п.). Колляр надіявся, що особлива й вища культура Словян спасе теж західні народи; Слов'яни візьмуть у свої руки провід над народами й людством і займуть місце західніх народів, що вже уступають зі сцени історії і підупадають. Як у нас Колляр, так в Росії слов'янофіли проповідували в цьому самому часі месіанізм; проповідували його теж Поляки — слов'янська, російська, польська культура спасе не лише Словян, але теж і інші народи та ціле людство. Чеська культура має коріння в реформації і раціоналізмі; з раціоналізму виходять також югослов'янські месіаністи; російська культура є основана на православ'ю, польська на католицизмі.

Всі ці теорії формулювали головні їхні представники не політично — це була програма культурної та духов-

ної взаємності, а не політичний панславізм; пізніше, не без впливу німецьких пангерманістів, панславізм, зразу культурний, ставав у деяких філософів історії та політиків теж політичним.

Словянський месіанізм не дасться науково вдержати, так як не дадуться вдержати месіаністичні пангерманські та інші мрії. Я все відносився скептично до всіх тих теорій, чи то філософічних, чи політичних: не приймаю безкритично словянських месіанізмів, і так само не приймав я некритично і одностороннього визнання західньої культури. Нема наукових підстав говорити про упадок Заходу, як то робили словянські і німецькі месіаністи; відкидаю також теорію про упадок Німців, як і культурну філософію Шпенглера. Глибше пізнання культури всіх народів, філософічна критика їхнього культурного розвитку веде нас до культурної синтези, до взаємності не лише словянських, але всіх народів. Тому на стару програму: *«Ex oriente lux?»* відповідаю: Так, але також *«Ex occidente»*. На цю синтезу наводить нас ціла наша історія і наше географічне положення.

В дійсності цю синтезу вже проводять в життя всі народи. Не треба доказувати, як всюди всі культивують філософію і науку, і як в тій області поодинокі народи доповняються; і як взаємно навязують одні до других; не буду теж вказувати, як всі народи засвоюють собі висліди спільної технічної і взагалі зовнішньої цивілізації. Щодо красного письменства й мистецтва, знаємо, що Слов'яни віддавна і постійно жадібно приймають західню літературу; з другого боку Захід радо, а в останньому часі просто жадібно приймав і приймає російську літературу. Знаний романописець Поль Адам вже перед роками сказав: *«Il faut, que l'Empire d'Orient et celui d'Occident s'epousent»* — а Поль Адам був (між іншим) французьким і романським месіаністом.

Я вже звертав увагу, як в західніх літературах, у Франції, Англії, Америці та Італії, перед війною кріпшала літературна взаємність, і ті європейські течії не ослаблися наслідком війни і по війні розвиваються дуже надійно.

Європеїзм не противиться здоровому ядрові Коллярової взаємності; навпаки, він її доповнює і довершує; європеїзм виключає лише романтичний месіанізм і шовінізм. Поскільки месіанізм видвигнув деякі добрі прикмети

і особливості народів, має він свої заслуги; реалістична критика не стане лише негувати месіанізм, але подасть оцінку всіх живих культурних елементів і підготує таким чином ту органічну синтезу, яка не буде не-народньою, ні протинародньою, тільки народньою — кожний нарід буде розвивати свій національний характер і свої національні прикмети під впливом усіх живих, життєдайних елементів і культурних течій.

Це є загальне правило, яке слід в кожному пооди-ночному випадку спеціалізувати й конкретизувати. Є дуже важко критично сконстатувати, як ділали на нас чужі впливи, котрі більше, котрі менше (глибше й ширше), котрі постійно, котрі часово і т. д.; а ще важче ствердити, котрі чужі впливи і до якої міри є для нас корисні й потрібні, конгеніяльні. Про те все маємо до-тепер дуже мало точних вказівок; бож до того треба знати, що саме є нашою власною національною суттю, нашим національним характером, наскільки правильним є зміст нашого національного життя та змагань, і яка його культурна вартість, і що з чужих впливів є для нас потрібне й корисне. Є природною річю, що у нас проповідували боротьбу проти німецькості і германі-зації, коли нам офіційально накидували німецькість, ні-мецьку мову й культуру; і навпаки, природно є, що французькі та інші впливи й взірці приймалися у нас радо, передусім словянські впливи, а головню російські.

Культурна взаїмність, шукання і приймання чужих впливів, не лише політичних, але й культурних є якраз оцінюванням свого і чужих народів, є оцінюванням всієї людської культури взагалі. Така критична, наукова філософія народности й культури є тепер нашим головним завданням. Замало є вимагати лише любови батьківщини й народу; нам треба свідомої любови, як формулював це раз Неруда, нам потрібно продуманої, загальнокультурної програми. Я вже перед війною по-стійно заохочував, щоби виробити таку широку й змі-стовну національну програму і з тієї причини повстали суперечки й боротьба за вартість нашої народности; не сумніваюся, що тепер, коли ми свободні політично, бажана філософія культури й національності буде у нас плекатися більш систематично. Наші історики літератури, наші критики мистецтва, наші соціологи та історики, як також наші політики є тепер прямо змушені до критичної культурної орієнтації: що ми

вкладаємо, що вкладемо до скарбниці людства, чого нам потрібно від інших народів, щоби ми могли як найбільше вложити?

119.

З тієї точки погляду оцінюю вимогу словянської політики. Я сам завсіди, теж підчас війни, вів словянську політику, але про її суть і цілі були в мене інші погляди, ніж ці, які звичайно проповідувалися і проповідуються донині.

З визволенням припали нам нові словянські завдання в краю: об'єднання Словаччини і історичних країв, правильне вирішення питання Підкарпатської Руси та словянських меншин польської і української*) (на Словаччині). То є політична, адміністративна й культурна проблема.

Нині маємо свою державу, як усі інші словянські народи (за винятком найменшого: лужицьких Сербів), тому наше політичне відношення до самостійних словянських народів — держав — є ясніше і практичніше визначене, ніж це було за часів Австро-Угорщини. Розуміється, що наш уряд буде плекати офіційні політичні й господарські зносини; але культурну взаємність зі словянськими народами плекатиме не лише уряд, але всі культурні круги та установи. Нині нема перешкод для тих взаємин, тому завдяки здобуттю свободи теж культурні взаємини будуть живіші, ніж були в давніших часах; саме завдяки повному усамостійненню словянських народів культурний ідеал Колляра може здійснитися в більшій мірі.

Я вже представив, як підчас війни спільні інтереси привели нас до визвольної співпраці з Югословянами і Поляками. Це саме продовжатимемо в майбутньому; лише відношення до Болгарії війна дещо поспувала, та це є тимчасове. Обширно описав я наші заграничні зносини з Росією — вони є живою ілюстрацією нашого передвоєнного русофільства.

До Росії були у нас сильні симпатії від початку нашого відродження; але дійсні зносини з Росією були дуже скромні. Росія грає під кінець XVIII. віку в Європі вже значну роль; головно революція і пореволюційна реставрація надавали Росії часто провідне становище

*) В оригіналі: малорускої. (Зам. перекл.)

в Європі. Вже Добровські сформулював наше русо-фільське становище; величина Росії природно причинялася до того, що панславизм розуміли у нас дуже часто як панрусизм.

Зате Москалі не мали до нас таких живих симпатій, як ми до них. За царських часів уряд і бюрократія були консервативні, а тим самим легітимістичні. Відомо, як прим. цар Микола через легітимизм відкидав панславизм. До православних народів була симпатія вже за давніших часів, а що вони були під ворожою і нехристиянською Туреччиною, визволення цих народів (очевидно теж здобуття Царгороду та проливів) стало офіційною програмою. Ліберальні круги російського громадянства відкидали офіційний націоналізм і не мали властиво словянських симпатій. Як деінде, так і в Росії словянську свідомість пропагував вузький кружок славистів та істориків; від них поволи поширювалося пізнання словянських народів і симпатії до них теж на ширші круги. Лише до православних народів, отже до Сербів і Болгар, були й серед народу давні симпатії, скріплені дуже давнім відношенням російської церкви до Вінзантії, до православних балканських і взагалі східних народів. До католицьких і ліберальних Словян відносилася офіційальна й консервативна Росія стримано, ба прямо неприхильно.

Росія до Петра (і вже перед ним) заприязнювалася з Прусією і Німеччиною, а російські Німці мали при дворі великий вплив. Шляхта прихилилась у XVIII. столітті до французької культури — російське культурне життя стало дивною французько-німецькою мішаниною. В XIX. столітті (по революції) німецький вплив був сильніший, а в новіших часах соціалізм, головню молодшої генерації, йшов за німецьким напрямком. Знання словянських літератур і культур в Росії було аж до найновіших часів цілком незначне.

Росія як великодержавна, горда зі своєї величини, вела світову політику, як того вимагало становище в Європі та в Азії. Балкан і Туреччина грали в тій політиці значну роль. Фінансові й політичні потреби привели Росію до союзу з Францією, а вкінці прийшло до згоди теж з Англією, з якою Росія довго не могла погодитися відносно балканської і азійської політики.

Серед таких відносин заскочила нас світова війна —

про те сказав я досить; воєнні події опрокинули наше давніше, некритичне русофільство і сподіюся, що його й поборолі. Наше словянство не сміє бути сліпим; відкидаю головню цей панрусизм, що під кличем словянства і словянської політики покладає всю надію на Росію і то на імагінарну Росію; в цьому русофільстві скривається песимізм, часто нігілістичний. Поборенням цього русофільства є саме факт, що наше визволення завдячуємо передусім Заходові, менше Росії; некритична русофільська політика, що панувала ще на початку війни, потерпіла невдачу. Потерпіла невдачу не тільки внаслідок поразки Росії, але й внаслідок її розвалу.

Мусимо собі бажати, щоби Росія сконсолідувалась. Однак та консолідація Росії прийде лише з Росії, переведуть її самі Москалі, не можуть перевести другі народи і ззовні; в кризі, в якій опинилася Росія, може вона собі допомогти тільки сама — позичками грошей, торгівлю і всіма зовнішніми середниками європейської цивілізації можна Росії помагати, але це її не спасе. Також Франція та інші народи — теж ми! — перебули революції і кризу, яку переживає Росія і мусіли самі собі допомогти й допомогли собі. При тому можемо Росії лише мало допомогти; що могли ми робити, це робили ми вже підчас війни і робимо по війні; зрозумінням тієї глибокої політичної і культурної кризи Росії кермувавсь я у своїй політиці неінтервенції. Вірю, що Росія опам'ятається і сконсолідується і знову буде грати велику роль в політиці, більшу, як за царизму; Росія є потрібна не лише для нас і для других Словян, але й для цілого світа. Ми були русофілами перед війною і підчас війни, русофілами й останемо, але ліпшими, бо думаючими й практичними — підємо тут за Гавлічком, що перший з-поміж політиків зумів найти правильну ріжницю між царизмом і народом.

Час від часу чуємо голос з Польщі, що польський нарід стане провідником словянських народів; він, мовляв, по Москалях найбільший і має добрі, західні основи культури; почекаємо, чи зуміє Польща робити таку політику. Але я не криюся з думкою, що до цього не бачу у ньї достаточних умов.

Часто, головню тепер по війні, у нас і в російських та югословянських кругах величається Прага, як головне місто Словян. Якщо під тим розуміти культурний центр, то з цим я погодивсяби; крім цього Прага

і під географічним оглядом вигідно положена, тому що всі Слов'яни, прямуючи на Захід, легко можуть дістатися до нас. Під культурним оглядом ми маємо добрі основи, а нашими культурними зусиллями, головню трансформацією, ми випередили розвиток інших Слов'ян і моглиби мати провід в наших руках. До цього дає нам деяке право факт, що ми, одинокі зі всіх Слов'ян зуміли мати симпатії до всіх Слов'ян, без огляду на різниці, передусім церковні, котрі ще так сильно порізняють народи, головню Слов'ян. Та передумовою того є, щоби ми самі зуміли духово сконсолідуватися і заразом знайшли правильне становище супроти неслов'янських народів. Наша політика мусить бути передусім чеською, дійсно чеською, а тоді буде дійсно світовою, а тому й слов'янською.

Основи й напрямні заграничної політики нашої республіки випрацьовувано підчас війни на основі досвіду і зносин майже зі всіма державами. Маємо вже традицію, хоч і недовгу; за продовжуванням тих традицій промовляє політичний успіх, уможливлений річевим розумінням слов'янського, європейського й світового положення та історії.

120.

Нашу заграничну політику до певної міри визначає згляд на національні меншини. Всі держави (за винятком найменших) мають національні меншини; чисто етнографічне розмежування і впорядкування держав є неможливе. Нинішні держави повстали в часах, коли національність не грала безпосередньої політичної ролі, а тому прийшли до значіння інші політичні, державно-творчі сили; щойно в новій добі національний принцип став державнотворчим, та ніяк не одиноко рішаючим чинником. Звідси факт, що держави були і є національно мішаними.

Я часто звертав увагу, що кожне питання відносно меншин є окремим питанням для себе і різниться від інших меншинних питань. Безперечно, що наша німецька меншина займає зовсім особливе місце серед наших і всіх других меншин в Європі; вона відносно значна: 3 мільйони на 10; в Європі є 11 держав, що є менші, ніж наша німецька меншина; наші Німці є культурно зрілі, і під господарським, промисловим і фінансовим оглядом сильні; під політичним оглядом є дещо

позаду, тому що в Австрії робив за них політику віденський уряд, і тому їхній політичний змісл не розвинувся. Наші Німці мають за собою велику німецьку державу, межують теж з Австрією, а Австрія з Німеччиною.

Щоби німецька меншина залишилася в нас, покликуюмось на історичне право й на факт, що нашим Німцям ніколи не залежало на злучі з Німеччиною, не лише за Австрії, але навіть за часів Чеського Королівства. Щойно в найновіших часах пангерманська пропаганда здобула поміж ними визнавців. Підчас війни були Німці за Австрією і Німеччиною і проти нас; по війні, передусім по перевороті в Празі, наші Німці пробували зорганізувати свою територію, але якраз ця спроба, як я вже сказав, виказала неможливість адміністраційно злучити розкинену і несущілу територію. Факт, що утворилися чотири німецькі області, говорить сам за себе.

Колись проєктовано теж з чеського боку відступити част німецької області Німеччині; над тим пляном думали також на мирових конференціях. В Англії і Америці, як я реферував, було досить прихильників програми, щоби нові держави розмежувати оскільки можливо етнографічно. По зрілій розвазі численні політики, з котрими я переговорював у цій справі, признали мені правду, що господарські інтереси і несущільне розміщення значної част німецьких меншин перемогла за нашим історичним правом. Це становище перемогло і на мировій конференції.

Якщо оцінювати справу спокійно і реально, то є в інтересі самих Німців, щоби їх у нас було більше, ніж менше. Припустім, що ми відступилиби один-півтора, або два мільйони; останній мільйон мусівби значно більше боятися за своє національне існування, якщо 3 мільйони бояться зчехізування.

Колиж глядимо на те відношення наше і наших Німців, яке було за Австрії і яке хотілиби мати пангермани ще й нині, виринає головне питання: Що є більш справедливим, чи, щоби 3 мільйони, то є част німецького народу, було в німецькій державі, чи щоби 10 мільйонів Чехів і Словаків, то є цілий нарід, було в німецькій державі?

Наші, а також австрійські Німці покликувалися на право самовизначення і авторитет Вільзона. Супроти

того замічую, що не всі Німці покликаються на це право: мужі, як наприклад Ляммаш, Редліх і др., його не визнавали, не говорячи вже про те, що його не визнавали австрійські міністри (Чернін і ін.), так само не визнавали його в Німеччині. В дійсності це право, яке вже перед війною проповідувало з нашого боку, досі ясно не сформувано. А саме, чи воно відноситься до цілого народу, чи також до частей народу? Меншість, навіть значніша, не є народом. Термін «право самовизначення» не означає сам собою права на політичну самостійність; теж наші Німці моглиби рішити, що остануть з нами, як Німці в Швейцарії рішають про своє існування поза Німеччиною. Самостійність цілості, чи частини не визначається лише правом власним, але теж правом других, а про самостійність рішають все й всюди не лише згляди національні і язикові, але також господарські та інші. Питання нашої німецької меншини є питанням права не лише Німців, але й нас, Чехів, питанням взаїмних вигід, особливо господарських. Тому й на мировій конференції підчеркувано, що відірванням німецької меншости, скривдилосьби чеську більшість. Та крім господарських причин є теж політичні причини: німецький нарід, завдяки цьому, що його значніша часть творить самостійну австрійську державу, що у Швейцарії Німці мають провід у своїх руках, і що у нас та в других державах має свої меншості, має значні вигоди, значніші, ніж, якби був об'єднаний в цілості. Багато німецьких політиків та істориків культури доказували й доказують теж по війні, що німецький нарід під культурним оглядом зискує тим, що є поділений на кілька держав. Це саме відноситься і до Французів (Франція — Бельгія — Швейцарія), Англіїців і т. д. Правда, нині, по війні, другі народи вимагають, щоби ці части німецького народу не були боєвою авангардою, якою їх проголошували і до чого їх призначували пангерманісти, лише, щоби рішилися на мирову співпрацю з народами, з котрими в'яжуть їх господарські та культурні інтереси. Розуміється, що меншини мають право вимагати національної свободи й відповідної участі в управі держави.

В своєму меморіалі я підніс факт, що наші Німці прийшли до нас як кольоністи. Навіть, якби було правдою, що деяка мала часть Німців задержалась у нашому краю з давніших часів, то це не зменшилоби

значіння кольтонізації. Німці як кольтоністи не є громадянами другої класи, бо до краю покликали їх наші королі, які заручили їм усі права, потрібні до повного культурного й національного розвитку. З політичного й тактичного згляду є це важне в першу чергу для Німців, не тільки для нас. Цілком свідомо погоджуюся з національною політикою Пршемисловичів, які охороняли національність Німців та осуджую німченню за деяких Пршемисловичів. Нічого не маю проти того, якщо хтонебудь з іменем наших Пршемисловичів звязуватиме грецького Прометей, навпаки бачу в імені нашої першої династії програму, а саме, що наша політика не лише супроти Німців, але в цілому своєму обсязі мусить бути «перемисленою», «промисленою», чи як вимагав цього Гавлічек, розумною і чесною.

Усунення спорів між нами й нашими Німцями буде великим політичним ділом. Тут-же йде про вирішення столітнього питання, про впорядкування відношення нашого народу. Наші Німці мусять при тім відавстрійщитися, мусять відказатися від старої звички верховодити і бути над правом.

Крім Німців маємо незначну частину Поляків, більшу Українців*) (на Словаччині), найбільше є Мадярів. Теж до тих дрібніших меншин відноситься правило, що їхнє національне існування мусить бути забезпечене.

Всі меншини мусять мати свої народні й середні школи; високі школи і взагалі вищі культурні інституції та їх число регулюється нині всюди в культурній Європі певним числом, освітою і потребою громадянства. В самій Німеччині припадає один університет приблизно на 3, одна техніка на 6 мільйонів громадян — у нас три мільйони Німців мають теж один університет і дві техніки.

Під політичним оглядом німецька меншина є найважливішою, її приєднання для республіки улекшить всі інші питання меншин.

Оскільки в ріжномовній державі йде про уряди і урядову мову, тут треба придержуватися правила, що про урядову мову рішає потреба громадянства і адміністраційна вигода — держава є для громадянства, а не громадяни для держави. Держава як цілість і одиницільний організм та її армія матиме свою чеську (сло-

*) В оригіналі: Малоросів. (Зам. перекл.)

вацьку) мову; це слідує з демократичного принципу більшості. Отже держава буде чехословацькою. Але національний характер держави не є забезпечений державною мовою; мова не вичерпує характеру народу; національний характер нашої держави мусить полагати в якості всекультурної програми, здійснюваної послідовно та вперто.

Перед війною я брав участь в дискусії про двомовність та одномовність урядів; за нових відносин я вважаю двомовність за найбільш практичне вирішення; одномовність урядників у двомовному уряді вказана в перехідному часі для деяких областей. Досвід покаже, чи така одномовність буде й пізніше можлива.

Тому, що ми є державою національно мішаною і що маємо таке особливе становище в центрі Європи, є питання мови для нас дуже важним не лише з політичного, але й культурного згляду.

Перш за все в практиці йде про знання мов, якими говориться в державі. Є в інтересі меншин здобути знання державної мови, навпаки в інтересі більшості є знати мову меншин, передусім значної меншини; згідно з тим вирішиться питання науки мов у школах: і тут рішає правило адміністраційної, господарської і культурної потреби. Німецька мова є для нас політично важною; наші урядники мусять знати німецьку мову, і то добре, щоби зрозуміти теж народні діалекти. Німецька мова є світовою, тому вигідною, як культурний і образуючий середник.

В чеських і словацьких середніх школах і у виділових треба учити німецької, в німецьких чеської мови. До Словаччини відноситься подібне правило про взаємність словацької і мадярської мови, хоч може й в меншій мірі. Про те, чи наука мов має бути обов'язкова, чи необов'язкова, нехай рішає досвід і практичність. Про питання, чи маєтья учити цих мов теж у народніх школах, і в котрих клясах, рішить потреба й воля громадянства.

Одначе й крім домашніх мов потребуємо теж чужих мов, французької, англійської, російської, італійської. Коли зважимо, що маємо гімназії з латиною і грекою, питання мов стає для нас дуже складним і важким: перед нашими Коменскими — чи ж ми не нарід Коменського? — лежить завдання, як слід удосконалити і упростити методи навчання взагалі, як теж методи

навчання мов, щоби по можності улегчити засвоєння мов.

Уліпшена самоуправа і пропорціональне (меншинне) заступництво є в демократичній державі добрими середниками охорони меншин, вона-ж саме є вимогою демократії.

Шовіністичний націоналізм не має ніде оправдання, а найменше в нас. Сам часто наводжу Німцям і чужинцям визначний факт, що характеризує наш переворот, і думаю, теж наш національний характер. Не зважаючи на весь австрійський гніт в часі війни, і не зважаючи на шовіністичне поступування значної частини наших Німців, не ужито дня 28. жовтня 1918 ані в Празі, ні в інших місцевостях проти Німців насильства. При перевороті ми так були заняті нашим позитивним державотворчим завданням, що ані не згадали про лихе й не вели політики відплати. Деякі промахи одиниць не є проти того доказом.

В кругах, що кермували переворотом, від самого початку думали про співпрацю Німців. На женеvських сходах делегатів Народнього Комітету поставлено внесок, прийнятий як самозрозумілий без дебати, що в уряді буде німецький міністер; в демократії, розуміється самособою, кожна партія, якщо визнає політику держави й державу, має право на участь в управі держави; а навіть має до цього обов'язок. Дальше маю відомість, що Народній Комітет рівночасно старався зєднати наших Німців для Народнього Комітету і що з ними в цій справі переговорювано. З німецького боку твердять, що 29. жовтня пропоновано самому намісникові Куденгове, щоби став з рамені Німців членом Народнього Комітету. Теж в Берні Народній Комітет приобіцяв військовій команді, що покличе на членів двох Німців. Оскільки добре памятаю, з чеського боку пропоновано по перевороті утворити німецьке міністерство для німецьких справ. Це поступування провідників перевороту було безперечно диктоване охотою до згоди, хоч також і політичною далекозорістю.

Історія доказує, що всі держави падали внаслідок шовінізму, чи то національного, станового, чи релігійного. Не пригадую собі тепер імені модерного португальського історика, що з його твору я читав у Лондоні обширні витяги; він дуже переконуючо вказує, як світова Португалія упала через шовіністичний імпе-

ріалізм. А що доказує упадок Австрії і Угорщини, Пруссії-Німеччини і Росії? Кожний, хто мечем воює, від меча гине.

Ми правильно розв'яземо національне питання, якщо зрозуміємо, що будемо тим більше національними, чим більше будемо людяними. І навпаки будемо тим більше людяними, чим більше будемо народними. Між народом і людством, між народністю і міжнародністю, між націоналізмом і гуманністю не є таке відношення, начеби людство як цілість, а людскість і міжнародність як моральне екстензивне і інтезивне зусилля, було чимсь побіч народу, проти народу, або над народом і народністю. Народи є природними органами людства.

Завдяки новому впорядкуванню Європи, утворенні нових держав, націоналізм тратить свій негативний характер: поневолені народи стали самостійними. А проти позитивного націоналізму, що позитивно змагає інтензивною працею до піднесення свого народу, ніхто нікому не може нічого закидати. Не любов до свого народу, тільки шовінізм є ворогом народів і людства. Любов до свого народу не вимагає ненависти до інших народів.

Природно, що національність, приналежність до національності, практично визначається мовою; безперечно, що мова є висловом національного духа. Але не є самотнім висловом; починаючи від XVIII століття студіюється суть національності, і приходимо до пізнання, що національність, характер народу, виявляється в цілому духовому й культурному змаганні. Тому нині свідоме плекання національності вимагає не лише мовної програми, але всеобіймаючої культурної програми — наша література й мистецтво, наша філософія і наука, наше законодавство й держава, наша політика і адміністрація, наш моральний, релігійний і взагалі духовий характер мусить бути національним — тепер, коли маємо політичну самостійність і самі є панами нашої долі, не вистарчить нам національна програма з часів національного і державного поневолення; тоді природна річ, клялося вагу на мовну програму, нині національна програма мусить бути всекультурною*).

*) Не є моїм завданням розбирати складне поняття народнього характеру, та всеж таки хочу остерегти перед неясністю і поверховністю, з якою так часто про цю річ говориться. Чи характер є вислідом раси? А що саме є раса? Що під тим розуміється,

Я. ГУС

Л. КОМЕНСКИ

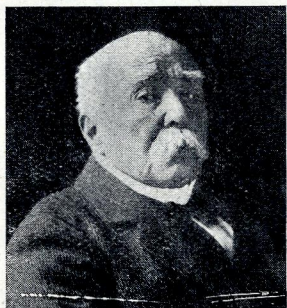
К. ГАВЛІЧЕК - БОРОВСКИ

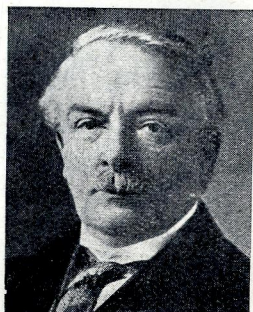
Я. КОЛЛЯР

Ф. ПАЛЯЦКИ

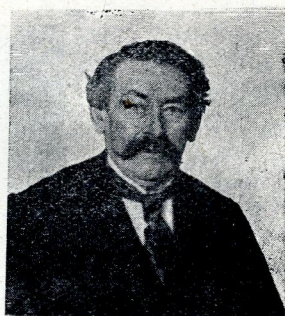
Ж. КЛЕМАНСО

ЛЬОЙД ДЖОРДЖ

Р. ПОАНКАРЕ

А. БРІАН

СОІНО

Н. ПАШІЧ

Ми говорили про культурну синтезу, до якої змагається тепер в культурній Європі; це є синтез культурних елементів різних народів. Цю синтезу можна зачати саме в мішаних державах: меншини освічених народів мають тут дуже важне і почесне завдання.

121.

Як в заграничній політиці змагатимемо до демократії, так теж і у внутрішній політиці демократія буде нашою програмою: ми відновили нашу державу під кличем демократичної свободи — і втримаємо її свободу лише при допомозі свободи і то свободи щораз то досконалішої.

Демократії ще ніде послідовно не здійснено; всі демократичні держави є тепер лише спробою демократії. Демократичні держави, одна більше, друга менше, задержали багато дечого з духа і уряджень старого режиму, з якого розвинулися, — на основі свободи, рівності й братерства, так внутрі, як і назовні, повстануть щойно колись держави справді нові, держави майбутности.

Наша держава не лише мусить бути демократичною, вона навіть не може бути недемократичною. Порівнюючи нас з Америкою я сказав, що нема у нас династії, нема національної шляхти, нема традиції старого мілітаристичного війська і нема церкви, політично так визнаваної, як її визнавали старі держави, передусім абсолютистичні, царистичні, теократичні. Вже тому наша обновлена держава мусіла бути демократичною республікою, і ці причини, побіч позитивної вартости республіки

коли, наприклад, говориться, що маємо в крові цю, або іншу прикмету? Чи взагалі є чиста раса, незмішана кров? Що є національний інстинкт, що й яке є народнє почування? Наскільки національний характер залежить від тілесних, а наскільки від духових прикмет? Чи національний характер різниться від індивідуального, і чим та як? Чи національний характер, так як і індивідуальний, не змінється вихованням, школою, великим досвідом (програмою, або виграною війною і т. п.)? А коли говорити рівночасно про характер Слов'ян: чи ясно нам, які прикмети є спільні всім Слов'янам, і чим ріжнимось один від другого, Чех від Москаля і т. д.? Чи не різниться дуже виразно католик від протестанта, хоч оба належать до цього самого народу? Чи нема ріжниць між мешканцем півночі й мешканцем полудня і т. д. і т. д.? — раз враз повторюю ці зауваження (я підносив їх в «Новій Європі» і частіше перед війною), тому що ми постійно покликуємося на національний принцип і його політичні наслідки, а робимо це не завжди з належною обережністю.

і демократії, співрішали у мене про форму нашої держави. Щоправда я знав, що столітнє виховання і приклад абсолютистичної, чисто династичної Австрії залишили у нас свої сліди; наш демократизм дотепер був негативний, він негував австрійський абсолютизм, однаке тепер мусить стати позитивним; те, чого ми боронили як ідеалу, мусить тепер стати чином. Це не буде легким.

Демократія, що боронить суверенности народу різниться від аристократії, передусім монархічної, не лише ступнем розвитку, але й цілою якістю. Старі монархії були з божої ласки, республіканська демократія є державою з народу, народом, для народу; демократія не спірається, як старі монархії, на церкву, тільки ґрунтується на гуманності.

В демократії, тому що є владою всіх і для всіх, не йде вже про панування, лише про управу й самоуправу та гармонію всіх державнотворчих сил в державі. Ідеалом демократії булаби безпосередня влада й управа; однаке при зростаючій чисельності всіх народів і держав демократія може бути лише посередньою, виконуваною виборними представниками громадянства, парламентом, вибраним загальним правом голосування. Цей парламент і його влада не сміє стати володарем на старий лад: він мусить постійно і вповні усвідомлювати собі, що його авторитет походить із делегування, яке він одержує від виборців.

Демократичні конституції вводять референдум, при помочі якого загальна демократія час від часу, бодай в законодавстві, проявляється теж квантитативно.

Демократія необхідно і своєю суттю боронить індивідуалізму — свобода-ж є ціллю і суттю демократії; демократія зродилась і родиться з модерного індивідуалізму. Тому вибирання репрезентантів є оцінюванням; демократія визнає кваліфікацію і авторитет, лише, що авторитет в демократії не означає політичної і станової вищости і привілеїв, тільки здібність до політики і адміністрації, фахову якість. Тому завдання демократії є організувати і забезпечувати, при свободі і співуправі всіх, авторитет вибраних провідників — не панів! — і виховувати собі цих провідників. Демократія не є поголовною рівністю, що не признає квалітативних різниць — свобода, рівність братерство не означають нівелізації, лише індивідуалізацію, а тому і кваліфікацію.

До управи й проводу демократичної держави потрібно адміністративного знання і організаційного хисту, що е pluribus et multis зуміють згармонізувати цим; з цим мусить лучитися політичний зміст, розуміння, куди прямує нарід і держава згідно зі своїм і світовим розвитком. Нині вже всюди роблять різницю між державним мужем і політиком.

Демократія спірається на знання, на всестороннє та загальне образування, демократія є постійним змаганням до політичного виховання і взагалі виховання громадянства. Та виховання є до значної міри самовихованням — труднощів виховання не маємо з дітьми, але з дорослими, зі собою.

Зі скріпленням демократії всюди, і в республіках, виникають невідкладні проблеми, як впорядкувати й зреформувати парлямент. І то не лише з технічного боку! Самі установи не вистарчать: демократія потребує особистостей, що кермувалиби управою держави, індивідуальностей здібних до політичної творчої праці. Нині проявляється всюди в різному ступні невдоволення з парляментаризму і говориться про його кризу; та демократія без вибраних заступників, понад ними й поза ними, є просто неможлива — російські більшовики, не зважаючи на свою відразу до парляменту й демократії, мають свій парлямент і парляменти, лише, що інакше — недемократично — вибрані. Дійсна реформа парляменту настане з реформою виборців, з їхнім політичним образуванням і вищою моральністю.

Одначе є можливі різні модифікації дотепер правосильних виборчих ординацій, тим самим і парляментів. Ті модифікації змагалиби до забезпечення політичної кваліфікації послів і до зодностайнення парляментарного організму. Партії моглиби прим. одержати право відкликати в деяких обставинах посла і замінити його іншим. Парляменти моглиби бути менше чисельними; при пропорціональному вибиранні можнаби знайти кілька способів, як зменшувати число послів у відношенні до величини партій. Правда, більше число послів має ту добру сторінку, що заносить парляментаризм до великої маси виборців і що парлямент, згл. уряд, є у вужчому звязку з виборцями. Тому головною вимогою кожної форми парляменту остане: образування і моральність послів!

З реформою парляментаризму буде лучитися реформа

бюрократії; бюрократія в новій добі є в значній мірі кістяком держави. Бюрократія монархічна, царська, була аристократична, була середником панування; бюрократія демократична буде лише адміністративною, для народу. В Австрії найнижчий службовик державних залізниць грав супроти публіки пана, немовби виконанням своєї служби робив ласку — в демократії і найвищий урядник є сам свободним громадянином і працівником народу та для народу. В урядуванні не сміє бути проволікування, справи і акти не сміють полагоджуватися пізно, урядовці не сміють боятися відповідальности і вирішування; непотрібна писанина відпадає і заступиться усним полагоджуванням, цілий державний і адміністративний апарат упроститься і зединиться. Демократична бюрократія буде чесною, чистою. Вже в Австрії говорилося про реформу адміністрації; тим конечнішою є та реформа в республіці. Заступити орлика левиком — це ще не все; демократія і республіка не є лише негацією монархізму і абсолютизму, але позитивною, вищою стадією політичного розвитку.

Демократія назовні, в заграничній політиці, полягає на приятельській організації та скріплюванні міждержавности і міжнародности, як організованої всекультурної співпраці і поділу праці між народами й державами. Загальна загранична демократична політика означає загальний мир, загальну свободу.

Часто домагається нової дипломатії. І справедливо, бо давніша дипломатія була династичною. Нова дипломатія, що репрезентуватиме громадянство, буде образowana, чесна й нестановна, служитиме своїй державі й народові без облуди супроти чужої держави й народу, буде тактовна й дискретна, але отверта. Погляд про необхідність хитрунської дипломатії вже пережився; люди починають розуміти, що у взаєминах і поступуванні одиниць і держав лож є глупою і непотрібно ускладнює і стримує діло. Правда є всюди, теж в політиці, найпрактичніша. Старий режим був світом ілюзій і тому мав теж ілюзійну дипломатію.

Якщо нова дипломатія є дипломатією цілого народу, то мусить бути теж акредитованою у народі, отже парламентом, не лише у голови держави. Послідовно це значилоби, що посол держави виступавби в чужому парламенті і в ньому боронивби інтересів і політики

своїї держави. Таким чином до міжнародности і міждержавности видатно долучиласяби міжпарляментарність, яку зчасом можнаби ще розширити.

Достоевській гарно виказував, що російською і слов'янською прикметою є туга за злукою з людьми — вселюдськість; це є тугою всіх людей і народів; чоловік і нарід не знесе самоти. Якщо я так часто проповідував світовість, то це лиш інше слово на ту вроджену тугу і їй відповідаюче змагання всіх людей до приятельства й злуки. Як одиниця не може жити без симпатії свого окруження, так нарід потребує симпатій інших народів. Історія прямує до більш одностайної організації цілого людства.

Міжнародність і міждержавність скріплюється завдяки розвиткові демократичних держав; Союз Народів є тепер найбільш загальною і найважлишою міжнародньою інституцією і стає просто органом міжнародности і міждержавности. Є вже значне число міжнародніх установ, важних установ, як Червоний Хрест, Почтова Унія і т. д.; Statesman's Year Book за 1924 рік подає 25 важніших, але їх є уже сотки*.

Поняття, зміст і обсяг державної суверенности змінюються; поняття суверенности було точніше визначене в часах пореформаційного, в своїй суті ще теократичного, абсолютизму і в часах, коли держави, задля браку комунікації і малого числа неселення були в собі замкнені і, як тепер говориться, самовистарчальні; нині міждержавна й міжнародня взаємність розвинулася до тієї міри, що жадна держава не може сама жити

* Число міжнародніх організацій з кінцем 1922 р. за Handbook of International Organizations:

рільництво, торгівля, промисл.	24
комунікація і транспорт	27
праця	58
медицина і гігієна	36
народне господарство і фінанси	23
право і адміністрація.	34
мистецтво й науки	76
гуманітаризм, релігія, мораль, виховання.	84
спорт і туристика	22
фемінізм.	7
міжнародні мови.	8
бібліографія і архіварство	4
зброяння.	2
загальні	32

всіх 437

не оглядаючись на інші держави. Нині держава внутрі і назовні є лише релятивно незалежною, на ділі-же держави стають щораз більше залежними від себе, скріплюється загальна взаємність і та взаємність щораз виразніше і ясніше організується теж правно.

Абсолютистична, монархічна держава, що розвинулася з теократії, засвоїла собі теократичне поняття суверенності у змислі непомильності; висказ: »The king can do no wrong« походить з демократичної Англії; в демократичній Америці наука про державу конструувала непомильність держави, як поступ супроти непомильності одиниці, монарха; теж юриспруденція і державознавство мусять демократизуватися, то є позбутися конструкцій і фікцій теократичного режиму.

122.

Правдива демократія буде не лише політична, але також господарська й соціальна.

Господарська проблема є тому нині так важною, що війна і революція знищили багатства й запаси народів та викликали неорганічний стан господарської примітивності і недостатку. Отся криза цілої Європи, а навіть цілого людства, змушує тепер до господарської реконструкції. Але є помилкою добачувати в тій ситуації, викликаній війною, новий доказ в користь господарського (історичного) матеріалізму, так, начеби то ми мали тільки господарські завдання. Саме війна і повоєнна господарська й соціальна ситуація доказує, що голод не є програмою, як то правильно сказав Маркс. У воєнній та повоєнній кризі переживає свою кризу теж соціалізм.

Війна не ослабила змагання до господарської і соціальної справедливості, радше його скріпила. Про те свідчить вже саме повстання нових республік і демократій. Демократична рівність виключає існування соціальної шляхти; та говорячи про російський більшовизм, я сказав вже, що не бачу ідеального вирішення бажаної господарської рівності в комунізмі. У цій стадії розвитку демократія змагає до усунення біди й великих маєткових противенств; демократія навіть в господарській ділянці не сміє бути нівелізацією, лише кваліфікацією.

Так званий капіталізм є шкідливий не так своєю продукцією, як тим, що люди непродукуючі, а навіть

непрацюючі можуть незаслужено присвоювати собі висліди чесної мозольної праці.

Починаючи від Адама Сміса (Smith) теоретики народнього господарства виводять господарювання і господарність з егоїзму; без сумніву егоїзм є тут сильною, моторичною силою. Одначе забувається про річевий, фаховий інтерес, який мають люди, один до того звання, другий до іншої ділянки праці і продукції. Підприємець, винахідник не є лише егоїстом; деякі, і то саме найліпші, є зацікавлені в самому підприниманні, винаходженні, організації, проводі й удосконалюванні праці й продукції і т. д. Соціальний і господарський анархізм, на який слушно нарікає Маркс, походить теж відси, що люди не є на своєму місці відповідно до своїх здібностей. Це відноситься, зрештою, загально не лише до господарської, але до всіх ділянок; егоїзм є прикметою кожного чоловіка і проявляється всюди, та побіч егоїзму є ще теж здібність до окремих фахів.

Я не є проти соціалізації в деяких ділянках — соціалізації, а не самого тільки удержавлення, чи державного нагляду; я є за соціалізацією залізниць і взагалі комунікаційних середників, водних сил, вугля і т. д.; соціалізацію представляю собі поступінною, розвоювою, підготованою образуванням робітництва і людей, що кермують продукцією і обміном. До того потрібно точного фінансового господарства держави і острішої та більш річевої контролі всієї фінансовости, особливо-ж банків.

Та перш за все треба добудувати розпочате соціальне законодавство, принайменше удосконалення і зодностайнення соціального забезпечення, зокрема теж забезпечення проти безробіття.

Нашим спеціальним завданням є переведення земельної реформи; це було вже перед війною домаганням всіх партій. Я вже сказав, наскільки наш край подібний до пруського сходу. Важною причиною лятіфундій була у нас протиреформаційна конфіскація, що її переводили користолобні Габсбурги й чужа шляхта. Наша земля багата — тим важніше завдання для нашої демократії в господарській і соціальній ділянці.

Другим, специфічно нашим великим завданням є дбати при допомі держави, громад і всіх т. зв. гуманітарних установ про фізичне й духове здоровля народу; те, що в республіці утворено зараз-же не лише міністерство соціальної опіки, але й міністерство здоровля, є без

сумніву доказом, що представники народу добре зрозуміли потребу народу. Через війну, не лише наслідком загального зубожіння, але й психофізичного вичерпання ослабилася живучість всего населення; це бачити можна не лише в нас, а всюди. Та малий нарід мусить інтензивніше відчувати це ослаблення. Звичайний досвід і лікарська статистика повчає нас про багато симптомів і явищ ослаблення; наведу лише число жертв туберкульозу — у нас умирає на туберкульозу річно майже шість разів тільки людей, як в Англії. На одному рівні з нами є Франція і Сербія, два краї, що через війну фізіологічно найбільше потерпіли.

Цю інтензивну туберкульозність і взагалі слабе здоровля мусимо оцінювати у звязку з нашими численними самогубствами — з фактом, що поміж народами ми щодо числа самогубств є на четвертому, як не на третьому місці.

Проти поширеного погляду, буцімто багатство й достаток поживи та взагалі добробут забезпечують здоровля і довге життя, треба знову підчеркнути, що чоловік не живе лише хлібом! Добробут і багатство самі тут не рішають: приходимо вже до розуміння, що люди терплять і хоріють внаслідок переїдання не менше, ніж внаслідок недоїдання. Фізіологи, що студіюють відживлювання, кажуть, що люди переїдаються мясом; боліємо не лише алькоголізмом, але й альбумінізмом. Чи не є парадоксом, що цивілізований чоловік ще не вміє їсти? Здоровля тіла й душі забезпечується уміркованістю і моральністю; чоловік піддержує своє життя і є здоровим, якщо має життєву ціль, має про що дбати, любить когонебудь і не боїться смерті. Страх перед смертю не виявляється лише в небезпеці життя (то є у великій небезпеці), але постійно і в усіх тих малих і дрібничкових стараннях про здоровля: цивілізований чоловік безупинно шукає щастя і здоровля, однак є нещасливим і нездоровим. Той модерний, цивілізований чоловік є ще аж надто некультурний!

З питанням здоровля є звязане питання еміграції. Ним зацікавили мене вже давно перед війною мої відвідини всіх наших кольоній, а останні досвіди підчас війни ще підчеркнули мені важність того питання. Питання зросту населення є важним для кожної держави, так для малої, як і для великої. Від нас, головню зі Словаччини, емігрувало, переважно до Америки, велике

число громадян, а тому старанням нової держави буде утворити взірцевий еміграційний уряд, який старанно займавсяби питанням еміграції в цілості. Тут діло не лише в опіці над подорожжуванням наших емігрантів, але також в тому, щоби поучувати емігрантів про положення в краях, до яких вони емігрують і взагалі контролювати та кермувати еміграційним рухом. Дипломатичні й консульські уряди теж помагатимуть емігрантам на новій землі. Мені здається, що Італія, звісна як країна еміграції, має взірцевий еміграційний уряд; щось подібного мусить бути теж у нас. Одначе при тому треба пізнавати теж причини еміграції і запобігати їм організацією праці, внутрішню колонізацією і т. п.; теж потрібно протиставитися надмірній пропаганді за еміграцією, що її ведуть деякі перевозові товариства.

Культурна політика повинна як найсовісніше присвятитися гігієні та соціальній опіці; міністерство, чи уряд здоровля повинні обіймати дуже важну й нову ділянку адміністрації.

123.

Демократія, нова демократична республіка вимагає нових людей, нового чоловіка, нового Адама. Чоловік є єством привичок; якщо у нас має бути дійсна, модерна, послідовна демократія, мусимо відвикнути від старих політичних звичок, то є від всіх форм і родів насильства. То в першу чергу є рівнозначне також з кличем: відавстрійшитись!

Раз-у-раз треба підчеркати: демократична республіка не полягає лише в заміні монарха президентом, різниці не лежить лише в державній формі, але в різниці засад. Демократія є державною формою новочасної організації суспільности, модерного світогляду, модерного чоловіка; демократія впливає з цілого світогляду й погляду на життя, погляду нового, нового щодо кута зору, нової методи. Визнання рівности всіх громадян і її здійснювання, визнання свободи для всіх громадян, гуманітарна засада братерства внутрі й назовні — це не лише політичне, але й моральне повч.

Я вказував недавно на прикладі Росії, як ділає політичний антропоморфізм. Люди не лише в релігії, але й в політиці творять собі ідеал будучности, рай на землі й небо по своєму образу, то є по своїм здібностям, добрим і злим прикметам, по своїм загально уста-

леним правичкам. Кожна одиниця, як і всі політичні партії, мають в собі трохи антропоморфічних і соціоморфічних дурничок. Антропоморфізм у своїй суті є привичним поступуванням і думанням. Люди не легко творять нове, в найліпших випадках змінюють старе, і то як найменше; логічно і ноетично кажучи: більшість людей веде в теорії і практиці аналогія, а не творчий розум. Одначе правильна філософія і наука вимагають для всіх ділянок, щоби люди думали, щоби збирали як найбільше досвіду (індукція), щоби спостерігали і порівнювали все дане в минулому й в теперішності і щоби свої висновки з досвідів провірювали дальшими досвідами, щоби дедукуванням з невеликого досвіду, заскорим дедукуванням не попали до царства фантастики. Фантастика, як в мистецтві, так і в політиці і практиці, взагалі різниться від фантазії, від точної фантазії, як її назвав Гете. Фантазія є дуже потрібним середником правильного і точного думання. Точна фантазія! Чоловік, що думає і поступає продумано — передумуючий! — є той, що зуміє своєю увагою виступити зі себе, увільнитися від відносин, з якими його в'яжуть привички, той, що зуміє проникнути думкою і почуваннями до других людей та інших часів, хто зуміє увійти в загал народній, європейський, вселюдський. Лише в той спосіб можна творити нове й стати новим чоловіком; правда, таке творення все буде й скромним. Ми не титани, тим менше боги.

Дотеперішня вся політика, а передовсім теж парляментаризм, терплять на антропоморфізм; велика більшість політично діяльних людей не всилі піднестися понад себе, не всилі увільнитися з кліщів некритичного егоцентризму. А тому, що нині громадяни є членами якоїсь партії, набирає в парляментаризмі значіння партійність, інтерес загалу утотожнюється з виключним інтересом партій, отже кількох осіб, нераз одної особи. Парляменти не є ще заступництвом народу, люду, маси, лише партій, а властиво клік, впливових і сильних — не говорю: провідних! — одиниць.

124.

Великому лиху політичного антропоморфізму демократія протиставить вимогу політичного образування громадян і виборців.

Не вимагаю учености — борони Боже, в кожному випадку не вимагаю однобічної учености виключно

шкільної. Вишколення, школа, потрібні, але вони самі не дають розуму, здібности та політичного змислу; гарні свідоцтва це добра річ, але ліпшим є здоровий і сильний мозок. Я не раз висловився проти, як називаю, канторської політики; не лише професори й учителі, але й духовні, урядники і всі, хто має до діла з молодю і несамотійними, тим самим слухняними і непротивлячима людьми, як лиш стануть послами, урядниками чи міністрами, дуже часто мають нахил до політики абсолютистичної, впертої, дивно дівчацької. (Все політичний антропоморфізм!)

З демократичної точки погляду пекучою є політична проблема інтелігенції та її відношення до господарських і станових партій, опановуючих великі маси. Під зглядом програми є це в значній мірі проблема буржуазії і лібералізму, проблема їхнього відношення до соціалізму і аграризму.

Інтелігенція це кляса станово незорганізована, продукт вищого і найвищого образування; нині дається образування в школах, головно високих. Інтелігенція є представником наукової фаховости, філософії і т. зв. загальної освіти; тому грала й грає значну політичну роль, головно її публіцистична часть. Інтелігенція, заступлена найінтелігентнішими представниками стояла всюди проти абсолютизму й теократизму, хоч і не все на чолі громадянства, бо провід інтелігенції є більше виховуючим, ніж політичним. Більшість інтелігенції, головно академічної, є досить консервативна, привикла до тихого й спокійного заняття. Інша річ, що характер інтелігенції змінюється залежно від країв і часу.

У всіх демократичних краях, а головно республіках, що повстали з аристократизму (монархізму), входять на провідні місця в політиці і адміністрації держави та взагалі до публічного життя люди без вищого шкільного образування. Як треба забезпечити фаховість в уряді, адміністрації і парляменті, є проблемою кожної демократії, якщо точка тяжости політичної сили лежить в парляменті, а саме, згідно зі засадами більшости в партіях, передусім у великих, масових партіях. При тому не сміємо забувати, на що я вже звертав увагу, що політичний і державний змисл та державнотворчий такт не набувається адміністраційним вишколом і школами; чоловік з академічним образуванням і добрий урядник дуже часто не дорівнює досвідченому органі-

заторові й провідникові партії щодо необхідного знання людей і практичного хисту в поведінці з партіями, парламентом і урядом. В одному й другому випадку заходять небезпека, що державу розуміють (антропоморфічно) там занадто — *sub specie* бюра, тут — партії. В практиці питання зводиться до того, як при парламентарному ладі забезпечити владі і адміністрації потрібне число образованих фахівців.

Проблема інтелігенції заключає в собі проблему півінтелігенції, півобразованости взагалі. Півобразованість, як перехідний стан нашої перехідної доби, переходу від теократії до демократії, є властивим бичем доби і суспільности. Теж в політиці, а головню в демократії. (Я звернув увагу на ту проблему у звідомленні про Росію). Тому є проблемою саме демократії, як заступити півобразування повним образуванням.

Люди радо вдовольняються в теорії і практиці словами замість понять і річей. Це загальне правило проявляється всюди, теж і в політиці; Гавлічек слушно виступав проти загальних, неострих слів у політиці.

Від тієї загальности треба відріжнити природний нахил до загальних понять, що є наслідком розвитку думання; тому й в політиці бувають головню ціли й взагалі програми партій загального, абстрактного, а задля того до значної міри неозначеного характеру. Конкретного думання є ще мало всюди, а передусім в політиці. Зокрема збірні поняття, як: нарід, людство, держава, церква, маса, партія, інтелігенція, буржуазія, пролетаріят і т. д. є для більшости людей дуже неясними, нездиференціонованими. Тому не остається нічого іншого, як змагати до конкретности, пробувати уявляти собі складність загального поняття як найконкретніше. Тому треба бути обережним з кличами; та не вважаючи на це, не треба забувати, що в політиці й в практичному житті взагалі не можна обійтися без кличів.

Тому й закони є загальними, абстрактними, рамцевими, а конкретизуються щойно практикою і досвідом. Звідси теж важне завдання адміністрації і проблема, до якої міри виконна й судейська влада є тим конкретизмом, згл. теж просто законодатною владою побіч законодатних тіл. І тут ми знову доходимо до вимоги образування, правничої, політичної і соціальної освіти та соціологічного думання.

Тому питання всього шкільництва, освіти народу,

освіти й реформи публіцистики, формування бюрократії і last not least: політичних провідників є такою нагальною проблемою демократії. Питання аристократизму і демократизму виступає вже довгий час в середній школі як спір про класицизм і знання; замість класицизму вимагається більш практичної, трудової, корисної під господарським оглядом, школи. (Я натякав про т. зв. американізацію). При тому перебільшується практичність для молоді; школи не мають подавати лише річеву освіту і як найбільше наукового матеріалу, але мусять теж учити думати, мусять приучувати до методи й наукового духа. Тому не залежить на тому, чи ученик пізніше забуває багато з того, чого учився; підчас фахових студій і практики забуває не лише латину й греку, але й математику та інші дуже потрібні й практичні відомості. Йде про те, щоби він у своєму спеціальному фаху легко орієнтувався. Розуміється, середня школа має подавати теж загальне і теж філософічне формування, а це саме є дуже важне для бажаної єдності суспільності й головно з демократичної точки погляду. На часі і саме демократичним є домагання одностайності середньої школи.

Значні недостаті нашого шкільництва відповідають переходовості нашого часу. Все те, що я означив як несущільність, роздвоєність, половичність, духову анархію модерної доби находимо в найнижчій і найвищій школі. Вже давно, і то слушно, розсліджується вплив школи на здоров'я, на нерви; але тут ходить не лише про фізичні, але теж про духові й моральні впливи. Спеціальною ділянкою тієї шкільної патології є теж проблема самогубства учеників. У школі, то є на наших дітях, відбивається, і не тільки відбивається, але в дійсності й ведеться боротьба держави й церкви, боротьба між філософією і теологією, боротьба дітей і батьків, боротьба за погляди на світ і життя.

З тієї точки погляду треба оцінювати вимогу нашого учительства, щоби народній учитель діставав вище, академічне формування; учитель, що при своїй мольній праці старається про вищу самоосвіту, сам найгірше відчуває недостатність свого формування.

Демократія полягає на прилюдності; це слідує зі засади свободи й рівності; тим вона різниться від ари-

стократії. Тому т. зв. прилюдна опінія набрала в новій добі так великого значіння; свобода прилюдної опінії є політичною свободою, і безперечно її передумовою. Тому, що парлямент не засідає постійно є свобідна прилюдна опінія, в практиці журналістика, а головню щоденна преса, продовженням і заступником парляментарної контролі. (Це подають як аргумент проти парляментаризму!)

Свобода преси запевнює право критики цілого державного й суспільного апарату взагалі, як теж критику осіб. Критика є передумовою і методою науки й науковости; критика є передумовою і методою демократичної політики.

Право критики, критика на всіх ділянках, є правом політичної ініціативи — щоденна преса має дійсно велике, хоч і не кодифіковане право загальної ініціативи й референда; звідси теж її велика відвічальність.

Відношення між політикою і журналістикою є таке інтимне, що обі ці ділянки майже зливаються; але не є в інтересі політики не усвідомлювати собі як слід різниці між ними. Часописи, особливо щоденні, стають кристалізаційним центром напрямків, фракцій і партій, а до того мають часто свої окремі господарські інтереси; є питання, чи, й наскільки користь партії, на прямку, фракції є теж користю держави. Бажання поширення власного часопису легко сходить до демагогії і партійности; до того долучується факт, що в скорості праці на день, а часто на мінуту, терпить точність осуду й подавання вістей. Тому нині всюди думають про реформу і організацію журналістики та про освіту журналістів.

Обовязок і право демократичної прилюдности усуває тайність і таємничість, авгурство в найширшому значінні слова: розвиток і поступ моральности та всього громадянського й приватного життя означає відвикання від брехні й брехливости. Забрало би багато місця аналізувати брехливість, чим вона викликана, як закорінилася і як поступінно її заступає правда; тут ходить про цілий розвиток моральности, про розвиток науки, філософії і мистецтва. Клич літературного і мистецького реалізму, правда, правдивість, є кличем теж в політиці і кінець-кінців виростає з тієї самої духової і культурної потреби.

Правда, я сказав би інтелектуальна чистота політики

й цілого життя, є різна в різних часах, різних народів, церков, станів і т. д.

Старий, аристократичний режим не знав правди, дарма, що якраз аристократії приписують особливу чесність. Державний і церковний абсолютизм полягав на авторитеті, на тайності і таємничості й був гнобленням народу; »єдиною зброєю невільника є зрада«, характеризував Міцкевіч валєнродизм, як середник проти абсолютизму. Одначе валєнродизм значить: проганяти чорта дідьком; правильним середником проти духовного й світського абсолютизму є свобода демократії, демократична прилюдність і правдивість. Відомо з досвіду, що напр. Турки в порівнанні з христіянами в Орієнті ви-значалися більшою чесністю, отвертістю: гнобитель, пан, насильник, не потребує брехні, зброї слабого, гнобленого невільника.

Є характеристичним, як ще майже всюди політику розуміють як політиканство, як зручність натягнути, обманути, як хитрунство; цей погляд поширений і у нас.

Сподіюся, що демократія принесе не лише в політиці, але теж в школі та в цілому громадянському й приватному житті моральне відродження. І знову клич: відавстрійшитися! Політик Біконсфільд (Beaconsfield), як письменник (Дізраелі) найшов у Англії два народи: один соціально видіичений, другий пануючий; але в кожному народі є дві різні мови, правдивості й брехливості — Достоевській думав про Росію, що до правди можна добрехатися — я в те не вірю, ані відносно Росії, ані відносно нас.

Старий режим характеризують два імена: Макіявеллі та Льюїоля, ровесники реформаційного перелому; обом їм йде про здобуття і вдержання влади; в тій цілі Макіявеллі просто поручає насильство всякого роду (і брехню). Льюїоля піддався цілком авторитетові папи і своєю тактикою дав товчок до розвитку єзуїтизму, який, щоби запевнити церкві власть і авторитет, занадто легкодушно допускав компроміси зі совістю і став синонімом макіявеллізму. Осягнення цілі за всяку ціну — з тієї засади всюди і все родиться моральна байдужність у виборі середників (гляди знову на Росію!); брехня є все під рукою як середник безкровного насильства, але відомо, що деякі єзуїти не боялися і крови, коли їм треба було усунути єретичного, або тиранського володаря.

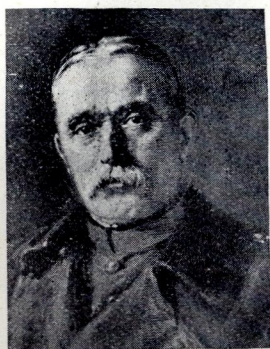
Домагаючись образування для демократії, я не домагаюся одностороннього інтелектуалізму (я то вже підчеркав), але рівночасно й морального образування, образування надиханого моральними ідеалами.

Моєю головною історичною і політичною тезою є, що демократія розвинулася з теократії, що демократія є протиположністю аристократизму, який найуспішніше був зорганізований теократією.

Що то значить? Чоловіка примітивного, дикуна й варвара, з його природною насильністю і егоїстичною безоглядністю, зорганізували суспільно аристократи (з права монархічні, абсолютні) і священники — у вищій стадії розвитку держава при співпраці з церквою. (У нас священник: князь)*. Релігія мала першенство; опановувала ціле життя, все думання і діяльність чоловіка, а тому теж релігія кермувала державним життям і політикою. В давніх часах релігія була вірою в різні надземні істоти, що засягали прихильно, або ворожо до життя чоловіка. Замало було чоловіка на чоловіка; чоловік не вистарчав сам для себе — страх творив не лише, як було сказано, богів, але й різних людських півбогів, королів, цісарів, гієрархів і великих жреців. У вищій стадії розвитку різні священничі колегії організувались одноцільніше, повстає церква в тій мірі, як з поступом думання політейзм вводить в гієрархічну єдність. Подібно розвиваються більші держави. Повстають різні форми теократії. Якщо подається як приклад теократію Жидів, чи Єгиптян, не треба забувати на великий вплив релігії і священства теж в Греції і в Римі. Звісно, що в Римі релігія була державною інституцією. З теократії в Римі і Греції розвинулася середньовічна римська і візантійська теократія; в католицизмі теократія досягнула вершка, єдності своєї науки і своєї організації.

Наслідком реформації велика теократія розпалася на менші теократії, а тим скріпилася держава; в протестанських країнах держава підтримувала реформацію, в католицьких переводила протиреформацію — в обох випадках скріпилася і на місце церковного прийшов державний абсолютизм. Проти нього повстали революції,

* По чеськи: священник — kněz, князь — kníže. (Зам. пер.).

ГЕН. ФРЕНЧ

МАРШАЛ ФОШ

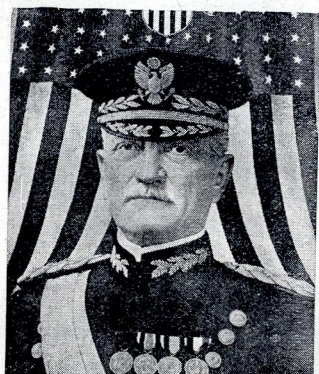
МАРШАЛ КАДОРНА

ГЕН. ЖОФР

КН. МИКОЛАЙ МИКОЛАЄВИЧ

ГЕН. ПЕРШИНГ

ГЕН. ЖАНЕН

ГЕН. РАДКО ДІМІТРІЄВ

МАРШАЛ ЛЬОРД КІЧЕНЕР

ГЕН. ДУХОНИН

що тривають до наших часів. Переходом до республіки і демократії була конституційна держава.

Отже демократія стоїть історично і річево проти теократії: відси той від століть триваючий, постійний, повільний процес відцерковлення у всіх ділянках суспільного життя і вкінці теж в релігії.

Щоби оминути непорозуміння, мушу до цього викладу долучити вияснення слів. Слово: теократія значить богівлада, але ясно, що в практиці і в політиці теократія була гієрократією, то є правлінням священства; та доки люди кріпко вірили в обявлення божества, в науку священників, у богословя, теологію, були переконані, що чоловіком і суспільністю править божество. Вже перший великий соціолог Віко бачив у старій добі епоху богів і героїв, і щойно по ній слідувала людська епоха; таке саме пізнання висловив Конт (Comte), коли першу добу людства назвав теологічною, по котрій за посередництвом проміжної стадії метафізики прийшла нова наукова доба (позитивізму). Ріжницю Віка між добами богів, героїв і чоловіка ми висловилиби нині противенством аристократизму — стара доба була аристократичною, а основою всього аристократизму був аристократизм релігійний, священничий. Аристократизм у політиці і в адміністрації був олігархією, монархізм був одним із родів олігархії.

Середньовічна теократія є безперечно взором і вершком суспільного аристократизму й монархізму; священство є якраз аристократичною інституцією — священник ріжниться від ляїка щодо суті і щодо ступня; папа є намісником Божим, абсолютним, непомильним провідником священної гієрархії, а через неї і світської суспільности.

Реформація скасувала священство, а через те підірвала релігійний і політичний абсолютизм, хоч і зпочатку в боротьбі проти церкви скріпила державу.

Модерний, пореволюційний чоловік краще пояснює собі суть релігії. Зачинає розуміти передовсім ріжницю між релігією і моральністю: не відкидає релігії, але вирізняє в ній і з неї мораль і на моралі організує своє співжиття, бо мораль, любов, симпатія, гуманність, не підлягають сумнівам так, як трансцендентні теологічні ідеї, на яких була побудована теократія. Розвиток церкви і церков, розвиток теології і філософії доказує, як змінялися головні релігійні ідеї, як слабли, в той час,

коли основи моралі, реальне почування людини до людини не можна заперечити ніяким розумом, ніяким скептицизмом. Гляди Юм! Звідси походить цікавий факт, що в новій добі етику плекають і поглиблюють філософи-ляїки, Юм і Кант; вона стає підставою світогляду й тим самим теж-політики.

То не значить, що релігія є неоправдана, небажана, непотрібна; то значить лише, що модерний чоловік домагається релігії, згідної з розумом, релігії свободної, індивідуальної. Релігія сильно лучить людей, але ця злука не сміє бути вимушена, лише свободна. Чоловік має коріння у вічності, але на землі найпевніше зв'язує його з ближнім вроджена любов. Отже таке значіння цього історичного процесу відцерковлення в новій добі, зокрема розлуки церкви від держави і всіх цих різних безчисленних спроб формулування релігійної проблеми і організації.

Якщо я протиставлю демократію теократії, не забуваю, що демократія розвинулася і розвивається, і що тому є різні ступні демократичности і демократії, менше чи більше республіканські (конституційна монархія — але порівняй Англію з бувшою Австрією!), нетеократичні, відцерковлені. Позитивний елемент колишнього відношення держави до церкви залишиться і в демократії, в новій, вищій формі, правильна демократична політика буде теж *sub specie aeternitatis*: духовний абсолютизм, різні форми цезаропапізму і світський абсолютизм, що надуживає релігії, переможе вища мораль, людяність і вища релігія, що свободно кермуватиме теж цілим прилюдним життям, Ісус не Цезар! Цим кажу, що нашим завданням є здійснити релігію і етику Ісуса, його чисту й непорочну релігію людяности. В любові до Бога й ближнього Ісус бачив весь закон, а пророки бачили в ній суть релігії і моралі. Все інше є побічне; духовний абсолютизм, що ділився з державою світським пануванням, був злий. Це був саме дух римської імперії: Цезар дуже дбав про реформу не лише адміністративну, але й моральну та релігійну так, як Август і його наслідники, але релігія, диктована державою, вже не може задовольнити модерного чоловіка, справжнього християнина. Тому: Ісус — не Цезар!

Реформація була спробою здійснити релігію Христа згідно зі св. Письмом. Реформація скасувала священство і через те підірвала релігійно-церковний аристо-

кратизм, а внаслідок того й політичний. Права людини й громадянина скодифіковано під безпосереднім впливом реформації. Я вказував у своїх давніших працях, що реформація позитивно скріпила демократію і парламентаризм; церковна адміністрація та її ляїцізація в протестанських краях підготовляє віруючих до державної адміністрації, а вихованням до релігійної і моральної самостійності та незалежності від священника, а також приготує його до політичної відвічальності. Це відноситься головню до кальвінізму, менше до лютеранства. В католицьких і православних краях (Франції, Росії) скріпилася демократія більше негативно, то є спротивом проти церкви і абсолютизму: ці країни є політично й релігійно радикальні й більш революційні, як протестантські. До того причинюється глибше протистенство між церковною наукою та моральністю і світською наукою і моральністю нової доби.

З різниці між католицизмом і протестантизмом слідує наглядна різниця у розвитку політичних партій. В Англії і Америці досі є лише дві великі партії, але є велика кількість церков і сект: індивідуалізм і субективізм є там релігійний, церковний — в католицьких і півкатолицьких краях (в Німеччині) збережено при помочі держави церковну єдність, зате індивідуалізм і субективізм проявляється і виладовується в політичній партійності.

Вже в старій добі розвивається міждержавність і міжнародність, то є держави управильнюють відношення між собою договорами, повстає міжнародне право, організований інтернаціоналізм. В римській імперії був той інтернаціоналізм щойно в зародках, та в середньовічній теократії він значно скріпився якраз католицизмом християнського світа і його централістичною організацією. Через релігійну й політичну революцію та визнання нею прав чоловіка і громадянина, міжнародність починається щораз більше визнавати. В останньому столітті є вже, як було сказано, цілий ряд міжнародних важних договорів та інституцій, по всесвітній війні поступається дальше в тому напрямі. Вільзон розумів Союз Народів як головну частину мира. Міжнародне право є витвором нової доби. Історичні докази цих тверджень читач знайде у книжці Єлінка (Jellinek) про державу, яку переложено на чеську мову. Остерігаю лише, що Єлінкові, як взагалі правникам і теоре-

тикам, дуже часто не достає синтетичної думки, а ту, річево і методично, дає зрозуміння теократії, її розвитку й занепаду, її поступінного відцерковлення держави й права та взагалі модерної культури.

Демократична держава є новою державою. Теоретички держави різно її дефінювали й характеризували; говориться, що вона є конституційною (конституційність розвивалася у різних ступнях), правною, бюрократичною, господарською, культурною; всі дефініції мають в собі дещо правди. Та демократична держава є тому новою, що вся її ціль і організація полягає на новому світогляді, на нетеократичному погляді. Це є те *novum*. Новочасна держава перебрала функції теократії, головно церкви, і тому є новою державою; стара держава не дбала про школу і освіту, цілим вихованням суспільности кермувала й правила церква, знову же нова держава крок за кроком перебирала в свої руки все шкільництво. Тому, що внаслідок реформації, гуманізму й ренесансу повстала нова, світська етика і мораль, держава перебрала від церкви теж філантропію і перемінила її в соціальне законодавство. Супроти нової держави стара держава мала мале значіння. Я сказавби, що вона не думала — думала церква, Якщо філософія (схолястика) була за теократії *ancilla theologiae*, то стара (середньовічна) держава була *servus ecclesiae*. Через відцерковлення держава мусіла почати думати; перебрала функції церкви, поширила їх і збільшила. І тому вона є новою, демократичною державою.

127.

Знаю це легковаження політиків, — передовсім тих, що уважають себе дуже практичними і реальними, — з яким вони дивляться на вимогу моральних підстав для держави і політики.

Говорячи про демократію в Америці, я навів слова Токвіля, як він у своїй книзі про американську демократію підчеркнув теж для теперішности важну релігійну і саме тим теж моральну основу американської демократії; і слушно, бо ані писана конституція, парламент, бюрократія, поліція, військо, ні промисл, торгівля не забезпечують демократії, і не забезпечує її ніяка держава, якщо нема у громадян моральної правдивости й згоди бодай в головних поглядах на світ і життя. Перецінюючи державну організацію, матеріаль-

ну й господарську підставу держави й суспільности, легко забувається про те, що завжди й всюди суспільність трималася і тримається теж ідеями та ідеалами, моральністю і світоглядом. Тому від початку історичного розвитку держава всюди спиралася на моральний авторитет церкви, звідси якраз повсталла теократія та її розвиток у демократію.

Щодо нас, то усвідомім собі добре, що то значить вибудувати нову державу. Ми вже давно втратили свою власну династію, ми не мали своєї держави і війська, шляхта й церква відчужилися від народу, ми не мали свого парламенту (краєві сойми були слабою імітацією) — які-ж інституції, котрі політичні ідеали заступлять у нас цю недостачу політичної і державної традиції та авторитету при організуванні нашої відновленої держави? Чи вистачить до заложення і удержання республіканської і демократичної держави бюрократія і поліція, чи взагалі вистачить лише примушуюча сила? Чи вистачить партійно і національно розбитий парламент? За Австрії монарх мав стару, теократичну традицію і був усвячений вірою в божу ласку (називався прямо «святим»), церква підпирала авторитет його і його держави заповіддю Павла, бюрократія, шляхта і війсьсько виховувалися в тому самому дусі льояльності — який-же є авторитет нашої молодой республіки? Які є мотиви на те, щоби її визнали власні громадяни й чужі народи та держави?

В першій хвилині загального одушевлення, здобутого самостійністю, громадяни всіх партій і напрямків підчинилися краєвому і заграничному революційному авторитетові: що буде, як настануть буддні?

Не малав жувати зовнішнього авторитету держави, не стаю на бік нашого Хельціцького, але й не можу державу та її сили перецінювати, обожати; приймаючи уряд президента я був свідомий своїх близьких щоденних завдань у кермуванні державою внутрі і зовні, але я був теж свідомий того, що держава й політика не вдержаться без моральних основ. «....Наділені тим урядом, не боїмося, коли ми доступили милосердя; але відкидаємо укривання неправди, бо не жиємо хитрощами, ані облудно не ширимо Божого слова, тільки живучи правдою ставимося перед лице Боже супроти кожної людської совісті». (II. Кор. 4. 1.—2.) То є програма республіки й демократії *sub specie aeternitatis*.

Моральною основою кожної політики є гуманність — а гуманність є нашою народною програмою.

Гуманність є новіше слово замість старого слова: любов ближнього. Під впливом літератури слово «любов» уживається нині переважно у важному питанні відношення обох полів, а модерний чоловік якось нерадо вживає поняття офіційної релігії. Тому у філософії, і то скоро, прийнялося загально вже у XVIII. стол. слово «гуманність», або «симпатія», потім «альтруїзм». До того причинявся попередний гуманізм і його ідеал гуманности. (Є різниця між гуманізмом і гуманітизмом!) В дійсності гуманність це ніщо іншого, як любов ближнього, але той принцип є сформулований відповідно до нових, а передусім політичних і соціальних відносин.

Гуманітизм не є сентименталізмом; також Ісус вимагає любити ближнього, як себе самого. Чоловік з природи є безперечно егоїстом, але є питання, чи він лише егоїст, чи має для ближнього теж почування симпатії, або любови, і то почування безпосереднє, пряме, не з оглядів знову-же егоїстичних. Психологічна аналіза мене поучує, що любов чоловіка до ближнього вже з природи є безпосередня, безкорисна, неегоїстична. (Я переложив етику Юма, щоби саме нею потвердити це пізнання).

Егоїзм є мабуть сильніший; з того випливає вимога свідомо зміцнити і ушляхотнювати вроджену любов до ближніх. Досвід повчає нас, що любов до людей вкінці виплачується (егоїстичний мотив); любов і суспільний лад, що випливає з неї, найліпше задовольняє нормального чоловіка.

Заповідь любови не каже, що маємо цілковито здавлювати егоїзм. Але як мусимо плекати любов, так треба плекати і егоїзм; бо є різниця між егоїзмом і егоїзмом; є егоїзм не лише хитрий і розумний, але теж і дурний і дуже дурний, що шкодить людям не менше, ба навіть більше, як дурна гуманність. Саме хитрування вкінці не виплачується.

Цілком невірним є твердження, що гуманітизм тоне в почуваннях і сентиментальності; навпаки гуманітизм вимагає розумности, практичности. Визнаючи — я говорив то досить часто! — важну ролю, а в певному зміслі й прімарність почування, кладу вагу на розум і вимагаю образування, освіти, знання й науковости. Вимагаю враз із Дантим: *luce intellettuale piena d' amore*. Ан-

гліщі й Американці кажуть: люби мене трохи, але довго — гарна й практична наука.

Було теж сказано, що маємо любити і ворогів, а багато бачить в тій заповіді властивий змісл любови ближнього. Безперечно, можна любити й ворога; та доки люди не доростуть до тієї моральної висоти, будуть кермуватися практичною і людською заповіддю, бути справедливим супроти ворога.

Поняття егоїзму для багатьох є досить неясне. Якщо хтось дбає про себе, і передусім про себе, про свою родину, про собі близьких людей, про свій нарід, то це все не є егоїзмом; видатна праця є найбільше можливою там, де саме енергія може найлекше і постійно проявлятися. Себе, що так скажу, кожний має все при собі, а тому може постійно працювати на себе й для себе. Тому люди собі не лише найбільше помагають, але й шкодять. Тому розумний чоловік працюватиме для тих, яких охоплює своїм впливом — любов мусить бути працею для любленої особи; сентиментальне блукання по цілому світі не є ніякою гуманністю, а навпаки.

Енергія, що є виявом таланту, фаховість, захоплення ідеєю — Плятонів Ерос — не є егоїзмом.

Хто є нашим ближнім? Вже Жиди мали заповідь любити ближнього, але під ближнім розуміли земляків — Ісус і його ученики розширили поняття і на інородців. В середньовіччі, як сказано, потім у новій добі, усталюється в зміслі гуманности міждержавність і міжнародність; ми приймаємо засаду гуманности не лише інтензивно (в етиці), але й екстензивно (в політиці і в праві). То є: при всій любові до власного народу осуджуємо народній шовінізм, а придержуємося ідеалу міжнародности і міждержавности, змагання, щоби Європа, щоби ціле людство зорганізувалося як найбільш суспільно. Домагаємося світової політики. Міжнародність не розуміємо ненародньо, протинародньо, наднародньо, не станемо-ж розпливатися в безплідній любові до якогось там народу десь в Азії — людство не є для нас поняттям абстрактним, лише конкретним, практичним. То значить, що нема й не може бути міжнародности без народности, людство є організацією народів. Я вже сказав і ще раз повторюю: чим національніше, тим людяніше, а чим людяніше, тим національніше; гуманність вимагає позитивної любови до народу й рід-

ного краю, відкидаючи рівночасно² ненависть до інших народів.

Гуманність не є тотожною з пасивним пацифізмом. Оборонна війна є морально дозволена, конечно; гуманність виключає лише зачіпну війну, гуманність є проти насильства; одначе не є за пасивністю, навпаки є за активністю, за як найдіяльнішою енергією — гуманність не має бути на словах і на папері, але на ділах, і то постійно.

Вкінці не слід робити різниці між великою і малою моральністю: мовляв, політик в інтересі держави не му- сить і не повинен оглядатися на моральні приписи. В дійсності справа мається так, що чоловік, який прим. бреше і обманює в політичному житті, бреше і обма- нює теж в приватному, і навпаки; лише порядний чо- ловік буде порядний все і у всьому. Гавлічек добре зрозумів справу, коли не робив різниці між приватною і політичною моралю.

Без загального визнання моральних основ держави й політики не можна управляти ніякою державою, ні- якою суспільною організацією; ніяка держава, що на- рушує загальнолюдські основи моральности, не вдер- житься. Держава і закон черпають свій авторитет зі загального визнання моральних засад і зі загальної згоди громадян в головних поглядах на життя і на світ. Повторюю і підчеркую: демократія не є лише держав- ною і адміністраційною формою, але поглядом на жит- тя і на світ.

Підставою держави є, як учили вже Греки й Рим- ляни, справедливість, а справедливість є аритметикою любови. Держава звичаєвим і писаним законом поши- рює поступінно наказ любови на всі практичні відно- сини суспільного співжиття, а в потребі примушує до здійснювання його силою (не насильством! — як це вказано при аналізі німецько-пруського погляду на пра- во). Звідси старий спір про вартість моральности і за- кону — закон, право, не зважаючи на це, що є мо- ральним мінімумом, має таке велике значіння. Завдяки своїй якості і практичності. Етичне максимум — ідеал — держава, здійснює в практиці етичним мінімумом, правом; але з розвитком людства те мінімум все більше наближується до ідеалу.

Вже Греки та Римляни виділи моральну основу всього права в природному праві; середньовічна церква погли-

била ту науку по принципу теократії. З упадком теократії в новій добі не скасовано науки про природне право, лише її змінено. Нині формулюємо т. зв. природне право етично, гуманно, не релігійно, як середньовіччя і Греки (вже Геракліт сказав, що людське право жиє божим правом).

Для знавців проблемів і спорів у філософії та науці права коротко сформулюю свій погляд: етичний принцип не можна визначити формально, лише річево. Прим. категоричний імператив Канта є неправильний. Те становище є засадничо важним теж для політики, науки про державу і право; відкидаю всякі спроби відділити державу, закон, право й політику від етики в тому змислі, що буцімто держава й право мають свій початок, оправдання і ціль поза етикою і не в етиці, але в якійсь конечності і абсолютності, що впливає зі самого суспільного співжиття. Розуміється, що треба відріжнати і відділювати від себе самі поняття моральності й права (закону), а причиною цієї різниці є теж історичний розвиток; наскільки моральність була і є санкціонована релігією, будучи саме сутньою складовою частию релігії, настільки відцерковленням, відділенням держави від церкви і державним унезалеженням стає незалежним теж право (закон). Правники звичайно шукають причини тієї самостійності держави та її законів у якихсь неетичних принципах, не усвідомлюють собі, що постійно ще оперують старими теократичними поняттями в новому формулюванні. Свідомо виступаю проти новочасних спроб визначити санкцію держави і права якимсь неетичним нормативним принципом; методична вимога: *principia non sunt multiplicanda praeter necessitatem* є важною і в науці про державу й право: держава є організацією співпраці, даної природою. Саме в тому добачую останки теократизму, зредукованого до фіктивного поняття »п«_п вартости правничою абстракцією і схолястиком, яка ще досі працює взірцями теології.

128.

Коли говоримо про основи держави й політики, треба звернути увагу на звязок держави й політики з мистецтвом і естетикою: у філософії розбирається вже давно відношення правди, добра і краси абстрактно, та тут цікавить нас конкретніше відношення краси до

політичного добра. Якщо підставою політики є моральність, то визначення відношення краси й моральности (добра) торкається теж політики.

Будову суспільности оцінюється теж з мистецького і естетичного боку; образowo говорить не лише про державну машину, або механізм, але також про будову та архітектуру держави і т. д. Вимога політичної і соціальної гармонії скриває в собі мистецький елемент. Достоєвській правильно бичує естетичну відразу Івана до біди й жебрати, але його сатира в дійсності зачіпає лише односторонність і пересадність.

Вже Греки конкретно розважали про одну ділянку мистецтва й краси і про її звязок з політикою: про реторику в політиці. Доброго бесідника досі вважають доволі загально добрим політиком; якщо вимова і реторичне мистецтво лучаться більше з демагогією, ніж з політикою, не сміємо забувати, що демагогія є теж політикою: де починається демагогія, а де кінчиться політика? І якщо знову Греки не відрізняли демагогії від демократії, і якщо демократії досі закидають демагогію, хотівби я знати, чи королі й цісарі не примішали трохи тієї демагогії і до божої ласки.

Є багато творів, що займаються демагогією, але автори здебільша занадто держаться одідичених аристократичних форм і осуджують здорове народництво, що проявляється в політичній агітації і промовах. Я сам мусів побороти в собі пересуди інтелігента, що привик до академічних і театральних котурнів. Я заглянув до історії політичної реторики і побачив, як головню французька революція внесла багато простонароднього елементу в політичний стиль в писанні й мові. Були й пересадности, але були вони й на протилежному бігуні. Цікавили мене теж проповідники і різні роди проповідей; я найшов між іншим (Санта Кляра є зі старшої доби) лондонського проповідника Спурджена (Spurgeon); демагог, — говорили його противники, — але він кермував засадою, що не постидается поставитися в храмі на голову, якщо тим зєднає душу. Правило без сумніву небезпечно, але теж проблема демократії є проблемою, як використати дійсну, скажім, шляхотну людовість в політиці і в адміністрації держави; сильніше слово на своєму місці і в слушний час відстра-

шить лише нервозних, декадентних естетів. Добре слово, було сказано, це теж чин — і чому би ні! Чим же є ціла література? Це добре слово навіть не може пропасти, так начеби воно підлягало законові збереження енергії — Плятон, Ісус і всі ті великі провідники духа говорять до нас раз-у-раз...

Думки державних мужів, а передовсім законодавців, мусять висказуватися відповідними досадними словами; політичний, законодавчий, військовий стиль мають велику вагу, і мистецтво помагає тут дуже видатно політиці. Не забуваю при тому про бюрократію — добре вишліфовання бюрократичної мови не лише під граматичним, але й естетичним оглядом, буде дуже заслуженим збогаченням демократичної політики і адміністрації. Передовсім у нас! А що сказати про журналістичний стиль? В тому Гавлічек є постійно добрим учителем.

Сюди належить теж мистецьке витворення демократичного державного символізму й церемоніялу. Це справа дуже важна і дає багато до думання! Переробити пражський замок, будову чисто монархічну на демократичну; подумати про демократичний город і парк і т. д. — все те є проблеми, і то доволі важні, які малиби цікавити найліпших мистців. Церемоніял висловлює ідею для ока і взагалі для зміслів, тому має велике повчаюче і виховуюче значіння.

Мене віддавна цікавив звязок між політикою, державністю і поезією (пригадую то, що я говорив про сходини з Падеревским): поети є у всіх народів творцями і сторожами національних, а також політичних ідеалів. Бодай я свідомо виробляв свою фантазію найкращою поезією, а як прихильник мистецького реалізму змагав я до тієї екзактної фантазії Гетого. Без фантазії (не фантастики!) не можлива далекосягла світова, творча політика; державний муж, так як і поет, є *poetês* — створитель, творець:

Вкінці можнаби ще багато сказати про політичну й товариську етикету — д-р Гут-Ярковській невтомно повчає демократію про приличну поведінку, і слушно; Французи мають старі і просто класичні твори про »savoir vivre«, так само Англійці і демократичні Американці. Щодо того, ми дещо штигулькаємо за Заходом недостачею, а рівночасно до деякої міри надміром товариських форм: Одні не вміють гарно поводитися, другі

мучать себе й других перестарілими формами. Демократія не є грубістю і вульгарністю, але вимагає простих і природних товариських форм, які розвиваються лише там, де люди свободні і відносяться до себе щиро. Демократія теж має свою елегантність. У нас є досі привична накрохмаленість і дрібничкова формальність.

Окремим питанням є т. зв. »товариство«, або »добре товариство«. Бували частіші спроби створити »чеський салон«; не виключене, що він повстане тепер під деяким натиском численіших чужинців: гуманність не протиставляється товариській приличності, однак не забуваймо, що цивілізація ще не є культурою та що т. зв. »товариство« легко стає гробом одушевлення, без якого не можна зробити нічого великого; зрештою не пошкодить, як матимемо цвинтар перелетних захоплень і зворушень, якими так часто маскуємо свою невитрибалість.

129.

Правдива демократія вимагає від кожного громадянина живого зацікавлення прилюдними справами й державою; як церква вимагає від вірних живої віри, так демократична держава вимагає від громадян живого політичного зацікавлення.

За Австрії всі ми, один більше, другий менше, поборювали Австрію, а вкінці задовольнялися резолюцією: ззивається ц. к. уряд і т. д. Значить, ми залишали управу держави нашим панам, а між собою ми весело сварилися і одною партією поборювали другу. Мало було таких, що не зважаючи на опозицію памятали про потребу виховувати нарід і партії до справжньої державності і до активної участі в державному житті; за участь в уряді називали зрадниками, бо в державі ми бачили ворога. Тепер маємо свою державу: чи маємо для неї досить державнотворчих людей і партій? Чи є у нас досить людей, що мають живе, фахове зацікавлення державою, які зуміють визбутися негачії держави, до котрої привикли за Австрії, що зуміють позитивно творити нову державу та її адміністрацію? (Знову цей сам випадок того небезпечного антропоморфізму!)

В старій державі вимагали, щоби акцептувати абсолютизм пануючої аристократії і бюрократії, вимагали слухняності від народу; демократія вимагає від кожного гро-

мадянина і від усіх зацікавлення і змислу для державної адміністрації і політики. В демократії державою є не один чоловік, але кожний і всі разом; розуміння держави означає: зацікавлення не лише собою і вузьким кругом, він значить, визбутися політичного індивергентизму, який був так поширений в абсолютистичній державі і творив, сказатиби так, його суть. Без того зацікавлення державою стає республіка в дійсності державою аристократичною, бюрократичною, державою меншости — сама форма не рішає про суть держави.

Демократія в своїй суті є проти всякого анархізму (адержавности), чи то буде анархізм з політикою радикалізму, чи з політичної апатії. Теж анархізм багатьох поважних людей, як і анархізм Толстого, є властиво дитиною абсолютизму, який відвернув людей від політики й держави.

Мусимо добре усвідомити собі різницю між анархізмом і демократизмом.

Анархізм виступає проти демократії в ім'я свободи, тієї основної ідеї демократії; одні доказують, що держава є дочасною установою, що її не було на початку історичного розвитку, що повстала пізніше й що знову зникне. Той погляд подрібніше опрацював Маркс і Енгельс, а тепер його підносять комуністи проти соціальної демократії. Інші взагалі відкидають державу в якій-небудь формі, бо вона, мовляв, сама собою неприродна і насильна та придавлює свободу. Сюди належить анархізм, що з вибуялого індивідуалізму, переходить в соліпсизм — держава є перешкодою для титана, є негідна титана. Далі анархізм є, як його звать, релігійний, етичний: анархізм Хелчіцького, Толстого.

Проти всіх видів анархізму послідовно бороню демократію. Кожний чоловік цілком природно бажає свободи, але з історії знаю, що суспільність була все організована державно. Суспільне співжиття і співпраця все були організованими; одиниці як цілість, були і є між собою менше-більше свідомо якнебудь звязані. Ця організація може бути вислідом насильства (зі жажди панування і т. д.), або взаємної згоди з причини суспільної потреби, або симпатії та розумної розваги. Історія вчить нас, що організація суспільности в старших добах повстала в значній мірі зі жадоби панування і з насилля сильних і зручних вождів, що держави мали характер військовий, що військо було зародком і опо-

рою держави; та не зовсім — навіть ті первісні держави повстали теж із розумових і моральних причин. На початку не було суспільної умови Русса, хіба ще в зародку; вона розвивається додатково щойно вміру розвитку самої суспільності. Проти погляду, начеби держава повстала лише з насильства, говорить теж релігійний вплив, слідний вже на первісному ступні суспільності; та суспільність, хоч і примітивно, організовувалася теократично. А в релігії найбільш примітивним елементом був моральний елемент. Первісна суспільність не була демократією, лиш аристократією і монархічним абсолютизмом; але сам один вожд навіть найсильніший ніколи сам і лише власною силою не утворивби держави, якщо ціла суспільність з ним якнебудь не погоджуваласяби. Булоби помилкою занадто ідеалізувати повстання і суть держави, як то досі робить багато її оборонців.

Тут хочу ще лише пригадати, що відкидаю теж т.зв. патріархальну теорію, немовби держава повстала як природне поширення родини, і немовби тому була тим самим оправданою і доброю. Цю історію часто видвигають словянські потітики й теоретики. Держава не має нічого спільного з родиною; вона повстала внаслідок інших сил, ніж родина; держава є організатором тільки суспільного співжиття, яке суттєво різниться від родинного. Нові студії примітивних народів дуже переконуючо potwierджують той погляд. Вже Арістотель сказав, що чоловік з природи є політичним істотом: між силами, що творили ту «природність» і якими теоретик *ex post* вияснює повстання держави, були від самого початку теж розумові причини.

Держава та її устрій змінюються з часом і з обставинами, змінюються теж функції цієї держави. Деколи, приміром один стан, або суспільна кляса захопить державну владу і використовує державу для своїх цілей; інколи знову найбільше цікавлять державну адміністрацію спеціально господарські, або культурні відносини і надають їй свій характер. Завсіди держава, *in concreto* люди, що управляють державою, стараються спиратися на сильні і найсильніші суспільні сили: на релігію, науки, фінанси і т. д. Буває і так, що сильна особистість захоплює державну владу. Це все є надуживанням держави. Взагалі історія держави є доказом, що держава є недосконалою, але з того не слідує анархізм (аста-

тизм), як прим. з недосконалости шкільництва не слідує анальфаетизм. Суспільне співжиття людей є неможливе без центрального, централізуючого, контролюючого авторитету; якщо хтонебудь хоче назвати це іншим словом, ніж держава, хай буде, це вже є питанням фільольогії, не самої річі: я знаю, що фільольогія — заокруглені слова — грають в політиці велику роль!

Деякий нахил до анархізму розвинувся у нас тому, що ми, не маючи своєї власної держави, організувалися національно і ставили нарід над державу й перед державою. З Колляра відзивається Гердер, що держава є штучною організацією, нарід природною. В тому є стільки правди, що державна організація є вузчою, що не охоплює і не може охоплювати всього життя даного народу, дарма, що вимагає централізуючої контролі цілого народнього життя.

Держава, навіть держава демократична, не є божеською інституцією, всевідучою і всемогучою, як то уявляв собі Гегель, лише установою людською, а часто навіть дуже людською, зі всіми слабостями, але й зі всіми досконалостями цих людей, які її організували і які її ведуть. Держава не є такою злою і нерозумною, як говорять анархісти, але не є теж такою гарною і доброю, як співають офіціози — назагал вона не є відносно гіршою, ніж інші людські діла. Є потрібною.

Те саме відноситься до законів. Закон є кодифікацією правил державної адміністрації. В тій адміністрації є багато дечого чисто технічного, що впливає просто, що так скажу, з державної машинерії. Одначе закон має теж моральне значіння, всюди від держави і її законів вимагають справедливости й права. Право має свою основу, свою певність і забезпечення в моральності, то є в гуманності, людяності. Відкидаю пангерманістичну науку, буцімто право є твором сили, коли поняття сили утотожнюється з поняттям насильства.

Якщо з демократичного становища вимагається як найменшого вмішування держави, то я приймаю це в тому розумінні, що демократія вже по своїй суті вимагає від кожного громадянина змислу для держави, адміністрації, закону. Демократія полягає на індивідуалізмі, але індивідуалізм не означає самоволі, лише змагання до сильної індивідуальности, не лише своєї власної, але й других громадян. Демократія є самоуправою, а

самоуправа є себеуправою — самоуправа починається від себе самого. Подивімся на Англію: чому там держиться відносно добра демократія побіч аристократії і монархії? Тому, що громадяни цікавляться державою, не є байдужими до політики і адміністрації, бо розвинули сильний індивідуалізм. Я вже звертав увагу, що той індивідуалізм розвинувся на церковному і релігійному тлі. Англійський громадянин помагає собі, наскільки може, сам, тому йому помагає теж держава; англійський громадянин не кличе поліцію при кожній дрібниці і дурниці. В Англії є автономія, самоуправа, себеуправа.

Демократія є можлива лише при тому загальному живому зацікавленні державою, її розвитком і постійним її удосконаленням; демократія є природним правом ініціативи у всіх ділянках прилюдного життя, без огляду на те, чи це право є формально узаконнене, чи ні. У свободній державі воно *de facto* є.

Тепер часто поручають організаційну діяльність, як наскрізь політичну й державнотворчу; це правильно, але й в організаційності можна перетягати струну. Думаю, що прим. наші сусіди Німці переорганізувалися, кожна організація, чи то державна, соціальна чи релігійна, внаслідок привички стає механічною формою. Нам треба живих організацій — звідки їх візьмемо, якщо самі не будемо живими? А життя це постійна зміна, ріст! Живу організаційність матимуть люди, що творять, творчі — нове треба творити, постійно витворювати теж в суспільному й державному житті.

130.

Демократія повстала наслідком революції та революцій; наша республіка й демократія повстали теж завдяки революції: революція є оправдана, як необхідна оборона; її необхідність настає тоді, коли всі інші середники є вичерпані. До революції відноситься те, що й до війни: оборона морально є дозволена. Революція дозволена, якщо загрожує, як було це підчас світової війни, адміністраційний і політичний хаос; революція оправдана, коли є реформою, удосконаленням. Але демократія не означає перманентної революції. Світова війна і революції, що розвинулися з неї, розбурхали революційну фантазію; одначе воєнне й революційне схвилювання обов'язково успокоюється, люди мусять

перейти до спокійної і постійної праці, а це не всякому легко вдається.

Безперечно, революція не є ворохобнею. Політичний і соціальний утопізм ненормально збільшив вимоги, які ставитися до держави, начеби вона була всемогучою і всевідучою: відси у багатьох розчарування, поруч втоми і отупіння по зворушенні. І цілком по старому люди шукають причини своїх невдач всюди, лише не в собі самих. І революцію та революційність мусимо перемогти, так як мілітаризм — кожне проливання людської крові є властивістю старої доби; ми хочемо держави, Європи й людства без воєн, а тим самим і без революцій. Як війна, так і революція будуть для правдивої демократії назадняцтвом, бо і одно й друге є перестарілим, надто перестарілим середником. Демократія є режимом життя і для життя, вимагає праці, а праця є спокоєм і переважно дрібною працею. Фізична й умова праця, переможуть аристократизм і революційність. Вже Маркс і Енгельс поправляли свою дефініцію революції, поставлену 1848 року й бачили в машині, отже кінець кінців у винахідчивості, техніці, науці й праці, найпевнішу і найвидатнішу соціальну революцію і рішилися на парляментаризм.

Ще кілька слів про т. зв. анархізм чину, про тероризм. Про це досить писалося за останніх десятиліть в політичній літературі, головню в Росії. Соціялісти відкидали відірваний, самостійний терористичний акт і допускали лише терористичні акти на підставі ухвали партії; то впливає з правильного погляду, що одиниця, яка приписує собі право до життя і смерті одиниць і громадян і яка поступає самовільно, ізольовано, є абсолютистом, титаністом, або просто злочинцем. Про все те я писав подрібно в праці про Росію, ту країну радикального анархізму і нігілізму та нігілістичного тероризму.

Цікаво обсервувати, як прийнялися слова: боротьба і революція — перший ліпший філістер говорить про літературну революцію, і т. п., про господарську боротьбу і т. п. Соціялістичні марксисты можуть мати особлившу втіху з того, як буржуазні економісти й політики переняли цілу марксівську термінологію. Це правда, що нова доба почалася революціями і релігійними, філософічними, політичними та соціальними боротьбами; але в тому саме діло — перемогти ту революційність.

До радикалізму відноситься те саме, що сказано про революцію. Слово радикалізм по походженні означає «змагання зі самого коріння», і є еспанського походження, де його уживано проти теократії, католицизму. Я вже говорив, чому саме католицькі країни бувають більш радикальними, ніж протестантські, але все те ще не значить, що вони є більш поступові, модерніші, демократичніші.

Я часто висказувався проти загальнопринятого радикалізму, а також і тут вияснив своє становище; цьому загальнопринятому радикалізмові закидаю, що він дуже часто надуживає права на політичну сліпоту; радикал односторонньо покликується на почування та інстинкт, мішає анемічне зворушення з енергією і хоробрістю, ховається за нарід, масу, церкву — ці та інші знані прикмети радикалів примушували мене все до критики.

Демократія, з погордою кажуть її противники, це один компроміс; її оборонці це признають, але бачать в тому додатний прояв. І в тій справі я вже давно висказав свою думку; в політичній практиці, як і в усякій діяльності й всюди в житті, компроміси є необхідні, компроміси не засад, тільки саме практики; найбільші радикали роблять їх в практиці (великий примір: Ленін при владі). Та політика образованих і свідомих державних мужів — а те відноситься і до свідомих та освічених партій — не буде компромісом між противенствами й крайностями, тільки буде вона передусім виповнюванням програми, утвореної на основі пізнання і зрозуміння історії та загального положення держави, народу, Європи, світа. Це значить та постійна вимога світової політики. Не золота середня дорога, але ясна ціль і свідоме, доцільне, постійне змагання до неї. А буває компроміс і компроміс! Порядний чоловік не піде на компроміс засад, але піде на компроміси в середниках, особливо в дрібніших і менше важких справах. Настоювати навіть в дрібних, маловажних, рівнодушних справах на своєму, лише на своєму, видається, щоправда, послідовним і сильним, та на ділі це плиткість і дрібничковість. В тому змислі слушно осуджується доктринерство. Демократія вдержується і розвивається думкою і співпрацею всіх; а тому, що ніхто з нас не є непомильним, демократія як співпраця вимагає толеранції і припинання доброго від кожного.

Одначе погана є компромісовість людей без певної цілі і без переконань, людей політично короткозорих, необразованих, малих — їх діяльність це ніщо інше, як хитання від одної думки до другої, непевне шукання тієї золотої середньої дороги, що в дійсності означає часто дорогу від стіни до стіни — політиканство, слабкість, тупість, півосвіту, безхарактерність і страх.

Можна сказати, що на дотеперішньому ступні освіти держави розвивалися за допомогою революції і радикалізму зверху й знизу; тій боротьбі назадняцької революції з поступовою революцією, цьому хитанні між реакцією і радикалізмом зробить кінець демократія — розуміється правдива демократія.

131.

Я бороню демократію теж проти абсолютизму диктатури, хтоби й не приписував собі права на диктатуру: церква, держава, пролстаріят, чи хтонебудь. Очевидно, я знаю аргументи, що, мовляв, совість і право є абсолютними, що є абсолютний розум і наука, і що тому диктатура є оправдана; знаю аргументи на диктатуру »серця« і подібні викрути. Певно, що льогіка, математика, моральні, а може й інші максими, є абсолютними, себто не є релятивними в тому змислі, немовби кожний край, кожна партія, чи вкінці кожна одиниця мали свою окрему мораль, свою власну льогіку й свою математику; але є різниця між тією поетичною абсолютністю в теорії і між практичним, політичним абсолютизмом. І найбільш наукова політика є, як і всі науки (математика й льогіка є під цим оглядом подекуди винятком), залежна від досвіду, індукції і не може, — це міститься в понятті науки, — присвоювати собі права на непомильність. Найбільш наукова політика не є непомильною, не подає вічних правд, не може бути оправданням політичного абсолютизму.

Абсолютизм полягав не лише в тому, що був один монарх, але в його непомильності. Історія державного абсолютизму і його теоретиків є цікавою лектурою; держава унезалежнювалася від опікунства церкви, та все таки реклямувала для себе бодай кусок тієї непомильності, якою користувалися церква й папа. Висловом тієї непомильності, яку пануючі старалися забезпечити собі для своєї диктатури є титул »з Божої ласки«. Папа бодай покликувався на обявлення і тради-

цію, що сягала аж до Христа — теорії-ж монархічного й державного абсолютизму не є нічим іншим, як малпуванням теоретиків церковного абсолютизму й диктатури. Якщо ще перед самою революцією французький теоретик абсолютизму Мерсієс де ля Рів'єр покликувався на Евкліда, як на абсолютиста, то є це, гадаю, цікавим доказом, як тоді вже не вірили в абсолютизм Людовика і як тому оборонці абсолютизму карколомно доказували непомильність, безконтрольність і диктатуру пануючого.

Проти духовного і політичного абсолютизму справедливо бунтуються всі народи від початку нової доби і звідси походять всі ті релігійні, літературні, соціальні й політичні революції; спротив і боротьба проти абсолютизму саме й характеризують нову добу, поступ, демократію.

Вже в римських часах диктатура обмежувалася слушно на час війни; у війні та взагалі в практиці ліпше один вождь, ніж тузінь вождів. Диктатура з'являється теж в революційному часі, оскільки революція є теж війною; але диктатура не може бути інституцією на мирний час. Політичні вожди не є непомильними. Четверо очей видить більше, як двоє — це правда, до якої дійшов я політичним досвідом і студіями історії. Звідси теж причина парляментарного і взагалі демократичного режиму.

Невистарчальність диктатури бачимо на російському більшовизмі: більшовизм проголосив себе розвитком *non plus ultra* і проголосив себе непомильним — звідси його інквізиція і то з тих самих причин і мотивів, як еспанська інквізиція. Приписування собі непомильності є виявом неосвічености і півобразованости; якраз демократія мусить стояти на сторожі проти політичного доробкевичівства.

Я продумував за границею над тим, що й нам требаби було для нашої противстрійської революції тимчасової диктатури. На випадок, якби всі легіони злучилися у Франції, була можливість дістатися зі союзною армією до Німеччини. Побідна антанта могла диктувати мир в Берліні так, як Німці колись диктували мир в Парижі й Версаю. Я вже говорив, що в тій справі переговорював я з президентом Вільзоном. Я уявляв собі, що ми булиби дісталися до столиці Німеччини, а звідти ціла армія булаби перейшла додому. По ка-

пітуляції центральних держав плян цей не був навіть фантастичним; Фош хотів дійти до Рену, а навіть продумував над тим, щоби зробити Прагу точкою опору проти Німців, головню для визволення Поляків. За тої ситуації булаби може потрібною тимчасова диктатура у відновленій державі, заки створилисяби правні основи конституції правильно переведеними виборами. Мені здавалося, що в революційному розхвилюванні такий тимчасовий абсолютизм мігби вирішити багато пекучих питань і лишити ті рішення до пізнішого додаткового одобрення парламентом, евентуально також до зміни. Я мав готовий плян на всякий випадок.

Одначе справи розвинулися інакше. Не мушу підчеркувати, що плян централізованої, опертої на війську тимчасової диктатури зробив я не з абсолютистичних мотивів, чи зі жадоби панування; зрештою той плян був подуманий не без згоди краєвого проводу. Рівночасно я уявляв собі тимчасову директорію з краєвих і заграничних провідників, директорію, як дійсний уряд, який не боявсяби відвічальности. По перевороті, що через несподіваний розвал Австрії відбувся безкровно, вистарчала диктатура революційного Народнього Комітету й Народнього Зібрання.

132.

Вибраннй президентом республіки, я, очевидно, почав передумувати над проблемою демократичної президентури. Підчас війни мав я нагоду близче обсервувати республіку в Швайцарії, Франції і Америці, порівнювати її з конституційними монархіями (з Англією, Італією) і в той спосіб провірювати теж в практиці погляди, здобуті студіями. Про це я вже дещо говорив, головню у згадці про побут в Америці.

За цілий час я навіть не подумав про своє евентуальне президентування, це не приходило мені ніколи й на думку — мене вповні абсорбували визвольна акція і праця. З привички (теж антропоморфізм) бачив я себе в новій республіці послом і письменником (я вже не аспірував на професуру), що працює над вибудуванням республіки.

Вже давніше займавсь я чисто теоретичним питанням, чи один президент не є пережитком монархізму (в республіканському Римі було двох консулів, в Японії було двох цісарів і т. д.); одначе і монархізм не поля-

гає, як вже сказано, в тому, що є один монарх — зрештою в більшій державі не володіє ніколи один, бо це адміністративно неможливе, лише більше людей, монархія є родом олігархії; влада одного є практично неможливою. Якесь форма директорії по своїй суті відповідалаби демократії, але навіть, якби й було більше президентів, то завсіди один з них матиме найбільший вплив і авторитет, інакше не може бути.

Як у інших народів, так і у нас розвиток від монархізму буде поступати повільно. Щоправда, є у нас, як я доказував, умовини для респубики, але плекано теж сильні почування для королівства й короля, сильний роялізм; лише соціалістичні партії і часть інтелігенції були — по програмі — республіканцями. Та ціле виховання за Австрії було недемократичне, а люди, як сказав я, в політиці кермуються більше привичкою, ніж розумом. Не лише президент, але й другі республіканці мусять стати дійсно республіканськими й демократичними. Інша річ, що є і може бути різниця між республікою і демократією — республіка є формою — демократія є суттю. Форма, писана конституція не все забезпечує суть; в політиці не можна як слід підчеркувати, щоби люди старалися про суть, зміст, а не про форму й букву. Гарну конституцію можна легко написати — та виконувати її гарно і послідовно тяжко. Часом монархія може бути більш демократичною, як республіка.

Є чотири головні типи республіки: Швайцарія, Франція, Зєдинені Держави Півн. Америки, а до деякої міри й цісарська Німеччина (яскравий примір різниці форми й суті). Кожний з тих типів відповідає відносинам у власній країні та її розвиткові; ніякої інституції не можна переносити до іншого краю механічно й неорганічно.

У всіх республіках проявляється принцип федерації і автономії; це лежить в самій основі демократії: демократія це свобода, а тим самим і як найширша самоуправа.

Щодо президентури — відпадає швайцарський і німецький тип, а остається американський і французький. Я сказав про американську республіку, що становище президента було по революції свідомо визначене на взір англійського короля; Вашингтон сам був з роду аристократ і як президент украсив свій дім у Мавнт

Верон статуями Александра, Цезаря, Карла XII., Марльбру (Marlborough), князя Евгена й Фридриха Великого. По Вашингтонові президенти демократизувалися. В Америці президент вибирає собі уряд з непослів: у Франції уряд вибирається з послів, є парляментарний. Для наших відносин уважаю мішану систему найвідповіднішою: президент вибирає деяке число міністрів (більшість? половину?) з-поміж послів і сенаторів, а решту з непослів. Так можнаби уряд зробити фаховим; бо узнані хиби парляментаризму полягають якраз в нефаховості багатьох послів і їхній партійності. Само собою розуміється, що президент при виборі всіх міністрів має порадитися і порозумітися з партіями.

В Америці є теж окрема, непарляментарна комісія для уложення бюджету; в тім є здорова думка, щоби в парляменті партії не надуживали *nervus rerum*, але в практиці та комісія не має сили.

Я торкнувся питання, як зреформувати парлямент і парляментаризм; передумував я і над другими способами: напр. щоби речинець між розписанням і введенням загальних виборів був як найкоротший, лише такий, якого вимагає технічна сторінка виборів; партіям не треба давати довгого часу на агітацію. Одною з важних причин мертвоти партій є те, що вони в часі, що так скажу мира, мало дбають про організацію і освіту своїх членів; партійна й політична енергія пробуджується на час виборів, або через тертя і єресь у власній партії. А демократія — це праця дрібна, постійна, позитивна!

Багато дечого далосяби сказати в подрібнішому викладі про устрій та управу демократичної республіки; та я обмежуся на цих нечисленних примірах.

133.

На протязі мого звідомлення і моїх уваг виловив я свої головні політичні засади, якими я кермувавсь у своїй заграничній акції; ними хочу кермуватися теж як президент. Це, очевидно програма в головних рисах; подрібніші правила й практичне виконання залежатиме від відносин, від осіб, з котрими я покликаний співпрацювати, а цих осіб в демократичній республіці є дуже багато — всі. Справжня демократія народовластя, влада народу, народом, для народу є загальним правом ініціативи; в демократії є кожний громадянин поклика-

ний, кожний є відвічальний. Зрештою і в демократії є багато покликаних, але мало вибраних...

Перехід від аристократизму й монархізму всюди є нелегкий тому, що громадяни в монархічній аристократії не привикли до відвічальности й вирішування; крім того в багатьох залишився з монархізму й царизму кусок аристократа і абсолютиста. Приказувати не все значить вести.

З другого боку чоловік вже з природи не лише хоче бути паном, але й підвладним, рівночасно хоче, щоб його вести й хоче бути провідником — на всякий випадок буде завданням нашої республіки виховувати собі своїх демократів.

Для цілої нашої майбутности буде важним, визначити зараз із самого початку в головних ділянках адміністрації і політики внутрі і назовні напрямом, по якому має розвинути наша держава — це важніше, ніж подробиці. Напрямок: в головних наших питаннях рішитися щодо засад і тактики, щоби творилася вірна традиція для дальшого розвитку, щоби ми не заточувалися на тій широкій, золотій середній дорозі, але твердо і певно ішли до своєї народньої мети.

Мої засади й програма вирости органічно з нашої історії, в яку я вглибився і з якої видобув свою політичну й культурну програму. В тому був моїм учителем наш батько народу; Паляцкі дав нам філософічну історію нашого народу, він зрозумів наше світове та історичне положення і тим самим визначив нашу національну програму.

Паляцкі зрозумів, що своїм географічним положенням і своїм дотепершнім розвитком ми творимо частину світової цілоти і що нашим завданням є усвідомити собі ту нашу позицію і визначити собі в ній і для неї нашу політичну тактику. Паляцкі бачив, що Європа й людство об'єднуються і організуються в світових розмірах і сказав нам, яке завдання припадає для нас в тій «світовій централізації». »Чудесна сила пари та електричності дала світовим відносинам нову міру, щораз більше щезають старі тами поміж краями й народами, всі роди, всі племена людського покоління наблизились до себе, дотикаються і отираються о себе взаїмно, а самітники кожного роду будуть набудуче належати до царства байок. Наслідком того між народами виникло суперництво в мірі, передтим ніколи небувалій. І воно

росте й ростиме, чим далше тим більше; хто не побіжить набудуче в змаганні зі своїми сусідами, той карловатиме й загине зовсім і невідклично. І я питаюся, чи саме наш нарід, в більшій мірі, ніж другі, наділений величними дарами духа від Бога, має внаслідок небалости й недогадливости своїх вождів стояти осторонь та не брати участі в змаганнях, що одинкові можуть заручити його життя на майбутнє?

Але зйідім із царства ідей і загальних образів до голої, конкретної дійсности: змисл наших слів набере може через те більше світла і ясности. Час, щоби знову збудився наш нарід і зорієнтувався в душі нового віку; щоби підняв свій зір понад вузькі межі своєї батьківщини і, не перестаючи бути вірним патріотом, щоби став уважним та обережним громадянином світа. Бо й ми мусимо брати участь у світовій торгівлі й користати зі загального поступу; треба й нам покинути не стару віру й свою чесність, але ту стару й глибоко закорінену шляндриянську привичку, те давне безсилля і безділля, що є причиною нашої убогости і малодушности; мусимо піти новими дорогами й покріпитися промислом всі, не лише фабриканти, купці й ремісники, але й сільські господарі, учені та урядовці. Колишня вигідна дешевість зникла від нас назавжди, разом зі суворістю і незнанням потреб і насолод цивілізованого віку; і податки не можуть і не будуть в майбутності зменшуватись, яка й не булаби влада нашої держави. Якщо не маємо занидіти і опинитися на міліні, мусимо потроїти свої зусилля і як найбільше додержувати кроку з іншими народами, які своєю підприємчивістю опанували краї світа».

Для тієї світової політики Паляцкі, як це інакше й не може бути, доручає нам засади ідеалу гуманности. »Останнім моїм словом є сердечне й гаряче бажання, щоби мої милі народовці в Чехах і на Мораві, в якому положенні вони не опинилисяби, ніколи не переставали бути вірними собі, правді й справедливості!«... »Доба Гуса була славною добою, тоді чеський нарід своїм духовим образуванням випередив усі другі народи Європи.... тепер треба, щоби ми образувалися і згідно з освіченим розумом поступали. То є одинокий заповіт, який я, скажім, умираючи, залишивби для нашого народу«. »Колинебудь ми побіджали, діялося це завсіди більше перевагою духа, ніж фізичною силою, а коли

лише ми підлягали,... виною того все був брак духової діяльності, моральної хоробрости й відваги. Дуже помиляються ті, котрі думають, що ті воєнні чуда, яких доказали наші предки в часах гуситських неспокоїв, полягали в якомусь скаженому шалі, трісканні та грюканні розярених дикунів (як віддавна війшло, на жаль, в звичай їх так представляти), а не в чистому одушевленні духа ідеями, в моральності та вищій освіті нашого народу. Навпаки, коли 200 літ пізніше в подібній боротьбі ми упали майже аж до гробу, то завинили ми це тим, що не перевищаючи освітою духа, але дорівнюючи неприятелям більше моральною гниллю, ніж силою, ми самі відкликалися до меча й до насильства«... »Лише тоді забезпечуємо тривко своє майбутнє, коли духом будемо побіджати й перевищати у відвічних змаганнях, до яких нас призначило Боже провидіння».

Паляцкі часто передумував над нашими моральними хибами й недостачами; в статті про причини німчення порівнує нас з нашими сусідами, з якими, природно, ми все мусимо мірятися, і приходить до висновку, що ми самі в деякій мірі завинили наш національний занепад. Паляцкі не вірить, щоби Німці були з природи, расою і кровю здатнішим народом і щоби мали вищого духа й розум; зате Німці не мають в тій мірі, що ми, недостачі, яку Паляцкі характеризує так: »Недостачі та моральні хиби нашого народу є ріжні: але одною з головних і найбільше шкідливих є безперечно та, якої по-чеському навіть не вміємо назвати, хоч вона від віків підідає сам корінь нашого суспільного життя: маю на думці *люксус* в найширшому цього слова значінні... Чех і Словянин взагалі вміє багато краще заховуватися в нещастю, як в щастю. Є ніжний і здібний, пильний і бистроумний, ревний та неуступчивий, але також змисловий і пустий, не дбає про будучність і є непостійний, буйний і пожадливий. Далеко лекше вдається йому набути майна й товарів, ніж набути удержати, зберегти. Нинішний заробіток розтратить ще нині; а як не нині, то завтра... Головно наш гарний пол не вміє опанувати пустої пристрасти до строєння; мабуть нема на широкому світі країни, де так ревно служилиби богині Моді, стільки жертв для неї приносили, як в Чехах; хто з отвертими очима подорожував по Європі, не міг цього не зауважити. Тай не лише за наших часів діються ті речі.... Перший Далеміль, останній Коменскі

виводили упадок свого народу з тієї пустоти й буйності; король Юрій окремими законами, інші батьки вітчизни палкими проповідями й упімненнями марно боролися з нею... Чехи вже перед шістьма століттями почали діставати, і на жаль заслужено, назву »малп'ячого народу«, який, мовляв, до всього хапається і все наслідує, що бачить у своїх сусідів. Не так є то у Німців, багато холодніших, поважніших, обережніших; Німець уміє не лише здобути маєток, але й набути господарити; він не стидається, повернувши з чужини до Чех, знову займатися дома рільництвом, хоч перед тим в Кадіксі нагромадив собі панське майно; хоч любить добре їсти й пити, але менше жадний ласощів, виставности й строїв і більше глядить у будучність... є ще теж інші причини нашої невдачі, хочби віддавна приспане у нас національне почуття; сліпе прив'язання до батьківської землі і зв'язана з ним нестача підприємливості; жадібність новостей є більше пасивна, ніж активна, схильна скорше до споживання, ніж до творення; вкінці й сама та наша миролюбність і толеранція, далека від всякого насильства супроти ближнього, що навіть кривду радше переносить, ніж її заподіює... Хто хоче визбутися застарілої недуги, мусить передше її знати й пізнати передовсім тоді, коли йде про життя; щойно тоді зможе він підняти відповідні середники для охорони свого життя. До одного й другого потрібно енергічної волі та такої, що відзначається не так вогнем, як радше твердістю і витривалістю. Грюком і гуком тут нічого не вдіємо, лише, тихим, вірним і щирим та постійним зусиллям, що не дається ані відвернути лагідністю, ані залякати страхами. Розумну, моральну освіту у нашого народу мусимо піднести на вищий ступінь, щоби нарід перш за все зрозумів себе та згідно з тим улаштував собі будучність. Всі інші середники булиби лише марними паліятивами... Всі патріоти, старайтеся своїм землякам давати й помножувати перш за все поживну духову й моральну страву: вони-ж мають стільки доброго змісту в собі, що набудуче самі будуть берегтися трійливої зарази!»

Відновлення нашої політичної самостійності у формі демократичної республіки є природним наслідком і продовженням нашого розвитку.

Втрата нашої самостійності, підчинення чужій династії та їхньому протичеському режимові підготували нас до республіки і демократії; чужа династія, чуже військо, відчужена шляхта й накинена церква відчували нас від монархізму і його головних інституцій. Я вже підчеркував, як наш історичний розвиток вів нас таким чином до республіки й демократії.

Але наш розвиток підготував нас і позитивно до демократії і республіки; наша реформація поклала основи модерної гуманності, а тим самим і демократії. Паляцкі видвигнув значіння нашої Братської Церкви в реформації, яка своєю моральною вартістю перевищала всі інші церкви й спроби реформи. Основник Братства відкидав усяке насильство, а за даної ситуації не лише державу, але й церкву; отже він добре зрозумів суть середньовічної теократії та тісний зв'язок держави з церквою. Наслідники Хельціцького скоро злагодили його крайність, як і крайність Таборитів, яких комунізм не вдержався; Король Юрій, хоч був противником Братів, виставляє ідеал вічного мира — і в тому погоджується з основною ідеєю Братів; Коменскі, останній єпископ Братської Церкви, школою і вихованням будує людяність, освітою змагає до здійснення національної, а рівночасно загальнолюдської програми. Опісля Коменскі через Ляйбніца і Гердера — як то гарно сказав Деніс — говорить до нас в Добровськім і Коллярі; по них Паляцкі, Шафаржік, Гавлічек сформулювали наш народній ідеал гуманності згідно з вимогами часу.

В опозиції проти абсолютизму протиреформаційної Австрії ми прихилились у XVIII. стол. до ідеалів освіченості і французької революції; поступові ідеї Заходу стали провідними думками нашого національного відродження. Тим більше, що духовий вождь революції Руссо, що виріс в швейцарському республіканізмі й кальвінізмі, виходить від ідей реформації; мужі революції, — як це правильно замітив Маркс, — продовжали діяльність реформаторів. Освіченість, гуманізм і провідні ідеї XVIII. віку взагалі продовжують напрям реформації, а тим самим теж нашої чеської реформації.

Ідеал гуманності не є специфічно чеський, він загальнолюдський, але кожний наріз здійснює його на свій лад: Англійці сформулювали його головно етично, Французи політично (проголошення прав людини й

громадянина), Німці соціально (соціалізм), ми національно й релігійно. Нині змагання гуманності стають вже загальними та надходить час, коли всі культурні народи визнають його основою держав і міжнародности.

Не тверджу, що ми, Чехи й Словаки, є від природи наділені характером особливо милим, ніжним, голубиним. Навпаки мені здається, що побіч нашої характеристичної м'якості — м'якість не є тотожною з чуттєвістю і ласкавістю, є радше вразливістю — ми доволі тверді; можливо, що маємо симпатії до людей один ступінь безпосередніші, пряміші, як люди на Заході, і не підлягаємо так всім родам формалізму. В який спосіб розвинувся наш національний характер — це інше питання; я вже звернув увагу на неясности в дискусіях про національний характер.

Вже перед війною були живі дебати над нашою народньою програмою гуманності, а по війні вони продовжуються; йде про дві справи. Наперед про гуманітизм (програму гуманітизму — гуманність, як це коротко називається), а далі йде про те, чи наш чеський гуманітизм має релігійний підклад?

Відносно самого гуманітизму нема особливих спорів; тут діло радше в різних непорозуміннях, що впливають з неясности понять; сподіюся, що аналіза, яку тут подаю, їх усуне. Тяжче, або й взагалі не можливо буде порозумітися з тими противниками, що гуманітизм взагалі відкидають, або не погоджуються з його релігійними обоснуванням.

Тих противників гуманітизму є декілька родів. Відкидають його ті, що взагалі не прикладають ваги до моральности, релігії та «ідеології» в політиці; моралізування і релігія, це вже, мовляв, «пережиті погляди», вони для дітей, для жінок і для сентименталістів; практичні політики, реальні, «реальполітики», — оперують практичними фактами, не є сентиментальними і т. п. Очевидно, є «реальполітики» і «реальполітики». Бісмарк не погоджувався з тією «реальполітикою», як не погоджувалися з нею і пангерманісти; вони не приймали гуманітизму, але їм дуже залежало на релігії, чи то церковній (Бісмарк), чи новій пангерманській (Лягарде).

Проти гуманітизму виступається теж в ім'я національности. Я читав недавно такі слова бувшого легіонера: «Ми стали свободними, бо приобіцяли союзникам, що будемо заборолом проти німецького імперіялізму. Наш

нарід не став свободним завдяки своїй славній минувшині, завдяки культурній, господарській зрілості, завдяки цьому, що є народом Гуса, Коменского, Паляцкого, тільки тому, що наші заступники зуміли переконати заграницю про те, що самостійність нашого народу є скріпленням її позиції проти небезпеки німецького імперіялізму. Ми взяли на себе зобов'язання і мусимо його сповнити. Сповнимо його лише тоді, коли наша держава цілим духом своєї прилюдної адміністрації буде дійсно чехословацькою і національною державою. «Це є одностороннє й неправильне становище. Думаю, що маю право говорити про те, що я обіцяв союзникам. Я поборював, і то дуже енергійно, — пангерманізм; та діло в тому, якими доказами я боронив права на нашу самостійність. Я ніколи не твердив, тай не міг твердити, що ми є заборолом проти німецького імперіялізму, ще й до того самотнім заборолом. Мені йшло про те, збудити у союзників повне розуміння пангерманістичного пляну й з'єднати їх проти спільної небезпеки; теж йшло про те, переконати союзників, що якраз як нарід Гуса й Коменского маємо право домагатися свободи й просити у них помічі. Певно, що раховано теж на багнети наших легіонів, я сам старався від початку війни про ті багнети; але це не було зі шовінізму, лише з переконання, що маємо повне право до оборони, що наша самостійність оправдана не лише морально, але й правно, і що те, чого ми боронимо, має культурну вартість. Самі багнети — це якраз є поборене становище, і то поборене саме світовою війною; хотіти оперувати в Англії і Америці лише багнетами, це було би прямо вбивча короткозорість. Ціла наша загранична пропаганда є запереченням шовіністичного націоналізму.

Нічогосінько не маю проти націоналізму, якщо тією назвою означається любов до народу; любов до народу, національна ідея, як це звичайно говорять, є дуже цінною і шляхотною політичною силою, що організує одиниці в жертвенну громаду. А ці зорганізовані національні громади лучаться в людство. Щодо любови до народу, не може бути спору; спорити можна лише про якість тієї любови і про те, до чого змагаємо для народу, яка є програма й тактика любови до народу. Я здавна є прихильником свідомої любови до народу, як це голосив Неруда, для мене не вистарчає прися-

гання на любов до народу, то розуміється нині само собою, але не розуміється само собою, що є правильна і оправдана кожна програма, яку одиниці, фракції і партії проголошують як національну. Є багато добре подуманих, але слабих і неможливих т. зв. національних програм; та не зважаючи на голосний протест Гавлічка, є все ще багато спекулянтів патріотизмом.

Нема народу, якого провідні люди, чи то в політиці, чи в літературі й публіцистиці вдовольнялисяби вказуванням на число своїх багнетів; завсіди подавали докази вартости свого народу; пангерманісти теж доказували вартість і прямо першенство німецького народу кращими прикметами німецької науки, філософії і взагалі культури. Француз наводить у свою користь політичну безпереривність, починаючи від Римлян, хвалиться державотворчим хистом, як він вибудував державний централізм і як французька ідея державної суверенности досі зберегла свою правосильність; Француз покличеться на боротьбу своїх королів з папством, отже на боротьбу з теократією та передусім вкаже на Велику Революцію, її ідеї та політику; може покличеться і на Наполеона, але підчеркне республіку й демократію, теж підчеркне участь Франції у світовій війні і повоєнному мирі й очевидно стане оцінювати цілу свою літературу, цивілізацію і культуру. Сам французький багнет — в цілому ланцюзі аргументів і фактів не був головним доказом.

Не інакше Англієць. Теж стане вказувати на свою державотворчість, як вибудував найбільшу державу світа; та якраз Англієць тут підчеркне, що він цю державу створив не багнетами, лише політикою і адміністрацією. Англієць є гордий зі своєї реформації, чи то англіканської, чи незалежницької, і стане вияснити, яке значіння для демократії мала й англійська революція. Англієць вкаже на важний факт, що його державна форма — парляментаризм — прийнялася в цілому світі. А чи ж маю виразно говорити, що Англієць скаже про свою літературу? Що про одного Шекспіра?

Однак не лише Англієць та Французи стануть так оцінювати своє культурне діло — всі інші народи є щодо того одної думки з ними й без спротиву признають ці культурні здобутки французького і англійського народу. Статистика нам показує, що на світі є найбільше людей, що говорять англійською мовою.

І так я мусівби наводити, що про себе зможуть сказати світові Німці, Італійці, Москалі і ін., що йому говорять теж заступники малих народів, Голяндці, Данці, Норвежці і т. д. — що скажемо світові про себе ми? А що той світ про нас і від нас прийме? То є питання.

З політичного боку вкажемо, що ми закладали державу, і то досить велику державу вже в найстаршій добі та що в нас було і є досить державотворчого хисту; доказом цього не лише Карло IV. і король Юрій, але й перед Карлом спроба велико-моравської держави і організація держави Пршемисловичів — держава утворена рідною династією і власною адміністрацією в сусідстві Німців, які знищили другі словянські держави. Підчеркнемо адміністраційну здібність, чого доказом були наші краєві табулярні книги та інші інституції.

Головний натиск положимо на культурні зусилля; на шкільництво вже в найстаршій добі і на перший університет в середущій Європі. Та найсильнішу рекомендацію для цілої Європи маємо в нашій реформації, в Гусові; характеристичним способом наша реформація почалася до Гуса рядом моралістів (Штітні і др.); продовжували її Гус і наслідники; наша реформація була в першу чергу етичною, на теологічну науку клали меншу вагу. В гуситських війнах ми боронилися проти цілої Європи, веденої папством; безперечно підчеркнемо »що Чех, то вожд« — Жіжка.

І не лише Гус і Жіжка; поруч з ними поставимо Хельчіцького і Братську Єдноту, що кінчиться Коменским. Коли Англієць покликується на Шекспіра, Француз на Русса, Німець на Гетого, то ми кажемо, що ми нарід Коменского. Перед Білою горою вимогли наші стани у цісаря маєстат, рідке свідоцтво чеського змагання до релігійної терпимости; свідоцтво тим цінніше, коли порівнаємо, як в Німеччині церкви гостро відділялись. Згадаємо про Білу Гору і австрійську протиреформацію, наш національний занепад, але й наше відродження при кінці XVIII. стол., яке було можливе завдяки тому, що нарід перетерпівши всі релігійні бурі, перетривав незломаний ані фізично, ні духово. Похвалимося нашим безпереривним відпором проти Австро-Угорщини, а вкінці скінчимо представленням нашої участі у світовій війні та відновленням нашої державної самостійности та запевнимо Європу, що змагаємо

до демократії, мира, поступу — одним словом, філософія нашої і світової історії Паляцкого є нашою найліпшою рекомендацією: від кінця XIV. століття, аж до кінця XVIII. ст. релігійне питання, а тим самим і гуманності, було чеським питанням.

Такі були в коротких рисах визвольні аргументи, якими ми виказували перед світом, чому боронимо свободи нашого народу і чому обов'язком світа є допомогти нам в тій обороні. Програма визвольної акції не була й не могла бути націоналістичною по думці згаданого легіонера.

Недавно читав я інше пояснення мого гуманізму зі становища лібералізму; мовляв, він є дуже теоретичний; наш дійсний і національний гуманізм, мовляв, розвинувся як зброя слабого, пригожа для завдань нової доби. Безперечно, що малий проти великого не піде зараз зі залізом, тільки спробує наперед розумного слова й розуму взагалі (Давид не є винятком, бо Голіят був шовіністичним хвальком); то нині розуміється само собою і розумілося теж у минувшині. Однак крім утилітарних мотивів наш Хельціцкі, Коменскі, а в часах відродження Колляр і Паляцкі, вимагали гуманності перш за все як основи і карності характеру, не тільки як тактичного середника. Ми справді хотіли і хочемо бути людьми.

Проти Паляцкого видвигається теж інші докази. Все це є сентиментальні люди, які, щоправда, вже мало вірять, але для них кадило, обряди, органи в костелі і т. д. є милим спомином з дитинства і про дитинство; той спомин їм вистарчить — рішатися в релігійному питанні для них неприємно і не вигідно. Проти Паляцкого-історика покликаються на Паляцкого-політика, котрий, мовляв, був проти релігійних ріжниць і що він, протестант, більше ніж помирився з католицькою церквою («чеський брат в процесії!»). Паляцкі сам застерігся проти того: він підчеркує, що ніколи не зрікся переконання про знаменитість Братської Єдноти і відкидає зовнішню авторитетність в релігійних справах: «я сам не можу ніколи покатоличитися». Він відвертає нарід від догматичних спорів не з релігійного індиферентизму, тільки тому, що вони шкодили; але погоджується з братом Лукашем, що ставав у обороні (проти Лютра) права розуму навіть при пояснюванні св. Письма.

Деякі ліберали дуже рішучо відкидають моральне й головню релігійне обоснування гуманізму. Одні стараються звести цілу нашу реформацію до пробудження й боротьби національної свідомости проти Німців; та це таке плитке й безсенсове, що не заслуговує на окреме опрокинення. Другі припускають, що реформатори й реформація, головню Коменські, вправді основували свій гуманізм на релігії, одначе цього не зробили провідники національного відродження. Розумніші з тих противників припускають, що Паляцкого, а може ще й Колляра можнаби уважати релігійними гуманістами, але всі інші провідні мужі нашого відродження були, мовляв, лібералами в тому змислі, що клали вагу на національність і боронили поширених в їхніх часах ліберальних засад демократії і свободи совісти. Релігія не грала ніякої ролі в їхній національній програмі.

Не може бути сумніву про те, що Паляцкі розумів і узасаднював програму гуманности релігійно; вся його історія і його філософія історії (представлена в творі проти Гефлера) є незаперечним доказом того. Це припускають, як сказано. противники (прим. проф. Кайзль). Та я думаю, що одного Паляцкого досить, щоби теза про релігійний підклад нашого гуманізму вповні устоялася. Та-ж я сам досить виразно підніс, що Юнгман був лібералом; при цьому мені й на думку не приходить відмовляти Юнгманові важної співпраці над відродженням; та тут в тому діло, який історичний та ідейний змисл мало це відродження. Про те вже без сумніву рішає Паляцкі, не Юнгман.

Поруч Паляцкого можна навести й Колляра, який також навіязував до нашої реформації. Я сам звернув увагу, що гуманізм Колляра не є такий глибокий і свідомий, як Паляцкого; але не зважаючи на це, тут рішає факт, що Колляр, як і Паляцкі, був протестантом і що оба вони мали свідомість свого церковного і релігійного звязку з реформацією. Повторюю: роблю тут ріжницю між Колляром і Паляцким; Колляр зрозумів Гуса й цілу нашу реформацію (він порівнює Гуса не лише зі Сократом, але й зі Сенекою, правда, теж із Вацлавом та ін.) не так глибоко, як Паляцкі, але проте навіязує до нашої реформації, як зрештою словацькі протестанти взагалі були свідомі того, що походять не лише від Лютра, але теж від Гуса. Побіч

Колляра можна й треба навести ще Шафаржіка, теж Словака і протестанта — чи це випадок, що три головні провідники відродження були протестантами? А чи це випадок, що основник славістики був, щоправда, священником, а навіть єзуїтом, але масоном і наслідувачем Декарта?

Наше відродження розвивалось і складалося з багатьох поодиноких течій і змагань; йде про те, щоби визначити, котра з тих течій була найсильніша, рішаючи, і йде про те, щоби зрозуміти, який є змісл нашого відродження. Я вже навів вислів Деніса, що в Добровському й Коллярові говорить до нас через Ляйбніца і Гердера Коменскі — ось це і є змісл нашого відродження. Йде про зрозуміння, що XVIII. і XIX. століття у нас, і взагалі в Європі, є продовженням ідей і бажань реформації. Муситься вяснити, що саме в історії є провідними ідеями, як ті ідеї розвиваються і як, не дивлячися на всі зміни в подробицях, в суті лишаються тотожними. Дам приклад тієї філософії ідей. Паляцкі був кантівцем, а Кант, як це загально й правильно говорять, є філософом протестантизму; то не значить, що Кант викладає катехізм Лютра (він же відкидає всю теологію і т. д.), але то значить, що він прийняв протестанський індивідуалізм і субєктивізм, що в релігії клав вагу на моральність, що відкидає авторитетність і т. д., що, одним словом, перетворив провідні ідеї протестантизму у філософічну систему, дарма, що до ортодоксійного протестантизму протилежну. Подібно Паляцкі, як чеський протестант, перетворив Братську Церкву у свою гуманістичну систему, відкидаючи рівнож ортодоксію Лютра, а придержуючись, як нам говорить, брата Лукаша. В тому зміслі міг сказати Маркс, що провідники французької революції продовжують ідеї Лютра й Кальвіна. Неймовірно, як у нас навіть деякі історики є соціологічно невироблені і філософічно недостаточно образовані.

Філософічний папа Лев XIII. може нашим ліберальним історикам подати належне поучення. Відомо, як той обновитель томізму осудив реформацію і який спротив свого часу викликав його осуд. В своїй енцикліці *»Diuturnum illud«* (1881) Лев XIII. доказує, що реформація є матірю не лише модерної філософії, але й модерної політики, а головнo демократії; Лев XIII. виводить з реформації не лише модерне розуміння

права й соціалізм, але й нігілізм і комунізм. Також в пізніших еунунціяціях Лев XIII. завзято виступав проти реформації («лютеранської релігії») і осуджував мішані школи, вимагаючи шкіл чисто конфесійних і т. п.

Не мушу звертати уваги на такі пересадности, як прим., що нігілізм ставиться нарівні зі соціалізмом і т. п.; але в суті річи Лев XIII. говорив правду, а саме, що з реформації і внаслідок реформації повстає модерний погляд на світ і на життя, нова держава й модерна демократія та політика. Не погоджуємося з головою римської церкви в оцінці модерної доби, її ідеалів, змагань та інституцій.

Отже в тому змислі розвивається теж наше відродження і модерна доба по напрямних нашої реформації; в тому змислі наші відродителі навазували до тієї кульмінаційної точки нашої історії (Паляцкі), одні свідоміше та ясніше, другі менше ясно та свідомо. Але всі наші визначні люди, а навіть духові вожди, не були в релігійних справах такими індіферентними, як це проповідують згадані ліберали. Перший Добровскі: був масоном, раціоналістом, отже свідомо виступав проти своєї церкви, але не проти релігії. Щодо Колляра, Шафаржіка й Паляцкого ми вже погодилися; Гавлічек був лібералом, але не був релігійно індіферентним. А наші поети? Перший і найбільший, Маха, був чоловіком наскрізь релігійним, хоч і роздвоєним скептицизмом; релігійна проблема була для Маха життєвою проблемою. Неруда мав сильне релігійне почуття, як це кожний мусить відчути з його Пятничних Співів; (*Páteční Zpěvy*); Нємцова, Светла, вкінці Новакова це релігійно живі характери; Светла, а ще глибше Новакова шукали слідів нашої реформації в народі. А зі сучасних — як Голєчек, Чапек-Ход аналізують свої характери під моральним і релігійним оглядом? Шальда вкінці проповідує навернення до Бога. Що Сватоплук Чех і Врхліцкі були лібералами, те ще не є протидоказом того, що наша література дійсно переживала релігійну проблему; і Чех молився Невідомому, а Врхліцкі ціле життя болів фавстівською проблемою.

Наш чеський ліберал є з правила католиком по метриці, та в релігійних питаннях анальфабетом: не вмів уявити собі релігії поза своєю церквою та її культом і наукою; тому не розуміє Паляцкого і не розуміє наших найбільших письменників, хоч їх імя має

постійно на язиці. І не розуміє нашої історії, навіть, коли є істориком.

135.

Засадничими противниками Паляцкого, і то поважними і послідовними противниками є католицькі історики й політики; вони оцінюють нашу реформацію зі свого релігійного становища. Для них реформація була і є хибною з релігійного і політичного боку; габсбурське покатоличення народу було на їх погляд його духовим і національним спасенням — Братство і протестантизм булиби нас знімили; Біла Гора була нашим щастям.

Католицькі історики й політики в Німеччині, Англії і деінде дивляться на реформацію та її повстання і значіння більш об'єктивно, ніж наші; визнають бодай релятивне й тимчасове оправнення протестантизму, признають хиби й недостачі своєї церкви під кінець середньовіччя і потребу реформи. Якщо провидіння кермує ходом історії, якщо в історії є порядок і плян — то як можна так на гурт і без застанови осуджувати повстання реформації і протестантизму, які саме для католиків означають такі великі, могуті і тривкі рухи в цілому світі. Якраз зі становища теїстів є філософія наших католицьких противників Паляцкого неможлива; чи повсталаби була реформація, колиби церква була задовольнила народи? І чи реформаційний рух не повстав у нутрі самої церкви? Найліпші католики завсіди критикували недостачі своєї церкви — не вистарчилоби бібліотеки зібрати ту всю літературу від початку католицизму аж до реформації; однак, як тільки змагання до реформи стануло поза церквою і повстали навіть нові церкви, стає стара церква партією, а вдержання влади насильством, чи компромісом, стає головним предметом її політики. Звідти компактати з нами, звідти інквізиція, звідти єзуїтизм — а інквізиція і єзуїтизм і у нас перевели покатоличення. Якщо церква не задовольнила, то тим не кажу, що реформація задовольнила все і всюди. Безперечно, що й в протестантизмі дуже скоро на місце духовної емуляції прийшла партійна боротьба; небаром проти старої теократії повстали нові теократії, що теж змагали до влади. Церкви, що проповідують релігію любови, сягнули до насильства і радо дозволяли світській владі себе надуживати.

У своєму переконанні, буцімто покатоличення зберегло наш нарід завдяки тому, що відділило його від Німеччини й Прусії, наші католицькі противники чеської реформації моглиби покликатися на Бісмарка. Кажуть, що залізний канцлер раз цілу ніч не спав і думав над тим, як булаби оформилась історія, якщо б на Білій Горі були виграли протестанти. Можливо, що Бісмарк продумував, чи протестантські Чехи не булиби прилучилися до політики протестантської Прусії проти Австрії; Австрія булаби залишилася незначною провінцією, а з Чех і при допомозі Чехів Німці булиби опанували Дунай, отже при чеській допомозі — Берлін — Багдад. Знаємо, як Бісмарк цинив географічне положення Чех для опанування Європи.

Я не є прихильником історії «колиб»; наведу факти. Наша реформація небувалим способом скріпила нашу народність; німчення відбувалося за панування католицизму, гуситизм став заборолом проти германізації. Знову саме німецькі історики підтверджують, що наша реформація не лише в нас, але й в Польщі впливала сильно в протинімецькому дусі. Реформація всюди, а так само й в нас скріпила народню мову й літературу через те, що богослуження відбувалися в чеській мові, а богослуження в тих часах — головно читання Біблії — мали для цілої літератури й народнього виховання далеко більше значіння, як нині. Реформація, змагаючи до направи моральности, дала хребет нашому національному характерові; саме тому, що була релігійною, була теж національною. Отже побіда на Білій Горі — не зважаючи на деяке проникання німецького елемента до нас в добі протестантизму — могла означати дальше скріплення і відродження народу. І якщо у світовій війні якраз протестантська Прусія — пангерманізм — була побіджена протестантською Англією і Америкою та революційною Францією, де є написано, що євангелицькі Чехи булиби пасивно дозволяли провадити себе Прусії? Один Коменскі, завершитель і світоц Братства є протидоказом того, як зрештою і ціла діяльність і література вигнанців; Гусити, Брати і євангелицькі Чехи були, щоправда, в живих зносинах з Німцями, які радо принимали вигнанців, але були теж у звязках і з Голяндцями, Швайцарцями, Англійцями, Шведами, й всюди працювали над визволенням своєї батьківщини. Коменскі для охорони народу провадив

дійсно світову, а також і культурну політику. А католицькі Габсбурги по Білій Горі, як вже й перед нею, не лише нас католичили, але й німчили, і то мечем, вогнем, конфіскаціями і нищенням освіти; католицькі противники «архієретика» Гуса стягнули загальну ненависть на чеський нарід, як на єретичний нарід. А та католицька, ультракатолицька Австрія політично підлягла протестантській Пруссії і стала її слухняною авангардою над Дунаєм.

Задалеко завелоби, якби я хотів точніше прослідити, наскільки в розвитку пруської Німеччини рішало прусацтво, а наскільки протестантизм; безперечно, що лютеранська церква стала служницею пруської держави. Але Німеччина була напів католицькою — нема відомостей, щоби прим. »центр«, хоч був у опозиції до Бісмарка, провадив суттєво іншу політику супроти не-німецьких католиків. Припускаю, що центр боронив Поляків у деяких релігійних справах. Коли говориться про німецький протестантизм і його національну політику, то конче треба приглянутися його основникові Лютрові. Лютер був проти Чехів, доки був католиком; колиж розійшовся з церквою, виступав постійно за тим, щоби чеський нарід трактувати річево й справедливо, проповідував національне замирення, величав моральну чистоту Братської Єдноти і ставив її Німцям за взір, заявляючи, що він і його прихильники є гуситами. Після Лютра провідні німецькі мислителі висказували свої симпатії для чеського народу і осуджували габсбурські звірства; наведу Ляйбніца, Гердера, Гетого. Передусім Гердер прийняв погляди Коменського і бажав відновлення чеської самостійності. Німецькі поети любили мотиви з нашої історії: Шіллер, Ленав; теж і письменники з Чех: А. Майснер, Гартман і др.

Аргумент про корисність Білої Гори для народу є сумнівним. Він помилковий вже тим, що релігійне питання пересуває на національне; це є зєднуванням патріотичної прихильності. Католицькі історики ідуть в тому в деякій мірі за прикладом тих наших істориків, що в реформації не вміють нічого іншого оцінити, як лише скріплення національної свідомости. Одні й другі не розуміють сути релігії і не розуміють змислу нашої історії та історії взагалі.

Історія нашого релігійного розвитку, коли оглядати її без опередження покаже нам відношення католи-

цизму й реформації (протестантизму) в іншому світлі, ніж нам подають противники Паляцкого. А саме факт, що реформа проникла у нас так глибоко, що величезна більшість народу її прийняла (кажуть, що девять десятих) і факт, що не зважаючи на напір і спротив Риму, Габсбургів і їхніх наслідників (Баварії і др.) реформація так довго вдержалась (останнє сільське релігійне повстання 1775 р. на Мораві), що тим чином свідоме змагання і боротьба за моральність і релігію творили у нас на протязі чотирьох століть головний зміст нашої історії — цей факт доказує, що наша реформація виникла з національного характеру й відповідала цьому характерові. Але треба погодитися з цим, що наші історики мусять теж розслідувати, до якої міри і католицизм перед реформою і підчас реформи (меншість народу остала католицькою) був національним. Я не буду покликуватися на вплив Візантії у VIII. і IX. столітті, немовби то у нас була боротьба між католицизмом і православ'ям; вже перед літами я представив свій погляд на цю справу; за те слід розглянути питання, чи нашому католицизмові не шкодило, що він не був досить народнім, бо приходив до нас з чужини, з Німеччини, почасти з Італії і з інших країв. Щодо побілогорського католицизму, то він не міг запустити у нас глибоко коріння, бо був насильно заведений, а його провідники були теж національно чужинцями; то відноситься головнo до єзуїтів (вони чужі нам і нині) і до гієрархії, яка, за незначними виїмками остала габсбурською і німецькою, а не чеською.

Дуже добре знаю, що католицизм є міжнароднім; але не зважаючи на його централізаційну тенденцію, католицизм у Франції, Англії, Німеччині, Італії та інших краях має свій особливий національний характер, який занавець помітить в теології та церковному житті. У нас низче духовенство, що є переважно з народу, почуває за народом і є національно свідомим; представники цього духовенства брали живу участь в літературній праці будителів. Зате гієрархія, що в католицизмі рішає про напрям церковної політики й про церковне життя взагалі, за незначними виїмками не була чеською, як не було чеським і виховання духовенства; це замітне, що католицизм у нас не виплекав ще чеської теології. Взагалі у нас католицизм не має тієї самостійности і оригінальности, яку має в інших краях.

Проблему, про яку тут йде, муситься краще розслі- дити. Німці, наприклад, наполовину протестанти й на- половину католики; Англійці є англіканцями, але й ра- дикальними протестантами; Французи теж мають по- важну протестантську меншість; згадую лише про най- культурніші й дуже визначні в історії людства народи, на доказ, що національність не виключає релігійних і церковних різниць, і що ті різниці були культурно цінні для народів і людства. Навпаки народи, які не провели реформації і не зріжничкувалися релігійно, не мають покищо в історії такого значіння, як народи, що провели реформацію і не є одноцілі релігійно й церковно. До тих останніх належимо й ми; без- перечно, що наша історія взагалі, а головню від XIV. століття є одною з найживіших і духовно найцінні- ших. Оскільки йде про те, в якій мірі та чи інша релігія і церква відповідає національному характе- рові, це проблема, яку повторюю, муситься глибше схопити й проаналізувати.

136.

Нашу реформовану церкву, згл. церкви — гуситську й братську знищено; залишилися з них малі останки; Габсбурги, за згодою і при допоміж церкви, перевели покатоличення вогнем і мечем, конфіскаціями і вигнан- нями; яке значіння має та габсбурська протиреформа- ція для нас нині?

Нема другого приміру, щоби християнський нарід (ці- лий нарід згл. його абсолютна більшість) в той спо- сіб змінив свою релігію. Французи теж насильно зда- вили реформацію, але у них реформаційний рух за- хопив лише меншість; подібно теж Італія та Еспанія здавили реформацію, яка там теж була в меншості. І всюди протиреформацію переводив власний нарід; у нас протиреформацію перевела чужа династія, чу- жий режим, ворожий нашому народові та нашим ду- ховним традиціям. Тому кожного свідомого та осві- ченого Чеха знання історії приводить до питання: якщо наша реформація, головню Братська Церква є на думку Паляцкого кульмінаційною точкою нашої історії, то яке значіння має тоді насильне покатоличення народу, отже поворот до старшої релігійної і церковної форми? І то поворот відносно скорий. Чи можна це пояснити лише насиллям, чи була якась хибя також в самій ре-

формації? І яка саме? Не проявляється в габсбурському покатоличенні деяка недостача національного характеру, витривалости, постійности? Недостача політичних здібностей? Яке значіння має наш протестантизм, в якому, по толеранційному патенті Йосифа II., під церковною формою лютеранства й кальвінізму, збереглися гуситизм і Братство, отже, як думає Паляцкі, найбільш досконала церква? Якщо Паляцкого філософія нашої історії є правильна (а думаю, що вона в суті правильна), тоді незгідність між церквою і освітою має у нас не лише філософічне й релігійне значіння, як у інших народів, але крім того ще й те особливе національне значіння, а саме, що нашу реформовану церкву здавила чужа династія, за згодою католицької церкви. Між теперішністю і добою реформації лежить пропасть габсбурської протиреформації.

Від самих початків нашого відродження ожив спомин про нашу реформацію і впливав у напрям вільнодумства; імена Гуса, Жіжки, Коменского та ін., пізніше Хельціцкого, стали всім дорогі. Чеський історик не може поминути проблеми нашого покатоличення. Паляцкі добачує в роздвоєнні церкви на католицизм і протестантизм телеологічний історичний розвиток, бо й католицизм і протестантизм відповідають потребам людського духа: католицизм відповідає принципів авторитету, протестантизм розуму. Та різниця не є абсолютною, лише релятивною і буде даліше розвиватися; Паляцкі думає, що спасення не лежить в приміненні одного, або другого принципу, лише в їх злуці, гармонії та взаємному прониканні. Отже обі церкви не малиби себе поборювати, тільки взаємно себе толерувати тим більше, що в будучності проти обох виступить безвір'я.

Не думаю, щоби те становище Паляцкого вистарчало для сучасної релігійної ситуації; перш за все є воно занадто абстрактним і загальним навіть для зрозуміння відношення католицизму й протестантизму; даліше йде тут про спеціальне відношення католицизму й протестантизму у нас, а при тому теж про оцінку габсбурської протиреформації та її релігійної і моральної вартости. Та формуляція Паляцкого не вистарчас навіть на закиди, які Паляцкому робили ліберали. Але в нашому лібералізмі все був напрям, який розумів релігійну сторінку нашого відродження; лише суть реформації і релігії залишилася для нього неясною. До

якої міри — то наглядно бачимо на Сладковському; цей політичний вождь вільнодумної молодочеської партії перейшов на православя, надіючись, що за ним підуть члени його партії і ті, що виступали проти церкви.

Я поставився критично до лібералізму, наскільки він був індіферентним в питаннях релігії; я вказував і доказував, що релігія ще не поборена, і що ми остаточно не оминемо висказання осуду та оцінки поодиноких церков. Я не погоджувався з кокетуванням православя, і вимагав, щоби релігійне питання студійовано по-важно й щоби підготовлялось його вирішення. Так прийшло до суперечок про змисл відродження, про реформацію і габсбурську протиреформацію і взагалі про релігійне питання.

Колиж тепер, по здобутті релігійної свободи, сотки тисяч виступають з церкви і творять церкву, що на-в'язує до реформації, релігійне питання стає практичним і змушує думаючі голови до ревізії лібералістичного погляду на релігію. Щоправда, ще й досі є оборонці релігійного індіферентизму, який твердить, що релігія вже пережилась, і що суперечки відносно католицизму й протестантизму не мають ніякого значіння; але це помилка і поверховність, яка стає всюди фатальною для лібералізму.

Деякі вимагають в ім'я поступу, щоби не торкатися релігійного питання, що, мовляв, годі нам вертати до середньовіччя; таке становище є дуже неясне й непоступове. Релігійне питання нині ніде не є рівнозначне з цим, що мається прямо прийняті старі церковні форми; релігійна криза є в католицизмі і є в протестантизмі: перекинути міст понад габсбурською протиреформаційною пропастью і нав'язати до нашої народньої реформації значить продовжати її напрям згідно з духовними потребами нашої доби. Що, мовляв, модерний чеський чоловік не вірить так, як вірив Гус, і що Гус був ближчий Римові, ніж нам; правда, той чеський модерний чоловік не вірить вже в те, в що, і як вірив Гус, але чи вірить так, як Рим? Так, ми не віримо так, як вірив Гус, але Гус і його наслідники є для нас взором моральної рішучості, стійності та релігійної правдивості. Гус почав боротьбу зі світськістю церкви, і нарід пішов за ним; його боротьба за вищу моральність і побожність, освячена жертвою життя, була боротьбою проти морального занепаду церкви, духовенства й папства. Жіжка

зумів доповнити Гусову боротьбу за основи життя обороною залізом, коли Рим, в ім'я хреста, проголосив похід Європи проти нашого народу. Хельчіцкі пізнав, що боротьба проти тодішнього світського панування духовенства послідовно веде до боротьби проти держави, що спирається на церкву, проти насильства рівночасно церковного і світського і підняв боротьбу гуманності проти насилля з дійсно Жіжковою енергією; Хельчіцкі пішов задалеко, але через те не паде його велика ідея. Коменскі, останній єпископ чеської Братської Єдноти вияснив нам, що глибока релігійна й моральна реформа не може обійтися без світла освіти й без старанного виховання. Гус і Жіжка є для нас взором, що життя без правди й переконання, що кермує цілим життям, є безвартним; Хельчіцкі й Братство вчать, що життя, основане на насильстві, державному й церковному насильстві, є гидке; Коменскі вказав нам шлях до сонця всеобіймаючої мудрости й людськості: в душі тих учителів народу мусимо поступати й подавати їхнє світло будучим поколінням.... *лаплада перідідонтес.*

Гус — Жіжка — Хельчіцкі — Коменскі: яке ім'я може поставити габсбурська протиреформація проти цих імен, дорогих для цілого народу й признаних ним і всіми народами? Проти великої ідеї стоїть лише голе насильство.

Наша реформація була революцією проти теократії, за демократію. Відношення релігії до політики й взагалі до практичного життя розумію згідно зі заповіддю, щоби ми найперше шукали царства Божого і його справедливості — а все проче буде нам дано; чоловік і нарід з релігійними переконаннями, нарід з твердим хотінням здійснити свої ідеали, все дібється свого. То є мій життєвий досвід, цю науку витягнув я з історії нашого народу і всіх народів.

Те, що наша реформація, як перша спроба, не була без похибок, не є доказом проти засад і основи цього нашого народнього зусилля; роздумуючи про 28. жовтня, я відкинув погляд, немовби наша реформація через те, що була подавлена насиллям була кінець-кінців помилковою, та що в ній проявилися наша політична пасивність і малодушність.

Рішення загальної релігійної кризи є завданням нас усіх, наших мислителів, наших церков; щодо держави, то наша республіка мусить всім громадянам заручити

повну свободу совісти, щоби вони самі могли вирівнати суперечности свобідно й згідно з власною совістю; до цього, республіка мусить, противно як Австрія, провести відділення церкви від держави і реформи, звязані з відділенням, головнo шкільні реформи.

Щоби цей процес відбувся без т. зв. культурної боротьби я, ще за війни рішив що наша республіка зараз-же утворить дипломатичне заступництво при Ватикані. Я вже згадував про це, і як приклад на відділення держави від церкви вказував я Америку; теж згадував я, що через Штефаніка ми удержували звязки з Ватиканом. Я предвиджував, що по війні релігійне й церковне питання стане акутним всюди, а передовсім у нас.

Через відділення церкви від держави мають бути церкви і їхні релігії незалежні від держави. а держава має бути незалежною від них. Релігія має бути справою свобідного переконання. За австрійського режиму церква покладалася на поліційну державну силу, офіційна релігія була приписана для урядовців і т. д.; на тому терпіла церква, бо покладалася більше на поліцію, ніж на свою науку й релігійне життя. Так само терпіла й держава, покладаючися більше на церкву, ніж на себе і свою вартість. Клич: відавстрійчити, означає в першу чергу відділення церкви від держави.

Історичний досвід учити нас, що всі церкви, а головнo католицька, нерado приймають відділення від держави; не зважаючи на це, що відділення виявилось добрим під релігійним оглядом, не зважаючи на це, що вже його переведено в багатьох краях, мусимо бути приготовані на нехить до відділення. Переведення цього в життя вимагатиме не мало дипломатичного такту, а головнo ясної, культурної програми.

137.

Відділення церкви від держави наказують не лише згляди на наш релігійний розвиток, але й церковні відносини в республіці. Я мусів сподіватися, що через злуку зі Словаччиною і прилучення Підкарпатської Русі до нашої республіки, релігійні і церковні відносини стануть і серед нашого народу більш складними; я передбачував, що політична свобода заострить релігійне й церковне питання, як це бувало завсіді в інших краях, і саме тому я хотів той процес обмежити на поле чисто церковне й релігійне.

Маємо вже нову Чехословацьку церкву, а також шириться православ'я; число протестантів зросло о значну часть Словаків (авгсбурської конфесії), прибули підкарпатські уніяти, на об'єднаній території нашої республіки здобуло значіння теж значне число Жидів. Таким чином наша республіка не лише складається з кількох народностей, але має теж значніше число церков і віроісповідань. Маємо віроісповідання католицьке з уніятським, чехословацьке, протестантське (ріжних назв), православне, унітарське й жидівське; до того долучується значне число безконфесійних, властиво краще: людей неприналежних до церкви, бо багато з них має своє приватне віроісповідання. В бігу політичної хвилини мало наших людей усвідомляє собі, як складною є наша республіка під церковним оглядом, і яка прониклива релігійна криза виступає в нашому церковному житті.

За Австро-Угорщини пануючою церквою на території нашої республіки була католицька церква; протестанти домашні, реформовані (кальвіністи) і лютерани (авгсбурські) в т. зв. історичних землях були признані державою, але не тішилися прихильністю уряду; деякі чужі місії (баптисти і под.) сьак-так толеровано. На Словаччині гноблено національно теж словацьку меншість протестантів (лютеран, трохи реформованих), так як і католицьку більшість. На Підкарпатській Русі мадяризовано так само уніятів; православний рух придушувано (відомий мармарошський процес!). Жиди тішилися прихильністю угорського й віденського уряду.

Нині, за пануючої церковної свободи відносини, головно в історичних землях змінилися — ті, що не вірили, що для нашого народу релігійне питання є дуже важне, нині мусять змінити свій погляд.

Якщо порівнаємо числа офіційального цензу з літ 1910 і 1921 (не маємо подрібніших цифр, як змінялися церковні відносини в поодиноких роках), то побачимо, що за час існування республіки утворилася Чехословацька Церква із 525.333 членами, які, за незначними винятками перейшли з католицької церкви; є відомості, що число нині є багато більше. Рівночасно виступило з католицької церкви (з інших церков є мало випадків) 724.507 членів, які залишилися без віроісповідання. За Австрії в 1910 р. в історичних краях було лише 12.981 безконфесійних; на Словаччину при-

падає з повищого числа 6.818, на Підкарпатську Русь 1.174.

Католицька церква (уніятська) на Підкарпатській Русі теж зменшилась; за Угорщини в 1910 р. нараховувано там 558 православних, в р. 1921: 60.986.

Поруч із тим сильним зростом Чехословацької і православної церкви можна теж ствердити сильний зріст всіх протестантських церков; це є головно серед чеського громадянства, бо серед Німців приріст є нормальний. В 1910 р. в історичних краях було реформованих і протестанських Чехів 157.067 (Німців 153.612), в 1921 р.: 231.199 (Німців 153.767). Отже наших протестантів прибуло дуже багато.

Також в менших церквах прибуло членів понад передвоєнне число, перш за все в Братській Єдності (охранівській): 3.933 : 1.022; свобідно реформованих (конгрегаціоналістів) було в 1921 р.: 5.511 — в р. 1910: 2.497; баптистів: 9.360 — в р. 1910: 4.292; методистів є тепер 1.455.

Всіх протестантів різних назв і всіх народностей є в республіці около мільйон (990.319).

З нових прибули в останньому часі унітарі (їх кількість подається на 10.000).

Православних прибуло значніше число теж в історичних краях (1.054: 9.082) і на Словаччині (1.439: 2.877).

До вірменської православної церкви належить незначна кількість: (на цілій території республіки 152; в 1910 р. — 9).

Старокатолики (в більшості німецької національності) мають теж дещо сильніший приріст (17.121: 20.255).

Через прилучення Словаччини й Підкарпатської Русі маємо значніше число Жидів: 354.342 (1921); загальне число в порівнанні з 1910 р. є менше: 361.650. Подрібніші числа: Чехи 79.777, Морава 37.989; Шлеськ 7.317; Словаччина 135.918; Підкарпатська Русь 87.041.

Побіч релігійного руху в церквах є всюди сильний рух спіритистичний; число спіритистів оцінюють на сотки тисяч (2-3). Теж стрічаємося з теософією і подібними екзотиками.

Ті церковні відносини в нашій республіці, а передовсім релігійний рух є характеризований силою гуситської традиції і релігійним навязуванням до реформації; цьому рухові відповідає в нас на Підкарпатській Русі подібний рух православний.

Всі протестантські церкви навязують до реформації; чеські реформовані й лютерани злучилися в організацію »чеськобратських євангеликів« (Євангелицька Чеськобратська Церква); свободна реформована церква є тепер Чеськобратською Єднотою, баптисти Братською Єднотою Хельціцького; пряму традицію і безпереривну злуку з Братством має охрانیвська Братська Єднота. Чехословацька церква є гуситською, а також унітарі навязують до Братства.

Наш релігійний рух звертає на себе велику увагу за границею, увагу тим більшу, що майже всюди католицизм здобуває ґрунт, або бодай авторитет, за те у нас традиція реформації є сильніша. І за границею починають розуміти, що чеське питання мало не лише вузько політичне значіння.

Природна річ, що нові й обновлені церкви будуть шукати зносин зі заграничними церквами, близькими до них. Чехословацька церква є близькою англіканській і старокатолицькій царкві; вказується теж на деяке споріднення з польськими маріявітами, а з деякого боку і з православ'ям. Православний рух шукає звязку зі сербською і царгородською церквою; розуміється, що маємо тут теж православне сусідство ромунське й російське. Ріжні протестантські церкви є в звязку зі своїми церквами на Заході. Взагалі церковний рух набирає значіння міжнароднього, а задля цього й політичного.

Теж Жиди проявляють значний релігійний рух; маємо напрям ортодоксний, східний на Словаччині й Підкарпатській Русі, поруч напрямку західнього, більше ліберального. Велике значіння для жидівського питання має теж сіонізм і жидівський національний рух.

Ріжнородність церковної приналежності спонукує до релігійної терпимости, так, як ріжнومانітність народностей веде до національної терпимости.

Правило толеранції є теж реформаційного походження. Не тому, немовби реформація зараз в своїх початках здійснила свободу, що її домагалася супроти церкви; щойно через дальший розвиток, головню через Індепендентів у Англії скріпилася свобода совісті й толеранція. В середньовічній церкві завдяки авторитетові Августина й Томи Аквінського єретик ішов на смерть; не мушу наводити випадку Сервета, щоби було видно, що в нових церквах середньовічне варвар-

ство не було так скоро зломане. Розвиток терпимости був дуже повільним; згадаймо, що Льюк, великий оборонець терпимости не міг толерувати атеїстів. Щойно французька Революція скодифікувала права чоловіка, а тим самим повну свободу совісти й здійснила її в ділянці релігії, але ще не в політиці.

В Австрії не було свободи совісти; в нашій демократичній республіці дійсну свободу совісти, терпимість, визнання доброго і ліпшого необхідно не лише скодифікувати, але й приноровляти у всіх ділянках прилюдного життя. Це є національна вимога, дана нашим історичним розвитком; Паляцкоґо філософія нашої історії оцінює Чеське Братство як її кульмінаційну точку: чисте християнство, отже наука Христа і його заповідь любови, є заповітом батька народу і нашої історії — демократія є політичною формою людяности. Через терпимість розвинемося з габсбурської теократії в демократію.

Ісус, не Цезар, повторюю — це змисл нашої історії і демократії.

Пояснення осіб.

Абрагам а Санта Кляра, вл. наз.: Г. У. Мегерле (1644—1709), віденський проповідник.

Август (Августус Гаюс Юліус Цезар Октавіанус, 63 перед Хр. — 19 по Хр.), перший римський цісар.

Августин (Августус Авреліус, святий, 354—430), христ. теолог.

Авереску, Александру (1859), ромунський політик, кількарарозовий член уряду.

Адам, Поль (1862—1920), франц. повістяр і драматург.

Адлер, Фрідріх Вольфганг, д-р (1879), австр. соц.-дем. політик; застрівив Штірка (1916).

Айзенман, (Eisenmann). Люї, профес. Сорбони, франц. славіст.

Айленбург (Eulenburg), Август граф цу (1838—1921), церемоніальмайстер і маршалок нім. ціс. двора.

Александар I., (1888), від 1921 король Югославії, яко королевич від 1914 регентом Сербії (від 1918 року королівства Югославії).

Александр Великий, (356—323 пер Хр.), македонський король.

Алексеев, Михайл Васілевіч, (1855—1918), рос. генерал, під час війни начальник гол. штабу.

Альберт I., бельгійський король (1875), панує від 1909 р.

Амендоля, Джовані, (1882), італійський соціаліст політик.

д'Аміль, Анрі Фредерік (1821—1881), швайцарський письменник, проф. женеvського університету.

Амфітеатров, Александр Валентінович (1862), рос. письменник і журналіст.

Андраші (Andrássy), граф Gyula (1860), австр.-угор. і маляр. держ. діяч.

Анна Чеська, дочка Карла IV., заміжня за англ. королем Річардом II.

Анот (Nanotaux), Габрієль Альбер Орїст (1853), франц. історик і державний діяч.

Антоневіч, сербський посол урядовець в Лондоні.

д'Анунціо (d'Annunzio), Габрієле, вл. назв. Гаєтано Рапанетто (Rapagnetto 1860, італ. письменник і політик.

Анценгрубер, Людвік (1839—1889), австр. письменник, гол. драматичний.

Аргус гл. Веселіцкій.

Арістотель, один з найбільших грецьких філософів (384—324 пер. Хр.).

Арманд, граф французьк. старшина.

Арчібалд (Archibald), Джеймс Ф. Дж. американський журналіст.

Аскіт (Asquith), Герберт Генрі, (1852—1927), адвокат, довголітній провідник англ. лібералів, кілька разів міністром, 1908—1916 премєром.

Бавдіш, Йозеф (1885), д-р філ., чеський лінгвіст, проф. унів. Карла в Празі.

Бавернфельд (Bauerfeld), Едвард, фон (1802—1890), віденський автор комедій,

Байрон (Вугон), лорд Джордж Гордон (1788—1824), англ. поет.
Бакунін, Михайл Александрович, рос. анархіст (1814—1876).
Бальзак (Balzac), Гоноре де (1799—1850), франц. письменник.
Бальфур, лорд (від 1923 р.). Артур Джемс (1848), англ. політик, провідник консерватистів, міністер заграничних справ 1916—1919.
Бар (Bahg), Герман (1863), нім. віденський письменник.
Барачек, Павло (Жаккері), інж. підчас війни в Швайцарії, тепер урядовець мін. загран. справ.
Барбіс (Barbusse), Анрі (1873), франц. письменник.
Баррес (Barrès), Моріс (1862—1923), франц. письменник і провідник націоналістів.
Баррер (Barrère), Каміль (1851) франц. дипломат, підчас війни амбасадор у Римі.
Батлер (Butler), Ніколас Мюрей (1862), презид. колюмбійського університету в Нью Йорку.
Бах, Йоган Себастьян, (1685—1750), нім. композитор.
Бахматов, Боріс рос. амбас. у Вашингтоні.
Бег (Bagge), підчас війни консул в Росії.
Безелер (Beseler), Ганс фон (1850—1911), нім. генерал.
Безруч (Bezruč), Петр, (1867) вл. назв. Влєдмір Вашек, видатний чеський поет.
Бекер, має бути Бейкер (Baker), Нютон Діль, (1871), від 1916—1921 секретар (міністер) війни.
Бекер, м. б. Бейкер (Baker), Рей Стеннард, (1870), управитель прес. від. Зєд. Держав на мир. конференції в Парижі 1919; видав книжку през. Вільсона про мирову конференцію: »What Wilson did at Paris«.
Беліч, Александар (1876), сербський лінгвіст, проф. београдського університету, дійс. член Наук. Тов. ім. Шевченка.
Бенедікт XV, (1854—1922), вл. назв. Джіякомо делла Кісса, папою від 1914—1922).

Бенеш (Beneš), Войта, (1878), учитель, учасник чес. визвол. боротьби, тепер краєв. шкільний інспектор.
Бенеш, Ганна, жінка д-ра Е. Бенеша.
Бенеш, Едвард, д-р філ. (1884), мін. загр. справ ЧСР.
Бенкендорф, граф Александр Христофорович (1849—1917), російс. дипломат, амбасадор в Лондоні.
Беннет (Bennet), амер. журналіст.
Беннетт (Bennett), Енох Арнольд, англ. повістяр і драматург.
Бенцоні (Benzoni), Джулія, наречена ген. Штефаніка.
Бергсон, Анрі (1859) франц. філософ, один із найвизначніших сучасних філософів.
Беренрайтер (Baerenreither), Йозеф, д-р, (1845), австр.-угор. політик.
Берне (Boerne), Людвік, (вл. назв. Давід Леб Барух, 1786—1837), нім. критик і журналіст.
Берншторф (Bernstorff), Йоган Гайнріх (1862), нім. дипломат, амбасадор у Вашингтоні.
Бертельо (Berthelot), франц. генерал, начальн. військ. місії в Ромунії.
Бертельо (Berthelot), Філіп Жозеф Люї (1866), франц. дипломат, політичний начальник мініст. загр. справ.
Берхтольд, граф Леопольд фон (1863), австр.-угор. дипломат, політик, послом в Петрограді 1906—1911, мініст. загр. справ 1912—1915.
Бетман-Гольвеґ (Bethmann-Hollweg), Теобальд фон (1856—1921), нім. політик, канцлером 1909—1917.
Бетовен, Людвік фон (1770—1827), один із найбільших нім. композиторів.
Белградск, Франтішек (1876), управитель »Устржеді матіце школьске«, член мафії.
Беляев, рос. генерал, військ. міністер.

Бікенен, має бути Бюкенен (Buchanan), сер Джордж Вілієм (1854), англ. дипломат, підчас війни амбасадор у Петрограді.

Біконсфілд (Beaconsfield), **Бенямін Дізраелі**, лорд (1804—1881), англ. політик, (від 1837 провід. консерватистів у парлам.), дипломат і письменник.

Білінські, Леон, рitter (1846—1923), економіст, польсько-австр. політик і австр. держ. діяч (міністер фінан. губерн. австр.-угор. банку), 1919 польс. мін. фінансів.

Більов (Buelow), Бернард Гайнріх Карль Мартін (1849), нім. дипломат, на початку війни послом в Римі.

Бінет, має бути Беннет.

Бісмарк, Отто (1815—1898), визначний нім. державний муж, канцлером 1871—1890, довів до утворення нім. цісарства.

Біссольати, Леоніда, міністер у кабінеті Орлянда.

Бленкенгорн, амер. старшина.

Бовчек (Bouček), Вацлав (1869), д-р, пражський адвокат.

Бодлер (Baudelaire), Шарль (1821—1867), франц. поет.

Божінов, Мірослав Плезінгер, (1888), учасник чес. визвол. боротьби за кордоном, тепер посол ЧСР. в Данії.

Бокль, має бути Бакль (Buckle), **Генрі Томас** (1821—1862), англ. історик.

Болдвін (Baldwin), Стенлі (1867), англ. консервативний політик. килькаразовий презид. міністрів.

Больо паша, підчас війни нім. агент у Франції.

Борджезе, (Borgese), італійський політик.

Боржиль (Bořil), Ян італ. легіонер.

Боревич, має бути Бороєвіч (Borojević) де Бойна, Светозар (1856—1920), австр.-угор. фельд-маршал.

Борські, Лев, власт. назв. Лев Бонді д-р філ. (1883), член мафії, учасник ческ. визвольної

боротьби за кордоном, тепер журналіст.

Босак, Міхал, амер. Словак.

Боссіе (Bossuet), Жак-Бенінь (1627—1704), франц. єпископ, проповідник і кат. письменник.

Ботемлі (Bottomley), Гораціо Вілієм (1860), англ. націонал. політик.

Бравнінг, Елізабет Баррет, (1806—1861), англ. поетка.

Бравнінг (Browning) Роберт, (1812—1889), один із найвизначніших англ. поетів, муж Е. Баррет Бравнінгової.

Бразда, Оскар, чеський маляр, живе в Італії.

Брайан, має бути Браянт (Bryant), **Вілієм Кюлен** (1794—1898), амер. поет.

Брайс (Bryce), Джемс, віконт (1838—1921), англ. правник і дипломат, 1907—13 амбасадором у Вашингтоні.

Брандайс (Brandeis), Люїс, родом із Чех, член найвищого суду в Зед. Дер. сіоніст.

Братіану, Йоан Ж. К. (1864—1927), ромунийський політ., килькаразовий презид. міністрів.

Брікнер (Brueckner), Александр (1856), польс. славіст, професор берлінського універ., дійс. член Наук. Тов. ім. Шевченка.

Брінетієр (Brunetière), Ферді-нанд (1849—1907), франц. літ. історик і критик.

Бріан (Briand), Арістід (1862), франц. політик, адвокат; много-разовий презид. міністрів і міністер загран. справ.

Бронте (Bronte), Емілі (1818—1848), англ. письменниця.

Бронте (Bronte), Чарльот (1816—1855), англ. письменниця, відома під псевд. Каррер Бель (Currer Bell), сестра Емілі.

Бронтіова гл. Бронте.

Бруно, Джйордано, (1548-1600), італ. філософ, домінік, спалений на костирі.

Брусілов, Алексей Алексеевич (1853), рос. генерал.

Бекстон, має бути Бакстон (Bux-

ton), Нель (1869), англ. ліберальн. посол, знавець Балкану.
Барровз, має бути Барровз (Burgows), Стефен Монтагу (1856), англ. проф. модерн. історії.
Бурже (Bourget), Поль (1852), франц. повістяр і літ. критик
Буріян, Іштван з Раєча (1851—1922), мадяр, австр.-угор. політик, двічі мін. фін. і двічі мін. закор. справ (1915—1918).
Бутру (Boutroux), Еміль (1845—1921), франц. філософ.
Бухсеншутц (Buchsensschutz), російський майор.
Бянкіні, хорватський журналіст в Америці.
Ваґнер, Ріхард (1813-1883), один із найбільших нім. композиторів і філософ.
Вайґанд, має бути Веган (Weygand), франц. військ фаховець.
Вайзмен (Wiseman), сер Вілієм Джордж Іден (1895), урядовець англ. мініст. загр. справ.
Вайлд (Wilde), Оскар (1856—1900), англ. поет, декадент.
Вайс (Weiss), Люїз, французька публіцистка, видавала »L'Europe Nouvelle«.
Вайтман, має бути Вітман (Whitman), Волт (1819—1892), амер. поет.
Вайттїєр гл. Віттїєр.
Вальдерзе (Waldersee), Альфред, фон граф (1832—1904), пруський генерал, шеф ген. штабу.
Вандервельде, Еміль (1866), бельг. держ. діяч, проф. брюссел. універ., провідник робіт. партії, визначний соціалістичний діяч, 1925 міністер загран. справ.
Ванек, Отакар, рос. легіонер.
Варбург (Wahrburg), німецький дипломат.
Вард, має бути Ворд (Ward), Гамфрі (1851), англ. письменник.
Васерман (Wassermann), Якоб (1873), нім. письменник.
Васілев, рос. професор.
Вацлав (Václav) Святий, (908—

935), чеський. князь, патрон Чехії.
Вашінґтон, має бути Вошінґтон (Washington), Джордж (1732—1799), проводир у визв. боротьбі півн. Амер., перший президент Зєд. Дер. (1775—83).
Вебб (Webb), Сідней, (1859), англ. соціаліст фабіанського напрямку, провідник і теоретик англ. робітн. партії, мін. торг.
Вебб, Беатріс, дружина попереднього, теж соціалістична письменниця.
Вебстер (Webster), Даніель, (1782—1852), амер. держ. діяч, двічі мін. загр. справ.
Векерле, Шандор, (1848—1921), австр.-угор. держ. діяч, кількараровий угор. президент міністрів.
Веліміровіч, серб. православний священик в Англії.
Велс (Wells), Герберт Джордж (1866), англ. письменник.
Велс, має бути Вейлс (Wales), Прінс оф, титул англ. престолонаслідника.
Веміс (Wemyss), фр. адмірал.
Венізелос (Venizelos), Елевтеріос, вл. назв. Креббатас (1864), грецький держ. діяч, кількараровий през. міністрів.
Верн (Vern), Жіль (1828—1905), славний фр. письменник.
Весели (Vesely), Франтішек (1864), д-р прав, (реалістичний) чесько-соціалістичний політик, міністер справедливости, сенатор.
Веселіцкій („Аргус“), рос. урядовий публіцист.
Весніч (Vesnić), Міленко Р., професор београдського університету, сербський посол у Парижі.
Вікклеф (Wiclef, Wiklif, Wycliffe), Джон (1320—1384), англ. реформатор.
Віко (Vico), Джовані Баттіста, (1668—1744), італ. філософ історії та історик, священик.
Віліємс (Williams), сер Гартлей (1843), власник часописів.

Вільгельм II. (1859), німецький цісар 1888—1918.

Вільзон (Wilson), Вудро (1856—1924), амер. держав. муж, презид. Зед. Держав.

Вімборн (Wimborne), Вікавіт Івор Черчіль Гест, (1873), англ. політик.

Вінер (Wiener), амер. славіст, проф. гарвардського університету.

Віноградов, сер Павл, (1869), рос. професор оксфордського університету.

Віт, має бути Вайт (**Whyte**), **Александр Фредерік** (1883), англійськ. політик, член палати громад.

Вітте, Сергій Юлієвіч, граф (1849—1915), рос. держ. діяч.

Whittier (Whittier), Джон Грінліф, (1807—1892), амер. письменник.

Вітторіо Емануеле III. (1869), італійський король від 1900.

Войновіч, Л. д-р, югослав. політик.

Воклен (Vauclain), амер. урядовець.

Волпол (Walpole), Юг. Сеймер, (1884), англ. письменник.

Вольданова, пані, свідок в процесі Швігі.

Вольтер (Voltaire), Франсуа Арует, (1694—1778), фр. філософ і письменник, енциклопедист.

Вондрак, Вацлав д-р, чільний організатор Дружини.

Вонічка, Карель Й. (1857), амер. Чех, посол Зєдинених Держав в Ромунії.

Вортон (Wharton), Анн Голінгсверт (1845), ам. письменниця.

Воска (Voska), Емануель В., америк. Чех, промисловець, сотник амер. армії.

Вошняк (Vošňjak), Богуміл, д-р, словінський професор, посол СХС. в Празі.

Врхліцкі (Vrchlický), Ярослав (1853—1912), вл. назв. Еміль Фріда, один із найбільших чеських письменників (поет, белетрист, драматург).

Вульф (Woolf), Вірджінія, сучасна англ. письменниця.

Габрман (Habrmann), Густав (1864), чеський соц. дем. політик.

Гавз (House), Едвард Мандел (1858), амер. дипломат, полковник.

Гавлена, італ. легіонер.

Гавлічек (Havlíček), Карель Боровскі, (1821—1856), основник і провід. молодочеської партії, журналіст, письменник, один із найвизначніших провідників чеського відродження.

Гавтман (Hauptmann), Гергарт (1862), німецький поет, драматург.

Гавсман (Haussmann), Конрад (1857—1922), нім. політик.

Гаджіч (Hadžić), сербський військовий аташе в Римі під час війни.

Гайдн (Haydn), Йозеф (1732—1809), славний нім. композитор.

Гайн (Hajn), Антонін (1868), д-р філ., чеський поступовий журналіст і політик.

Гайндман (Hyndman), чільний провідник Лейбур Парті.

Гайне (Heine), Гайнріх (1797—1856), нім. поет.

Галлер, Юзеф (1873), польс. генерал, вожд польських антантських легіонів.

Гаммерлінг, Роберт (1830—1889), австр. поет і драматург.

Гантіх, Індржіх (1855), проф. торг. академії в Празі.

Гард (Hard) Вілієм, (1878), амер. письменник і журналіст.

Гарді (Hardy), Томас (1840), англ. письменник.

Гардінг, Варрен (1865—1923), амер. державний муж, президент Зєд. Держав 1920—1923.

Гартман (Hartmann), Едвард фон (1842—1906), нім. філософ.

Гартман д-р, лікар Штефаніка в Парижі.

Гаустон (Houston), Давід Френклін (1866), амер. державн. муж.

Геббель, Фрідріх (1813—1863) нім. поет.

- Гер (Halg), сер Даглас, борон оф Бемерсі де енд ерл оф,** (1861) англ. маршал.
- Гегель (Hegel), Георг Вільгельм Фрідріх** (1770—1831), нім. філософ.
- Гендерсон (Henderson), Артур** (1883) англ. соціаліст. політик.
- Гендль (Haendl), Георг Фрідріх** (1685—1759), німецький композитор.
- Генч (Hentsch), Ріхард** (1869—1918) старшина нім. генерального штабу.
- Геракліт з Ефезу,** грецький філософ около 500 р. перед Христом.
- Гербен, Ян д-р філ.** (1857), чеськ. реалістич. письменник.
- Гердер, Йоган Готфрід** (1744—1803), нім. філософ і письмен.
- Герінг (Haering), Владімір, д-р мед.,** чеський військовий лікар в Росії.
- Герпер,** має бути Гарпер (Harper), амер. славіст.
- Геррон (Herron), Джордж Д.,** проф. історії, амер. дипломат.
- Гертлінг, Георг, фрайгер фон** (1843—1919), нім. філософ і політик.
- Герц (Hertz), д-р,** віденський політик.
- Гетчінсон, має бути Гатчінсон, (Hutchinson), А. С. М.** англійс. письменник.
- Гефлер (Hoeffler), Карль Адол. Константін** (1811—1897), нім. історик (католицький), зразу проф. історії в Мінхені, від 1851 в Празі.
- Гінденбург, Павль фон Бенекендорф** (1847), нім. генерал маршал, підчас війни начальний вождь нім. армії, від 1925 президент держави.
- Гінковіч,** хорватський політик.
- Гічкок (Hitchcock), Джілберт Монел** (1859), амер. політик.
- Глявач, Беджіх,** чеський журналіст, кореспондент чеських часописів у Відні перед війною.
- Глявачек, Франтішек,** італійський легіонер.
- Говлс (Howells), Вілієм Дін** (1837—1920), амер. письменник.
- Говтерн (Hawthorne), Натаніел** (1849—1864), амер. повістяр.
- Гоголь, Ніколай Василевич,** (1809—1852), рос. письменник.
- Годжа (Hodža), Мілян д-р філ.,** словацький політик.
- Голер (Hohler), Томас Бомонт** (1872), англ. дипломат.
- Голечек, Йозеф,** (1853), чеський письменник і журналіст.
- Голляр, Вацлав** (1607—1677), чеський маляр і ритівник в Англії.
- Голянд-Роз (Holand-Rose),** англ. історик.
- Гольмс (Holmes), Олівер Вендел** (1809—1894), америк. письменник.
- Гонне, Віктор,** в 1914 старшина корпусної команди в Празі, тепер чсл. генерал і майстер церемонії президента республіки.
- Гор (Hoare), сер Самуель Джон Герней** (1880), англ. консервативний політик.
- Горкі (Horký), Карель** (1879), чеський письменник і журналіст.
- Гофман (Hoffmann), Макс,** пруський старшина, грав визначну ролю в берестейськ. мирі.
- Гуза, Йозеф,** рос. легіонер, особистий слуга Т. Масарика.
- Гурбан, Владімір С.,** син Светозара, старшина рос. ген. штабу, потім полковник чсл. військ в Росії, аташе у Вашингтоні, тепер в дипломатичній службі ЧСР.
- Гурбан, Светозар (Ваянскі)** (1847—1916), словацький письменник.
- Гус, Ян** (1369—1415), чеський реформатор, спалений на костирі в Констанції, одна з найбільших провідних постатей чеської історії. Дав почин до великого зриву чеського народу за релігійне й національне освободження (гуситські війни).
- Гусак, Отакар,** рос. легіонер, в непарляментарнім уряді міністер народньої оборони.

Гавнт, має бути **Гонт (Gaunt)**, сер **Гюй (Реджіналд Арчер)**, англ. адмірал, морський аташе в Америці.

Гайда, Рудольф, генерал чсл. військ, нач. ген. штабу ЧСР, тепер zdeградований. Провідник чеських фашистів.

Галенга, іт. політик.

Галілеї, Галілео (1564—1642), іт. фізик і астроном.

Гарборг, Арне (1851), норвезький письменник.

Гарвін (Garwin), Джеймс Люїс (1868), англ. журналіст і письменник.

Гаспарі (Gasparri), Петро (1852), кардинал, державний секретар папів Бенедикта XV. і Пія XI.

Герен (Guérin), Шарль, французький поет.

Гетальс, має бути Гетголс (Goethals), Джордж Вашингтон (1858), інж амер. армії.

Гете (Goethe), Вольфганг (1749—1832), найбільший нім. поет.

Гіне (Guinet), франц. старшина.

Гірс, Михайл Ніколаєвіч (1856), рос. дипломат.

Гірса, Вацлав, д-р мед., чеський лікар на Україні і в Росії, учасник революції, тепер в дипломатичній службі (посол ЧСР. у Варшаві).

Гіссінг (Gissing), Альджернон (1860), англ. письменник.

Гледстон (Gladstone), Вілієм Еварт, (1809—1896), англ. державний муж.

Глюк (Gluck), Хрістоф Вілібальд, ріттер фон (1714—1787), нім. композитор.

Говен (Guvain), Орїст, франц. журналіст.

Голсворді, має бути Гелсверті (Galsworthy), Джон (1867), англ. письменник і драматург.

Гончаров, Іван Александровіч (182—1891), російський письменник.

Горемікін, Іван (1840—1917), рос. державний муж, президент міністрів 1914—16.

Горічар, Йозеф, (Словінець) ав-

стрійс. консулярний урядовець в Америці.

Горкій, Максим, вл. наз. Олексій Максимовіч Пешков (1868), один із найбільших сучасних рос. письменник. і журналіст.

Готгайн (Gothein), Ебергард (1853), нім. історик.

Готгельф (Gotthelf), Єремїас, вл. наз. Альберт Бітціус (1797—1854), швайцарський письменник.

Грабські, Владислав (1874), польський політик.

Грей (Grey), Льорд Едвард (1862), англ. ліберальний державний муж і письменник; часто був членом уряду.

Греллінг, Рїхард, нім. пацифіст.

Грігореску, ромун. політик.

Грільварцер, Франц (1791—1872), австр. поет.

Грін (Greene), сер Конінгем (1854), англ. дипломат.

Грінова (Green), вдова по англ. історикові.

Грош, Карель д-р., бурмістр Праги перед війною,

Гут - Ярковскі, Іжі Станіслав д-р філ., чеський письменник.

Гучков, російс. міністер війни в Тимч. Уряді.

Гудков (Gutzkow), Карль (1811—1878), нім. поет і журналіст.

Далеміль (Даліміль), чеський літописець з XIV. стол. Приписують йому авторство написання т. зв. »Римована Кронїка«, в якій вперше гостро виступається проти німчення і проповідується любов до чеського народу, його мови й державних змагань.

Дан, має бути Дейн (Dane), Клеменс (Вінїфред Аштон), сучасна англ. письменниця.

Данте, Алігієрі (1265—1321), найбільший іт. поет.

Дарвін, Чарль Роберт (1809—1882), англ. природник, основник еволюц. теорії.

Декарт (Descartes), Рене (1595—1650), франц. філософ.

- Делькассе (Delcassé), Теофіл** (1852), франц. журналіст, пізніше політик, 1914—1911 мініс. загр. справ.
- Деляйфільд (Delafield) Е. М.**, сучасна англ. письменниця.
- Дени**, має бути **Діна (Dena), Річард Генрі**, (старший), і молодший, амер. письменники.
- Деніс (Denis), Ернест** (1849), фр. історик чеського народу.
- Дербі (Derby), Едвард Джордж Вілієрс Стенлі, ірл оф** (1865), міністром війни 1916—18, 1918—20 послом у Парижі.
- Дестінова, Ема**, чеська співачка.
- Дешанель (Déschanel), Поль** (1856—1920), франц. політик, 1920 президентом Франції.
- Джедсон**, має бути **Джадсон (Judson), Гаррі Прат** (1849), президент університету в Шікаго.
- Джеймс (James), Вілієм** (1842—1910), америк. філософ, брат Дж. Генрі.
- Джеймс (James), Генрі** (1843—1916), амер. письменник.
- Джійоліті (Giulitti), Джовані** (1843), іт. держ. муж.
- Джійоберті (Globeriti), Вінченцо** (1801—1852), італ. філософ і політик, священник.
- Джойс (Joyce), Джемс**, англ. письменник.
- Джонсон (Johnson), Самуель** (1709—1784), англ. письменник.
- Джордж V. (George V)**, англ. король
- Джордж (George), В. Л.**, англ. письменник.
- Діваль (Duval)**, франц. журналіст, застрілений 1917 р.
- Дідрс, Дені** (1713—1783), франц. енциклопедист.
- Дізраелі**, гл. Біконсфільд.
- Діксон (Dixon)**, англ. журналіст.
- Діллєон (Dillon), Еміль Джозеф** англ. журналіст і письменник.
- Дімітрієвич**, шеф серб. генер. штабу.
- Діонео**, псевд. Шкльовського, рос. публіциста в Англії.
- Діріх (Dürich), Йозеф**, аграрн. посол, учасник визв. боротьби.
- Дітерікс**, рос. генерал.
- Дішесн (Duchesne)**, франц. генерал.
- Діаманді**, ром. посол в Петрограді.
- Діяз (Díaz), Армандо Вітторіо** (1861), італ. маршал, шеф ген. штабу після Кадорні
- Дімітрієв, Радко**, болг. генерал; служив у час війни в рос. армії.
- Дмовські, Роман** (1864), польс. політик і держ. діяч.
- Добровські, Йозеф** (1753—1829), чеський історик, один з перших будителів чеського народу в час його занепаду.
- Достоевський, Фіодор Михайлович** (1821—1881), один з найбільших рос. письменників.
- Дрейзер (Dreiser), Теодор** (1871), амер. письменник.
- Дубські (Dubský), Густав**, пражський видавець
- Дудан**, італ. журналіст.
- Дука**, ромун. політик.
- Думба**, австр. посол у Вашингтоні.
- Думерґ (Doumergue), Гастон** (1863), франц. політик, адвокат, президентом Франції від 1924,
- Духонін**, (1876—1917), нач. ген. штабу в часі революції, рос. генерал.
- Душек (Dušek), Циріль** (1881—1924), д-р прав, реаліст. політик, дипломат.
- Еберт, Фрідріх** (1871—1924), перший президент німецької республ., соц. демократ.
- Евген (Евген), принц Савойський** 1663—1736), австр. маршал.
- Евклід з Меґари** (около 400 р. пер. Хр.), грецький математик.
- Едвардс**, має бути **Едвордс (Edwards), Джонатан** (1703—1758), амер. богослов і філософ.
- Едізон, Томас Ельве**, амер. винахідник.
- Едшмід (Edschmied), Казімір** (1890), нім. повістяр і літ. крит.

Еліот (Elliot), Чарль Вілієм (1834), проф. гарвард. університету.

Елліот (Elliot), Джордж, власт. назв. Мері Ан Івенс, (1819—1880), англ. письменниця.

Емерсон, Ральф Вальдо (1803—1882), амер. філософ і поет.

Енгельс, Фрідріх (1820—1895), нім. соціаліст, співосновник марксизму.

Ендерсон (Anderson), Шервуд, сучасний америк. повістяр.

Енкель (Enckel), рос. військо-вий аташе в Римі.

Еренталь (Aerenthal), Альойз Леопольд Лекса (1854—1912), граф фон, австр.-угор. дипломат і державний діяч.

Ерцбергер, Матіас (1875—1921), нім. політик (центр).

Єгер (Jaeger), Ганс (1854—1910), норвезький письменник.

Єлисавета, Амалія Євгенія (1837—1898), жінка Франца Йосифа I.

Єлінек, Георг (1851—1911), нім. вчений (державознавство).

Жанен (Janin), фр. старшина.

Жаткович, Григорій, д-р, зі Закарпаття, перший губернатор Підкарпатської Русі.

Жівкович (Živković), сербський генерал.

Жід (Gide), Андре (1869), франц. поет, повістяр, драматург.

Жіжка (Žižka), Ян (1360—1424), чеський вожд в перші роки гуситських війн, один із найбільших героїв чеської визвольної боротьби.

Жіллуєн (Gillouin), Рене, фр. письменник.

Жиссеран (Jusserand), Жан (1855), франц. дипломат і письменник, від 1902—1924 амбасадор у Вашингтоні.

Жофр (Joffre), Жозеф Жак Сезер (1852), фр. маршал, до 1916 р. нач. вожд фр. війська.

Жорес (Jaurès), Жан (1859—1914), фр. професор філософії, соціаліст, паціфіст; 1914 р. застрілено його.

Жувенель (Jouvenel), Мадам

Клер Боа де (1879), в домі її сходилися часто визначні політики і письменники.

Жупаніч (Županić), д-р, Словинець, бібліотекар в Београді.

Завервайн (Sauerwein), Жіль (1880), фр. редактор (Матену).

Зайдлер (Seidler), Ернст, д-р, австр.-угор. держ. діяч, през. міністрів 1918.

Зайнель (Seippel), Павль, швай-царський письменник.

Звездічева, рос. журналістка.

Зінгер (Singer), Ізідор, д-р, професор від. університету, видавець час. »Zeit«.

Золя, Еміль (1840—1902), фран. письменник.

Зомбарт (Sombart), Вернер (1863), німець економіст і соц. політик.

Іван IV. Василєвич Грозний (1530—1654), рос. цар.

Івенс (Evans), сер Артур (1851), англ. історик.

Іго (Hugo), Віктор Марі (1802—1885), франц. поет і повістяр.

Ізвольський, російс. держ. муж і дипломат.

Іммерман (Immerman), Карль (1796—1840), нім. поет.

Іннз (Innes), америк. майор.

Іші, граф (1858), японський держав. муж і дипломат, від 1921 член Ради Союзу Народів.

Йовановіч, сербський дипло-мат і політик.

де Йонг, фан Бек ен Донк, голяндський дипломат.

Йонеску, Таке (1858—1922), ром. політик, клькарзовий член уряду.

Йосиф II., (1741—1790), австр. цісар 1780—90.

Кавель, має бути Кевель (Cavell), Едіт Люїз (1865—1915), англ. сестра жалібниці, розстріляна в час війни за шпіонажу.

Кадорна (Cadorna), граф Лю-їрі (1850), італ. маршал, в час

- війни шеф генер. штабу аж до 12-ої битви над Соченою.
- Кайзль (Kaizl), Йозеф** (1854—1901), д-р прав, політик і економіст, 1898 австро-угор. міністер фінансів.
- Каліна, Антон** (1870—1922), журналіст і державно-поступовий політик; посол ЧСР. в Београді.
- Кальвін, Жан** (1509—1564), швайцарсько-французький реформатор.
- Кальфі (Calfee), америк.** правник.
- Камбон (Cambon), Жіль Мартен** (1854), франц. дипломат.
- Камбон (Cambon), Пер Поль** (1843—1942), франц. дипломат.
- Каннінгем (Cunningham) сер Томаш**, англ. війск. аташе. для ЧСР. і Австрії.
- Каннер, Гайнріх д-р**, віденський публіцист.
- Кант, Іммануель**, (1724—1804), нім. філософ.
- Кардучі (Carducci), Джосеу** (1836—1907), італ. поет, одержав нагороду Нобля (1906).
- Карло I, Франц. Йосиф**, (1887—1922), цісар австрійський, король угорський і т. д.
- Карло IV.** (1316—1378), король чеський і цісар римський, 1346—1378.
- Карло XII.** (1697—1728), король шведський.
- Карльотті (Carlotti)**, італ. дипломат.
- Каролі з Нодь Карой, граф Міхаель** (1875), мадяр. політик, 1919 президент мадяр. республіки.
- Каррер (Carrère), франц.** письменник.
- Картіе (Cartier), барон**, бельг. дипломат.
- Кастеліанський, І. А., Кастеліян**, д-р, економіст, рос. купець, живе в Англії.
- Катер (Cather), Віля Сіберт**, (1876), амер. письменниця.
- Квідде (Quidde), Людвіг**, (1858), нім. історик і політик, пацифіст.
- Кезмент**, має бути Кейзмент (Casement), сер Роджер (1864—1916), ірландський політик; в час війни підвищено його за державну зраду.
- Кейо (Caillaux), Жозеф**, (1863), франц. політик.
- Келлер (Keller), Готфрід** (1819—1890) швайцарський поет і письменник.
- Кеніон (Kenyon), Вілієм Сквайр** (1869), амер. суддя і сенатор.
- Кеннан**, має бути Кеннен (Cannan), **Джільберт** (1884), англ. повістяр і драматург.
- Кенфільд (Sanfield), Дороти** (вл. назв. Доротеа Франс Кенфільд Фішер, (Dorothea Frances Canfield Fisher) (1879), америк. письменниця.
- Кепль (Kerl), Рудольф**, учасник чес. визв. боротьби у Франції, урядовець чеськ. мініст. загр. справ.
- Кербер (Koerber), Ернст фон**, австр. політик, президент міністрів підчас війни.
- Керенський, Александр Фйодоровіч** (1881), рос. політик і державний муж, член Тимчасового Уряду.
- Кернер (Kerner), Роберт Джо-зеф** (1887), амер. проф. університету.
- Керр (Kerr), Філіп Генрі** (1882), секретар англ. прем'єра Льюйда Джорджа від 1917.
- Кийовські**, учасник чеськ. визвольної боротьби.
- Кінг (King), Вілієм Генрі** (1864), амер. політик, сенатор.
- Кіреєвський, Іван Василевич**, (1806—1856), рос. філософ, славянофіл.
- Кіріель (Quirielle), Перде** (1863), фр. публіцист.
- Кіченер (Kitchener), Герберт, Ерль оф Хартум** (1850—1916), англ. маршал, міністер війни від 1914 р.
- Клеман Сімон (Clement)** (1873), Люї, франц. дипломат, перший франц. посол в Празі.
- Клемансо (Clemenceau), Жорж** (1841—1930), француз. політик, лікар.
- Клерк (Clerk), сер Джордж**

- Руссель** (1874), перший англ. посол в ЧСР.
- Клецанда, Їжі** (1890—1918), генеральний секретар російської Філії Чеської Народної Ради.
- Клязевіц (Clausewitz), Карл фон** (1780—1831), пруський ген і військовий фахівець.
- Кльодель (Claudel), Поль** (1868), франц. поет і консул.
- Кльофач (Klofač), Вацлав Яро-слав,** (1864) чеськ. політик і держ. діяч.
- Ковалевський, Максим,** російський публіцист.
- Кованда, Юлійос,** комор. авст. міністра внутр. справ Гайнольда, тепер управитель дому президента ЧСР.
- Ковколь (Koukol),** учасник чеськ. визвольн. боротьби.
- Колет (Colette), Вілі** (вл. назв. Генрі де Жувенель) (1874), франц. письменник.
- Колляр, Ян** (1793—1852), Словак, один із головних провідників чеського відродження, поет, великий славінофіл.
- Колчак, Александр Васілевіч** (1870—1920), рос. адмірал, протибільшовицький вожд.
- Кольовшек (Koloušek), Ян** (1859—1922), чеськ. економіст, проф. техніки в Празі.
- Кольонна (Colonna),** римс. староста.
- Коменскі (Komenský), Ян Амос** (1592—1670), славний педагог, єпископ »Єдноти братске«; поруч Гуса, друга найбільша постать чеської історії і відродження чеського народу.
- Комер (Comert) П.,** франц. журналіст.
- Комсток, має бути Кемсток (Camstocke),** амер. письменник.
- Конічек,** рос. Чех.
- Конрад (Conrad), Джозеф** (1857), англ. повістяр.
- Конрад (Conrad), Франц фон Гецендорф** (1852), австр.-угор, маршал, в час війни до 1917 р. шеф ген. штабу.
- Константин,** грецький король (1868).
- Конт (Comte), Огуст** (1798—1851), франц. філософ.
- Конецкі Франтішек,** лондонський Чех, учасник чеської визвол. боротьби.
- Конецкі, Франтішек,** перший чсл. консул в Зед. Державах.
- Корелі (Corelli), Мері** (1864), англ. письменниця.
- Корнілов, Лев Георгієвіч** (1870), козацький генерал, один з вождів протибільшовицької війни.
- Корощец, Антон** (1872), словінський політик катол. партії.
- Корф, Сергій Александровіч** (1876), рос. проф. східноєвроп. історії.
- Косак (Kosák),** Чех в Англії.
- Копут (Kossuth), Ляйош** 1802—1894), мадяр. політик.
- Кравс (Kraus), Карл** (1874), віденський журналіст і письменник, видавець реві »Die Fackel«.
- Крамарж (Kramář), Карель** (1860), д-р прав, один із найголовніших чеськ. політиків, провідник нар.-демократів.
- Крамер,** словінський журналіст.
- Крапоткін, Петр Алексеевіч князь** (1842—92), рос. письменник і революціонер.
- Красінські, Зигмунт** (1812-1859), польський поет.
- Краткі (Kratký), Й. Гофман,** парижський Чех, видавець часопису »Наздар«.
- Кратохвіль,** страчений під час австр. переслідувань 1914 р.
- Крейн (Crape), Річард** (1882), син Чарля, посол Зед. Держав у ЧСР.
- Крейн (Crape), Чарль Річард** (1858), амер. промисловець, демокр. політик і дипломат.
- Кржікава,** директор пражської поліції.
- Криленко, Ніколай Васілевіч** (1885), радянський політик, урядовець комісаріату військових справ.
- Кристиянек,** чес. реалістичний публіцист.
- Кріль (Creel), Джордж,** амер. журналіст.

Кров (Crowe), сер Айр (1864), урядовець англ. мініс. загр. справ.

Круп (Krupp), прізвисьце родини німецьких промисловців, власників найбільших фабрик зброї.

Крунєнський, рос. посол в Римі.
Кудєнгове (Coudenhove), граф Макс (1865), намісник чеського королівства 1915 р.

Кулідж (Coolidge), Арчібальд Керрі (1866), амер. професор історії.

Купка, Франтішек (1871), чеський маляр в Парижі.

Курц, Герман (1813—1873), німецький поет і письменник.

Ламанський, російський письменник.

Лев XIII. (вл. ім'я Джоаккіно Печчі, 1810—1903), папа 1878—1903.

Лебрен (Lebrun), Альберт Франсуа (1871), фр. державний муж.

Лєдвінські, польський політик.

Лєгра (Legras), Фран. старшина.

Лєйґ (Leugues), Жорж Жан Кльод (1858), фр. держ. муж, 1917 міністер фльоти, 1920 през. мініст. і мін. загр. справ.

Лєйн (Lane), Френклін Найт (1864—1921), амер. державний муж, підчас війни міністер внутр. справ.

Лєнав (Lenau), Ніколявс (власне ім'я Німбш фон Штрелєнав) (1802—1850), австр. поет.

Лєндсдаун (Landsdowne), лєрд Генрі (1845), англ. політик.

Лєндфільд (Landfield), Джером Баркер (1871), амер. публіцист.

Лєнін, вл. ім'я Владімір Іліч Ульянов (1870—1924), соціаліст. письменник і провідник більшовиків, перший предсідник ради народніх комісарів С. С. Р. Р.

Лєонарді, Джакомо (1798—1837), іт. поет.

Лєрмантов, Михаїл Юрєвіч (1814—1841), рос. поет.

Лєрой — Боліє має бути Лєроа, (Leroi — Beaulieu), **Анатоль** (1842—1912) фр. письменник.

Лєссінґ, Готгольд Еффраїм (1729—1781), нім. поет і літ. критик.

Лі (Lee), Роберт Едмунд (1807—1870), генерал півд. армії в америк. громадянській війні.

Лібкнехт (Liebknecht), Карль (1871—1919), нім. соціаліст, провідник нім. комуністів.

Лінкольн (Lincoln), Абрагам (1809—1865), президент Зєдєних Дєржав (1861—1865).

Літцов (Lützow), Франсіс Кавнт (1849—1919), бувший австр. дипломат, автор англ. творів з чеської історії.

Лодж (Lodge), Генрі Кабот (1850), амер. політик, сенатор.

Ломоносов, Георгій, був. професор в Києві і Львові, совітський комісар комунікації.

Лонткевіч, сербський військовий аташе.

Лорковіч, хорватський політик.

Лукаш, Празський (1460—1528), перший єпископ »Братської Єдноти«.

Людвіґ, Отто (1813—1865), нім. письменник.

Людєндорф (Ludendorff), Еріх (1865), нім. генерал, тепер член партії нар. соціалістів.

Люмброзо, іт. професор.

Льопу, ром. державний муж.

Льотєр (Luther), Мартін (1483—1526), нім. реліг. реформатор.

Лявернь (Lavergne), фр. полковник.

Лявічка (Lavička), Йозєф, д-р філ., учасник визвол. боротьби; перебував у Швайцарії, урядовець мініст. загр. справ.

Ляґарде (Lagarde), Павль (1827—1891), нім. історик і філософ панґєрманізму.

Ляйбніц (Leibnitz), Готфрід (1646—1716), нім. філософ.

Ляммаш (Lammash), Гайнріх (1853—1920), австр.-угор. державний муж, в жовтні і листопаді 1918 президент міністрів.

Лямпрехт, Карль (1856—1915), нім. історик.

Лямсфорд, Владімір Ніколаєвіч, (1845—1907), рос. державний муж.

Лянкен — Вакніц (Lancken — Waknitz), барон Оскар фон-ден (1867), нім. дипломат.

Лянсінг, Роберт (1864), за Вільсона шеф стейт-департаменту (мін. загр. справ.)

Лясаль (Lassale), Фердінанд (1825—1864), нім. соціаліст.

Ляссер (Lassere), Пер, фр. історик літератури і критик.

Ляфаетт (Lafayette), Марі Жан Поль Рож Ів Жільберт Моріе; Маркіз де (1757—1834), фр. ген., що воював за амер. самостійн.

Ляфатер (Lavater), Йоган Каспар (1741—1801), нім. духовний письменник.

Ляцаріні (Lazarini), іт. політик.

Львов, Георгій Євгенівч, князь (1861), рос. політик, предсідник Тимчасового Уряду.

Львовель (Lowe), Джеймс Рассель (1819—1891), амер. письменник і державний муж.

Льовренс (Lowrence), Давід Герберт, англ. письменник.

Льогай Йозеф, іт. легіонер.

Льойд — Джордж (Lloyd George), Давід (1863), англ. держ. провідн. лібералів. президент міністрів 1916—1922.

Льойоля (Loyola), Ігнас (1491—1556), вояк, пізніше єспанський священик, основник Єзуїтів

Льок (Loske), Джон (1632—1704), англ. філософ

Льокарт (Lockhart) Р. Брюс, англ. господ. аташе в Росії, тепер урядовець Англьобанку в Празі.

Льонг, Брекінрідж (1881), амер. держ. муж.

Льонгфелло (Longfellow), Генрі Вадсверт (1807—1882), амер. поет.

Льорет М., польський проф.

Маєр — Ціглер (Meyer — Ziegler), Конрад Фердінанд (1825—1898), швайц. поет і письменник

Макензен (Mackensen), Август фон (1849), нім. командант армії.

Макіявеллі (Macchiavelli), Нікольо (1469—1527), іт. історик і політик.

Маккіо (Macchio), барон австр. посол в Римі.

Маклаков, В., рос. демокр. посол, посол Тимчасового Уряду в Парижі.

Маклаков, царський міністер внутр. справ.

Макс (Max), Баденський, князь, нім. канцлер по 1. X. 1918

Макса (Maxa), Прокоп (1883), проф., чеський реалістичний політик, учасник визвольної боротьби; перебував у Росії, в заграничній службі.

Мацціні (Mazzini), Джузеппе (1805—1872), іт. політик основник Молодої Італії.

Маха, Карель Гінек (1810—1836) чес. поет (лірик) і повістяр.

Махар, Йозеф Сватаплюк (1864), чес. поет, реаліст.

Мальві (Malvy), Люї (1875), фр. соціаліст, міністер внутр. справ в кабінеті Рібота.

Маміяні, делля Ровере Теренціо (1799—1855), іт. поет фільософ і політик.

Мамонтов, рос. старшина, полковник чех. слов. військ.

Мандіч, д-р, югославянський політик.

Манцоні (Manzoni), Алесандро (1785—1873), іт. поет.

Марінкович, Воя, д-р прав, (1876) югословянський держ. муж, член кабінету Пашіча під час війни.

Марковіч Б., проф. београдського університету.

Маркс, Карль Гайнріх (1818—1883), основник т. зв. научного соціалізму і модерного робітничого руху.

Маркс, Маделен сучасна фр. письменниця.

Марльборо (Marlborough), Джон Черчіл (1650—1722), англ. маршал і держ. муж.

Мартен (Martin), фр. шеф протоколу.

Мартен ді Гар (Martin du Gard), Рожер (1881), фр. письменник.
Мартін (Martin), ам. публіцист.
Мартінек, чеський редактор в Росії.
Марч (March), Пейтон Конвей (1864), амер. генерал.
Марческу (Marcescu), ром. міністер.
Марянович, югослов. політик.
Масарик, Аліс, д-р філ., дочка автора.
Масарик, Герберт (1880—1915), син автора.
Масарик, Ольга (тепер Ревійодова), дочка автора.
Масарикова, Чарлі Гаррік, дружина автора.
Мастерс (Masters), Едгар Лі (1869), амер. письменник і поет.
Матейка, Чех, страчений під час австр. переслідувань 1914 р.
Майнль (Meinl), Юліус, віденський промисловець.
Майснер (Meissner), Альфред (1822—1885), нім. поет.
Мезес, (Mezes), має бути Мізес
Сідней Едвард (1863), президент залізниці в Нью Йорку, предсідник амер. підготовчого комітету для мирових переговорів.
Мек Аду, має бути Мек Еду (**Mc Adoo**), **Вілієм Джібс** (1863), міністер фінансів за Вільсона.
Мек Кормік (Mc Cormick), Ван Крісвел (1872), амер. журналіст.
Мек (Mask), Джуліен Вілієм (1866), амер. суддя, провідник сьоністів.
Менсдорф, граф, австр.-угор. дипломат.
Мерсіє (Mercier), Дежіре Жозеф (1851), бельгійський кардинал, філософ і католицький письменник.
Мерсіє, де ля Рів'єр (Mercier de la Rivière) (1720—1793), фр. економіст, фізіократ.
Местр (Maître), Жозеф де (1754—1821), фр. католицький письменник.
Местрович, Іван (1883), хорв. різьбар, учасник праці над об'єднанням Югославян.

Меттерніх, Віннебург Клеменс, князь фон (1772—1859), австр. канцлер.
Микола (Нікола), король Чорногори.
Микола II. (Ніколай II), Александрович (1863—1918), рос. цар, володів від 1894; цариця Александра Фьодоровна.
Микола, Миколаєвич (Ніколай Ніколаєвич) (1856), великий князь, під час війни рос. нач. вождем.
Мігайлович, Любо, сербський посол в Римі.
Мід (Meade), Г. Горгон (1815—1872), півн.-амер. генерал, побідник з під Геттисбургу.
Міллер (Miller), Герберт Адольфус (1875), амер. соціолог.
Міль (Mill), Стюард (1806—1873), англ. філософ і економіст.
Мільнер, сер Альфред (1854), англ. держ. муж.
Мілюков, Павел Ніколаєвич (1859), рос. історик і політик (кадет), мініс. загр. справ Тимчасового Уряду.
Мірідайд, має бути Мередіт (**Meredith, Джордж** 1828—1909), англ. поет і письменник.
Misce (Musset), Альфред де (1810—1857), фр. поет і письменник.
Міхеліс (Michaelis), Георг (1857), нім. держ. муж, в 1917 державний канцлер.
Міцкевіч, Адам (1798—1855), польський поет.
Мольтке, Гельмут фон, граф (старший, 1800—1890), пруський маршал, військовий теоретик.
Мольтке, Гельмут фон, (молодший, 1852—1916) братанок попереднього, теж військовий теоретик.
Момзен (Mommson), Теодор (1817—1903) нім. історик.
Морачевські, польський політик.
Моріс (Maurice), Едмунд К., англ. історик.
Моріс (Maurice), де Банзен сер Е. В (1852), англ. дипломат.

Морлей (Morley), Джон, віконт (1838), англ. письменник і політик.

Морра (Maugras), Шарль (1868), фр. католич. письменник і націоналіст. політик.

Morris (Morris), Ролянд Слестор (1874), америк. правник і дипломат.

Mott (Mott), Джон Р. (1865), чільний працівник америк. ІМКА (Християн. Об'єд. Молоді).

Муна, Альоїс, чеський комуніст.

Мур (Moore), Джорж (1867), англ. письменник.

Муравйов, Н. Н., російський генерал.

Мусніцкі, польський генерал.

Моцарт, В. А. (1756—1791), німецький композитор.

Мясоедов, рос. підполковник.

Наполеон I. (1769—1829), фр. імператор.

Неруда, Ян (1834—1891), чеськ. поет і творець чеськ. модер. фемінізму.

Немец, Антонін (1858), провідник чеської соціальної демократії.

Немцова, Божена (Барбора Панкльова) (1820—1862), значна чеськ. письменниця.

Нівель (Nivelle), Роберт (1856), фр. генерал.

Нірпгольд (Nirpold), Отфрід, нім. проф., противник пангерманізму.

Ніссель (Niessel), Анрі-Альберт (1866), фр. генерал, 1917—1918 шеф військової місії в Росії.

Nitti, Франческо (1868), іт. економіст і державний муж.

Ніцше (Nietzsche), Фрідріх (1844—1900), нім. філософ.

Новакова, Тереза, родж. Лян-гавзова (1853—1912), чеська письменниця.

Нордкліф (Northcliffe), Альфред Чарльз Вілієм Гармзверт, віконт (1865—1922), власник багатьох англ. часописів.

Нулянс (Noulens), Жозеф (1864) фр. політик, був частіше чле-

ном уряду, 1917 амбасадор в Петрограді.

Оберучев, рос. соц. революціонер, підчас революції команд. Києва.

Овстен (Austen), Джейн (1775—1817), англ. повістярка.

Орлянд, Вітторіо Емануеле (1860), іт. держ. муж, президент міністрів 1917—19.

Орсар (Országh), Й., словацький купець в Росії.

Осускі, Штефан (1889), амер. правник, тепер посол ЧСР.

в Парижі.

Павло з Тарсу, апостол.

Павлю, Богдан (1883), журнал., учасник чеськ. визв. боротьби в Росії, тепер посол в Софії.

Павльзен, Рудольф (1883), син Фрідріха, поет.

Павльзен, Фрідріх (1846), нім. філософ і педагог.

Падеревські, Ігнаці (1860), польський віртуоз, композитор і політик, президент мін. і мін. загр. справ (1919—1921) Польщі.

Палеолог (Paléologue), Моріс Жорж (1859), фр. дипломат, підчас війни амбасадор у Петрограді.

Пальмерстон (Palmerston), Генрі Джон Темпл, віконт (1784—1865), англ. держ. діяч.

Пальфі (Pálffy), фон Ердед Моріц, граф (1869), 1911—1915 австр.-угор. посол при Ватикані.

Паляцкі, Франтішек (1798—1876), історик, один з найвишніших будителів чеського народу.

Панкгорст, має бути **Пенкгерст (Pankhurst)**, Емелін, англ. письменниця, феміністка.

Пантушек, Фердінанд (1863—1925), д-р прав, президент чеського найвишого адміністраційного суду.

Паповшек (Pároušek), Яро-слав, особистий секретар автора в Росії, урядовець мін. закорд. справ ЧСР.

Паппен, нім. військовий аташе у Вашингтоні.

- Паркер, Теодор** (1810 — 1860), амер. богослов і письменник.
- Паскаль (Pascal), Блез** (1623—1662), фр. філософ.
- Патейдль, Йозеф** (1878), д-р прав, учасник чеської визвольної боротьби в Росії, посол-легіонер.
- Патней (Putney), Альб. Гетчинсон** (1872), амер. правник.
- Паунковіч, сербськ. старшина.**
- Пачеллі (Pacelli), ватиканський дипломат.**
- Пачута, амер. Українець з Підкарпаття.**
- Пашіч (Pašić), Нікола** (1846—1926), сербський і югословянський державний діяч, від 1891 р. кількаразовий през. міністрів Сербії, а 1922—1926 Югославії.
- Пері (Réguy), Шарль** (1873—1914), фр. письменник.
- Пейдж (Page), Вілієм Тайлер** (1868), автор »Американського Вірую«.
- Пейджет (Paget), Леді Меріель**, англ. соціальна діячка; з місією англ. Червоного Хреста в Росії 1918.
- Пен (Paine), Томас** (1737—1809), англ. письменник, борець за незалежність амер. колоній, член фр. конвенту.
- Пенлеве (Painlevé), Поль** (1863), фр. математик і держ. діяч; був міністром війни в кабінеті Рібота і прем'єром в 1919 і 1925.
- Перглер, Карель**, амер. правник, учасник чес. визвольної боротьби, по перевороті в дипломатичній службі ЧСР.
- Періч, хорватський професор.**
- Перс (Péres), сер Бернерд**, славіст лондонського університету.
- Петен (Pétain), Анрі Філіп** (1856), фр. генерал, 1917—19 начал. вожд фр. військ, тепер генер. інсп. армії.
- Петро I., Великий** (1672—1725), російський цар 1682—1725.
- Півко, Людевіт, д-р** (1880), словінський професор, організатор югославянського війська в Італії.
- Пілсудскі, Юзеф** (1867), польський маршал і держ. муж, 1920—22 начальник держави.
- Пісецькі, Фердінанд**, професор, учасник чес. визвольної боротьби в Росії.
- Пічоне (Piscone), Люїджі, іт. генерал, шеф місії в ЧСР.**
- Пішон (Pichon), Стефан** (1857), фр. держ. діяч, 1917—1920 мін. закр. справ.
- Плеханов, Георгій Валентінович** (1857—1918), рос. соціаліст.
- Плятон, Атенський** (429—347 до Хр.), грецький філософ.
- Поанкаре (Poincaré), Анрі** (1854—1912), фр. математик і філософ.
- Поанкаре (Poincaré), Реймон** (1869), фр. держ. діяч, адвокат, теж драматург, 1913—1920 президент Франції.
- Покровський, московський професор.**
- Польк, Френк Ліон** (1871), ам. правник, підчас війни секретар Лянсінга.
- Поновіч, югослов. професор.**
- По (Poe), Едгар Алліан** (1809—1849), ам. письменник.
- Поточняк, д-р, словінський політик.**
- Потьорек, Оскар** (1853), австр.-угор. генерал.
- Прібічевіч, Мілян, югослов. політик.**
- Пріклонський, урядовець рос. мін. закр. справ.**
- Протопопов, рос. держ. діяч, містопредсідник IV. думи, підчас війни мін. внутр. справ.**
- Пуїн, Мігаїло, амер. Югослов'янин.**
- Пурішкевіч, консервативний рос. посол, провідник нападу на Распутіна.**
- Пучалька, Мілош, д-р, учасник чес. визвольної боротьби.**
- Пушкін, Александр Сергієвіч** (1799—1837), один із найбільших рос. поетів.
- Пфефферман - Заруба, інж. пражський архітект.**
- Пшенічка, революційний курсер з Росії.**

Радіч, Стефан (1871—1928), хорв. політик, провідник селянської партії.

Разін, Стенька, рос. народний козацький герой.

Раймунд, Фердинанд (1790—1836) австр. драм. поет.

Рампон (Rampont), генерал фр. місії в Росії.

Рамуц (Ramuz), швайцар. письменник.

Расмуссен (Rasmussen), Кунд, данський письменник, германофіл.

Распутін, Григорій (1872—1916), рос. монах, дорадник на дворі Миколая II.

Рашільд (Rachilde), фр. письменниця (писала і під псевдонімом Жан де Шільра).

Рашін, Альоїс (1867—1923), визначний учасник чес. визвольн. боротьби, мін. фінансів в ЧСР.

Райс (Reiss), швайц. професор.

Райт (Wright), Йошуа Батлер (1877), амер. дипломат.

Ревертера (Revertera), граф, австр. дипломат. урядовець.

Редліх, Йозеф (1869), д-р проф. держ. і адміністр. права на віденській техніч. і університеті, в кабінеті Лямаша мін. фінансів.

Рейман, Зденек (1880), учасник чеської визвольної боротьби в Росії.

Реман, Ернест (1823—1892), фр. філософ.

Реньо (Regnault), фр. посол в Японії.

Репінгтон (Repington), Чарльз А'Корт (1858), англ. полковник, військовий фахівець.

Рібо (Ribot), Алесандр (1842—1923), фр. держ. діяч, кількаразовий член уряду, на поч. війни мін. фінансів, в 1917 през. міністрів і мін. закорд. справ.

Ріс (Reeves), Амбер, сучасна англ. письменниця.

Рігер (Rieger), Франтішек Ладіслав (1818—1903), провідник старочеської партії.

Рідінг (Reading), (Руфус Деніель Ісаак), віконт Ерлей

(1860), англ. держ. діяч, надзвичайний посол у Зєдн. Державах 1917—18, 1921 віцекороль Індії.

Різов, болгар. посол в Берліні.

Річард II. (1367—1400), англ. король.

Річардсон (Richardson), Дороті, сучасна англ. письменниця.

Робертсон, Вілієм (1872), англ. генерал.

Род (Rod), Едвард (1857—1910), швайц. письменник, професор історії літератури на женеvським університеті.

Род (Rodd), сер Джемс Ренель (1858), англ. амбасадор в Римі.

Родзянко, М. В. рос. політик, передсідник Думи.

Роз (Rose), мадам, знайома автора, що допомагала йому у навіязанні ріжних звязків за границею.

Розен, барон, рос. дипломат.

Розміні (Rosmini), Сєрбаті Антоніо (1797—1855), католицький філософ і політик, священник.

Роллян (Rolland), Ромен (1866), фр. письменник, пацифіст.

Ромен (Romaines), Жіль (1880), фр. поет, письменник.

Ронігер, Еміль, нім.-швайцар. письменник, пацифіст.

Rossetti (Rossetti), Дант Габріель (1828—1882). англ. маляр і поет.

Рузвельт (Roosevelt), Теодор (1858—1919), президент Зєдн. Держав (1901—1908).

Руссо (Rousseau), Жан Жак (1712—1778), фр. філософ, педагог, письменник.

Рут (Root), Елігу (1845), амер. держ. діяч, сенатор, панамериканець, одержав мирову нагороду Нобля (1903).

Сабат, Адольф Джозеф (1866), родом Чех, член ам. конгресу.

Sabatier (Sabatier), Поль (1858), фр. протестанський теолог.

Сабіна, Корель (1811—1877), журналіст і письменник.

Садуль (Sadoul), Жак, фр. старшина, член військової місії в Росії, учасник більшовицької революції, комуніст.

Савонароля, Джіролямо (1452—1498), іт. реліг. реформатор.

Савінков, Борис (В. Ропшін), російський письменник, революціонер; покінчив самогубством (1925).

Савіч, сербський професор.

Сазонов, Сергій Димітрієвіч, рос. державний діяч, підчас війни мін. загр. справ.

Сапик, Войтех, чеський різьбар, поляг на війні.

Сарай (Sarrail), Моріс (1856), фр. генерал балк. фронту.

Саролеа, Шарль (1870), бельгійс. письменник, бельг. консул в Единбургу, проф. єдинбурського університету.

Свайнертон (Swinerton), Френк Артур, сучасний англ. письменник.

Сватковскі, Всеволод, рос. журналіст.

Светла, Кароліна (1830—1899), визначніша чеська повістярка.

Север (Severus), Люціус Септіміус (146—211 по Хр.), римський цісар.

Сейер, (Seillière) Ернест, фр. літерат. критик.

Семйонов (Семенов), козацький отаман на Сибірі.

Сенека, Маркус Аннеус (коло 14 до Хр.—38 по Хр.), римський філософ.

Сервет, Міхаель (1511—1553), швайц. лікар, спалений на приказ Кальвіна.

Сесіль (Cecil), лорд Роберт (1864), англ. політик.

Сетн-Вотсон (Seton - Watson), Роберт Білієм (1879), проф. історії на лондонському університеті, знавець Сх. Європи.

Сенкевіч, Генрик (1846—1916), польський письменник.

Сикст, принц Бурбонський, брат Зити, жінки ціс. Карла.

Сіаре, має бути Сіарес (Suares), Андре, фр. письменник.

Сіджвік (Sidgwick), Етель, сучасна англ. письменниця.

Сікора (Sýkora), Ян, лондонський Чех.

Сімонс, Мадам, нім. шпionка.

Сінклер (Sinclair), Май, сучасна англ. письменниця.

Сіс (Six), фр. полковник.

Сіхрва (Suchraba), Лев, д-р прав, співпрацівник автора у Швайцарії, у чеській визвол. боротьбі вів головну журналістичну ділянку.

Січинський, Мирослав, гал. Українець в Америці.

Сладковскі, Карель (1823—1880), молодочеський політик.

Слядек, Йозеф Вацлав (1845—1912), поет, перекладчик.

Сміт (Smith), Адам (1723—1790), англ. економіст.

Сміт, Кай Шеля, сучасна англ. письменниця.

Сметана, Бедржіх (1824—1884), найбільший чес. композитор.

Сметанка, Ярослав (1881), учасник чес. визвольн. боротьби в Америці, тепер в заграничній службі ЧСР.

Смутс (Smuts), Ян Крістіян (1870), англ. південно-африк. генерал і державний діяч, пацифіст.

Соболевскій, рос. професор.

Совкуп (Soukup), Франтішек (1871), д-р прав, один з провідників чес. соц. демократів.

Соколов, амер. сіоніст.

Сократ, (470—339 до Хр.), грецький філософ.

Сонніно, барон Сідней (1847—1923), іт. держ. діяч, 1914—19 мін. закорд. справ.

Сорель (Sorel), Жорж (1847), фр. філософ, соціаліст, теоретик синдикалізму.

Сорокін, Пітірім, сучасний рос. соціолог.

Спалаяковіч, сербський посол в Росії.

Спенсер (Spencer), Герберт (1820—1903) англ. філософ.

Сперджен (Spurgeon), Черльз Геддек (1834—1892), англ. проповідник.

Сталін, Йосіф Вісаріоновіч, російський політик, секретар ком. партії.

Станек, Франтішек, аграрний посол і предсідник Чеського Посольського Союзу у Відні.

Стід (Stead), Генрі Віктем (1871), англ. журналіст.

Стіннес (Stinnes), Гуго (1870—1924), нім. промисловець і капіталіст.

Стойка (Stolca), ром. політик.
Стоянович, Нікола, д-р, боснійський політик.

Странскі, Адольф (1855), д-р прав, (народно - поступовий) нар. демокр. політик, після перевороту мін. торгівлі.

Стріндберг, Август (1849-1912), швед. драматург і письменник.

Струве, Пйотр Бернардівч, рос. політик і письменник.

Стржібни, Іжі (1880), чес. політик, б. війс. міністер.

Супіло, Франо, поступовий хорв. політик.

Сухомлінов, Владімір Александрівч, рос. генерал, царський мін. війни.

Табуї (Tabouis), фр. ген. на Укр.
Тавнсенд (Townsend), амер. старшина.

Тайлер (Tyler), Джон (1790—1862), 10-ий президент Зєдин. Держав.

Тайрель (Tyrell), урядовець англ. мініст. загр. справ.

Тардіє (Tardieu), Андре, фр. публіцист.

Тврзіцкі, Йозеф (1884 — 1921), учасник чеськ. визв. боротьби в Зєдин. Державах, пресовий аташе посольства ЧСР. у Вашингтоні.

Темперлей (Temperley), Гаролд Вілієм Вазель (1879), проф. історії в Кембрідж, історик мирової конференції.

Темплтаун (Templetown), Генрі Едвард віконт (1853), англ. політик.

Тен (Taine), Іполіт (1828-1893), фр. філософ та історик, особливо літератури.

Терещенко, рос. міністер загр. справ після Мілюкова

Теннізон (Tennyson), Альфред (1809—1892), англ. поет.

Тіса (Tisza), Іштван, граф (1861—1918), австроугор. держ. діяч, угор. през. міністрів 1913-1917.

Тоболька, Зденек Вацлав (1874), д-р філ., історик і політик (молочеський); управитель бібліотеки чеського парламенту.

де Токвіль (Tocqueville), Алексі Елерель (1805—1859), фр. учений (державознавство) та історик.

Толстой, Лев Ніколаєвіч (1828—1910), рос. письменник.

Тома, Аквінський (1225—1274), схолястик, церковний учитель.

Тома (Thomas), Альбер (1878), фр. соціаліст, міністер муніції, по весняній революції 1917 вислано його до Росії, тепер управитель Міжнародного Бюра Праці.

Торре, Андреа, італ. посол, підтримував чех.-слов. легіони.

Трайчке (Treitschke), Гайнріх фон (1834—1867), нім. історик, пангерманіст.

Требіч-Лінкольн (Trebitsch-Lincoln), з походження Німець, авантюрист, виступав під різними іменами, підчас війни шпiон для Англії і для Німеччини.

Тренов, рос. держ. муж, від 1916 президент міністрів.

Тржебіцкі, Ян, д-р прав (1893), учасник чес. визв. боротьби.

Троцький, Лев Давідсвіч, вл. Бронштайн (1877), рос. комуніст, б. совітський комісар війни, тепер на вигнанню.

Трумбіч, Анте, д-р, хорв. політик, предсідник хорв. народної дальматської партії, підчас війни предсідник югослов. націон. комітету.

Тун - Гогенштайн (Thun - Hohenstein), Франц фон, князь (1847—1916), австр. держ. діяч, чеський намісник.

Тургенєв, Іван Сергєєвіч (1818—1883), рос. письменник.

Тусар, Властиміл (1880—1924), чеський соц. дем. держ. діяч, 1919—1921 президент міністрів, потім посол у Берліні.

Тучек, Альойс (1887—1925), ініціативний учасник чесь. визв. боротьби в Росії, організатор Дружини.

Уерта (Huerta), Вікторіяно (1854—1916), мексиканський генерал і президент.

Унру (Unruh), Фріц фон (1885), нім. поет.

Фаре (Fageut), Еміль (1847—1916) фр. літерат. історик і критик.

Фаярбах (Feuerbach), Людвік (1804—1872) нім. філософ.

Файлер (Feyler), швайц. полковник.

Фашіоті (Fasciotti), італ. посол.
Фердинанд I (Фердінанд I) (1865), король румунський.

Ферстер (Foerster), Фрідріх Вільгельм (1869), нім. філософ, педагог, пацифіст.

Філіпс (Philips), Віліємс (1878), амер. дипломат від 1917 перший помічник держ. секретар.

Фіхте, Йоган Готліб (1762-1814), нім. філософ.

Фіцморіс (Fitzmaurice), Жеральд Генрі (1865), англ. дипломат. урядовець.

Фішер (Fisher), Людвік д-р мед., чеськ. лікар в Америці, голова Нац. Об'єднання.

Фляке, Отто (1882), нім. повістар.

Фльореску, румун. політик.
Фош (Foch), Фердінанд (1851), фр. маршал, від квітня 1918 р. нач. вожд антантських військ.

Франс (France), Анатоль (вл. назв. Тібо, 1844-1924), фр. письменник.

Франц з Ассізі (1182—1226), іт. містик, основник ордену Францисканів («Жебручі брати»).

Франц Йосиф I (Franz Josef), (1830—1916), австр. цісар.

Франц Фердінанд (1863—1914), архикнязь д'Ест, австр. престолонаслідник, вбитий в Сараєві.

Фрайд (Freud), Зігмунд (1856), віденський психіатр.

Фрайсіне (Freycinet), фр. сенатор.

Фрайтаг (Freitag), Густав (1816—1895), нім. поет.

Фредерікс, граф, посередник у мир. акції 1915 р.

Френклін (Franklin), Бенямін (1706—1790) амер. держ. муж.

Фрідріх II, Великий (1712-1786), пруський король 1740—1786.

Фрідріх, австр. архикнязь (1856), австр. пол. маршал, до 1917 р. стояв на чолі австр. армії.

Фрідьюнг (Friedjung), Гайнріх (1851—1920), австр. історик.

Фріч, іст. літератури, більшов. комісар.

Фурноль (Fournol), Етієн,
Франц, славіст, тепер містогол. Institut des Etudes Slaves.

Халюпа, рос., потім іт. легіонер.

Хвошчинські, рос. дипломат. урядовець.

Хельціцкі, Петр (коло 1390-1460), один з головних чесь. реформаторів.

Хлюмецькі, барон, віденський політик.

Ходоровіч, рос. генерал.

Хоц, Вацлав, чесь. нар. соціалістичний посол перед війною і підчас війни.

Цаварді-Лянді (Zanardi-Landi), графиня; заявляла, що є дочкою ціс. Єлисавети.

Цезар, Гаюс Юлійс (100—44 пер. Хр.) римський полководець і державний муж.

Цісаж (Cisař), Ярослав (1894), д-р прир. наук, урядовець мін. загр. справ.

Цурлінден (Zurlinden), генерал.

Чаадаєв, Петро Яковлевич (1793—1856), рос. філософ.

Чапек-Ход (Сарек), Карель Матей (1860), чесь. письменник.

Чапек (Сарек), Ян, іт. легіонер.

Чарнецькі, амер. польський журналіст.

Челере (Celere), іт. дипломат.

Челяковскі, Яромір (1846-1914), молодочеський політик і правник, головнo історик права.

Червени, Отакар, рос. Чех у Києві, фабрикант.

Червінка, Ярослав (1848), російський, пізніше чеський генерал; співорганізатор чех.-слов. війська в Росії.

Чермак (Cermak), Богуміль Вацлав (1870—1921), перший містоголоа Філії Чех.-слов. Нар. Ради в Росії

Чернін (Czernin), граф Оттокар (1872), австр.-угор. політик, міністер загр. справ 1916—18.

Черчіль (Churchill), Вінстен Спенсер (1874), англ. держ. муж, консерватист, опісля ліберал, кiлькаразовий член уряду.

Честертон (Chesterton) Джілберт Ket (1874), англ. католицький журналіст і письменник.

Честертон (Chesterton), брат попереднього, антисеміт.

Чех (Cech), Сватошлюк (1846—1908), один з найбільших чеських письменників (поезія, проза).

Чічерін, Георгій Васілевіч (1872), рос. письменник, перший мін. загр. справ СССР.

Шайдеман (Scheidemann), Філіп (1865) нім. соц. демократ, політик.

Шайнер (Scheiner), Йозеф (1861), д-р прав, начальник Громади Чеського Сокильства.

Шальда (Šalda), Франтішек Кс. (1867), д-р філ., літер. критик і письменник.

Шамаль, Пржемісл (1667), д-р прав, канцлер президент ЧСР.

Шарп (Sharp), Біліем Гревз (1859—1922), амер. амбасадор в Парижі.

Шатобріян (Chateaubriand), Франсуа Рене де (1768—1848), фр. романтичний письменник і державний муж.

Шафаржік, Павел Йозеф (1795—1861), чес. славіст, один із провідників чеськ. відродження.

Шварц, учасник чес. визв. боротьби в Росії.

Швегля (Švehla), Антонін (1875), чес. політик, провідник аграр. партії, кiлькаразовий през. міністрів.

Швец, Їжі Йозеф (1880—1918), полковник чех.-слов. військ. Застрілився, щоби жертвою своєї смерти спинити анархію, яка почала вкрадатися до чех.-слов. армії підчас відходу через Сибір.

Швіга, Карель, суддя, перед війною нар.-соц. посол, обвинувачений в конфіденстві.

Швіговскі, Вацлав, рос. Чех, видавець час. »Чехослован«.

Шеба, Ян (1886), іт. і рос. легіонер, тепер в дипломатичній службі ЧСР.

Шекспір (Shakespeare), Біліем (1564—1616), англ. драматург.

Шеллінг (Schelling), Фрідріх Вільгельм (1775—1854), нім. філософ.

Шельдон (Sheldon), Павл С., ам. старшина, приділений чех.слов. військ. аташе у Вашингтоні.

Шелькінг, урядовець рос. мініст. загр. справ.

Шерадам (Chéradame), Андре, фр. публіцист, фаховець в справах Середуші Європи.

Шефер (Schäfer), Дітріх, проф. історії на берлінському університеті.

Шідегара, барон Кікоро (1872), япон. дипломат.

Шікінг (Schücking), Вальтер (1875), нім. правник, знавець міжнародн. права, пацифіст.

Шіллер (Schiller), Фрідріх (1759—1805), славний нім. поет.

Шіман (Schiemann), Теодор (1847—1921), проф. історії на берлін. університеті, знавець російської історії.

Шіп (Šip), Франтішек, начальник фінанс. управи чеських військ в Росії, тепер директор Легіобанку.

Шліфен (Schlieffen), Альфред фон, граф (1833—1913), нім. маршал, військовий теоретик.

Шлюнас, д-р, литов. політик.
Шмераль, Богумір, д-р прав,
 провідник чес. комуністів.

Шов (Shaw), Бернард (1856),
 англ. драматург, соціаліст, спів-
 основник Фабіанського това-
 риства.

Шокоров, рос. генерал, приді-
 лений до чех.-слов. військ (до
 військового інспекторату).

**Шопенгавер (Schopenhauer),
 Артур** (1788—1860), нім. фільо-
 соф.

Шпенглер (Spengler), Освальд
 (1880), нім. філософ історії.

**Шпільгаген (Spielhagen), Фрі-
 дріх** (1829—1911), нім. пись-
 менник.

Шпіттелер (Spitteler), Карль
 (1845—1924), швайц. письменник.

Шробар (Šrobár), Вавро (1867),
 д-р мед., поступовий словаць-
 кий політик, член Націон. Ко-
 мітету.

Штерн (Stern), Адольф (1835—
 1907), нім. поет, історик літе-
 ратури.

**Штефанік (Štefánik), Мілян Ра-
 стіслав** (1888—1919), д-р філ.,
 перший військ. міністер ЧСР.,
 згинув трагічно, вертаючи лі-
 таком на батьківщину.

**Штепанек (Štěpánek), Вітез-
 слав, д-р, проф. і публіцист.**

Штепіна (Štěpina), Йозеф, ам.
 Чех, фінансист.

**Штілгебавер (Stilgebauer),
 Едвард** (1868), нім. письменник.

Штірк (Stürgkh), Карль (1859—
 1916), австр.-угор. держ. діяч,
 до 1916 президент міністрів.

Штірмер (Stürmer), Боріс (1848
 —1917), рос. держ. діяч, підчас
 війни царс. президент міністрів.

Штірнер (Stirner), Макс (1806
 —1856), нім. філософ.

**Штітні (Štítný), ze Штітнего
 Томаш** (1325—1404), релігійний
 філософ.

Штіфтер (Stifter), Адальберт
 (1805—1868), німецький поет.

Штур (Štúr), Людевіт (1815—
 1856), словацький письменник.

Шуберт (Schubert), Франц (1797
 —1828), нім. композитор.

Шуваєв, рос. генерал, міністер
 війни 1916 р.

Шульгин, А. Й., міністер закор-
 донних справ УНР., тепер про-
 фесор у Празі.

Шульгін, В. В., рос. посол, ви-
 сланий думою до переговорів
 з царем про абдикацію.

Шуман (Schumann), Роберт
 (1810—1856), нім. композитор.

Щербачов, рос. ген. на ром.
 фронті.

Юм (Hume) Давід (1711—1776),
 англ. філософ.

Юнг (Young), Р. Ф., урядовець
 англ. міністерства шкільництва.

Юнгман (Jungmann), Йозеф
 (1773—1847), романтик, поет,
 (уважають його творцем нової
 чес. поет. мови), один із про-
 відників чес. відродження.

**Юрій (Jiří) з Подебрад і Кун-
 штату** (1420—1471), чеський ко-
 роль 1458—1471.

Якобсен, Єнс Петер (1847—1885),
 данський письменник.

Ян Люксембурський (1296—1346),
 чеський король 1310—1346.

Ясі (Jászi), Оскар (1875), маляр.
 соціолог і поступовий політик.

**Ястребов, рос. історик літера-
 тури.**

Яффе, мінхенський професор.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I.

	Сторона
Передмова перекладчика	III—VI
Передмова (автора)	VII—VIII
I. Заповіт Коменського	
Прага 1914: серпень-грудень	1— 33
II. Roma aeterna	
Рим, грудень 1914 — січень 1915р.	34— 45
III. В родинному місті Русса	
Женева: січень-вересень 1915	46— 70
IV. На Заході	
Париж і Лондон: вересень 1915 — травень 1917	71—126
V. Панславізм і наша революційна армія	
Петроград-Москва-Київ-Владивосток; травень 1917 — 1. квітня 1918	127—198
VI. На Далекому Сході	
Токіо: 6—20 квітня 1918	199—203
VII. Американська демократія. Finis Austriae	
Вашінгтон: 29. квітня — 20. листопада 1918	204—334

ЧАСТИНА II.

VIII. Світова революція і Німеччина	
З Вашингтону до Праги через Лондон, Париж, Падуу: 20, листопада — 21. грудня 1918	337—389
IX. Повстання нашої республіки	390—434
X. Демократія та гуманність	435—527
Спис осіб	529—550

Видання „Червоної Калини“

Берестейський мир. 320 сторін і 16 сторін ілюстрацій	8—	зол.
Федір Дудко: Глум. Оповідання. Сторін 52	1:20	»
Д. Дорошенко: Мої спомини про недавнє-минуле. Ч. I-IV.	8:40	»
Богдан Лепкий: Слота. Поезії	—90	»
От так собі. Мініатури. Сторін 129	1:50	»
Зірка. Повоєнна повість	4—	»
Вадим, повість з княжих часів	4:50	»
Між молотом і ковалом. Причинки до історії Української Армії, Стор. 79	1:50	»
Ст. Левинський: Від Везува до пісків Сагари. Стр. 84	3:25	»
Халіда Едіб: В огні. Повість з турецької визвольної війни. Сторін 234	4:50	»
Василь Софронів: Гришник. Нариси. Сторін 104	1:50	»
Микола Голубець: Львів. Сторін 179	3—	»
А. Вільшенко: Життя і пригоди Цяпки-Скоронада. Сторін 267	4:50	»
Роман Купчинський: Заметіль. — Трильоґія зі стрілецького життя.		
I. Курилася доріженька. Стор. 208	4—	»
II. Перед навалою. Сторін 192	4—	»
Федір Дудко: В Заграві. — Трильоґія з визвольних змагань на Великій Україні.		
I. Чорторий. Сторін 192	3:50	»
II. Квіти і кров. Сторін 192	4—	»
III. На згарищах	4—	»
Ген. Всеволод Петрів: Спомини		
I. Частина. Сторін 180	3:50	»
II. Частина. Сторін 180	3:50	»
III. Частина. Сторін 180	3:50	»
Юра Шкрумеляк: Чета крилатих. Сензаційна повість, 17 арк. друку	5—	»
Др. Степан Шухевич: Спомини		
Частина I., II., III., IV., V.	20—	»
М. Брининський: Хресний вогонь. Воєнні нариси	3:50	»
Володимир Лопушанський: Перемога, — повість з визвольної війни. Частина I. і II. по	3—	»
През. М. Г. Масарик: Спомини. Частина I.	13:50	»
» II.		
М. Галаган: З моїх споминів. Частина I.	4—	»
» II.	4—	»
» III.	4—	»
» IV.	4—	»
Г. Кох: Договір з Денікіном.	1:80	»
М. Мельник: На чорній дорозі. Воєнні оповідання	3:50	»
А. Чайковський: Чорні рядки. Спомини	3—	»
О. Степанів: На передодні Великих подій	2—	»
Др. Шухевич: Видиш брате мій	4:50	»
І. Максимчук: Кожухів — доля рештків У. Г. А.	3—	»
А. Крезуб: Партизани. Частина I.	4—	»
» II.	4—	»
О. Бабій: Перші стежі	4—	»

Передплачуйте

„ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

Передплата виносить 13.— зол.
для членів «Червоної Калини» . . . 12.— »
ціна поодинокого числа 1'20 »

За кордоном можна дістати всі видання і календарі «Червоної Калини» та «Літопис».

В Сполучених Держ. Північної Америки:

The Ukrainian Legion, P. O. Box. 578, Philadelphia Pa, USA.

В Румунії:

Dmetro Herodot, Bucarest, IV. Delea Veche 45.

В Канаді:

Ukrainan Legion, P. O. Box 2121. Winnipeg Man, Canada.

Звертаємося з проханням до Впов. Громадянства, а зокрема до всіх наших прихильників, яким лежить на серці поширення та розвій нашого видавництва, щоби вступали громадно в члени Кооперативи — „Червона Калина“.

Членський уділ виносить 25 золотих, вписове 5 золотих. Уділ можна сплачувати ратами по 5 зол.

Дійсні члени одержують даром кожного року великий календар-альманах „Червоної Калини“, а крім цього всі видання „Червоної Калини“ за половину ціни.

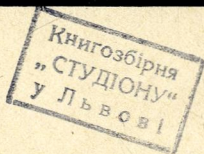
АДРЕСА:

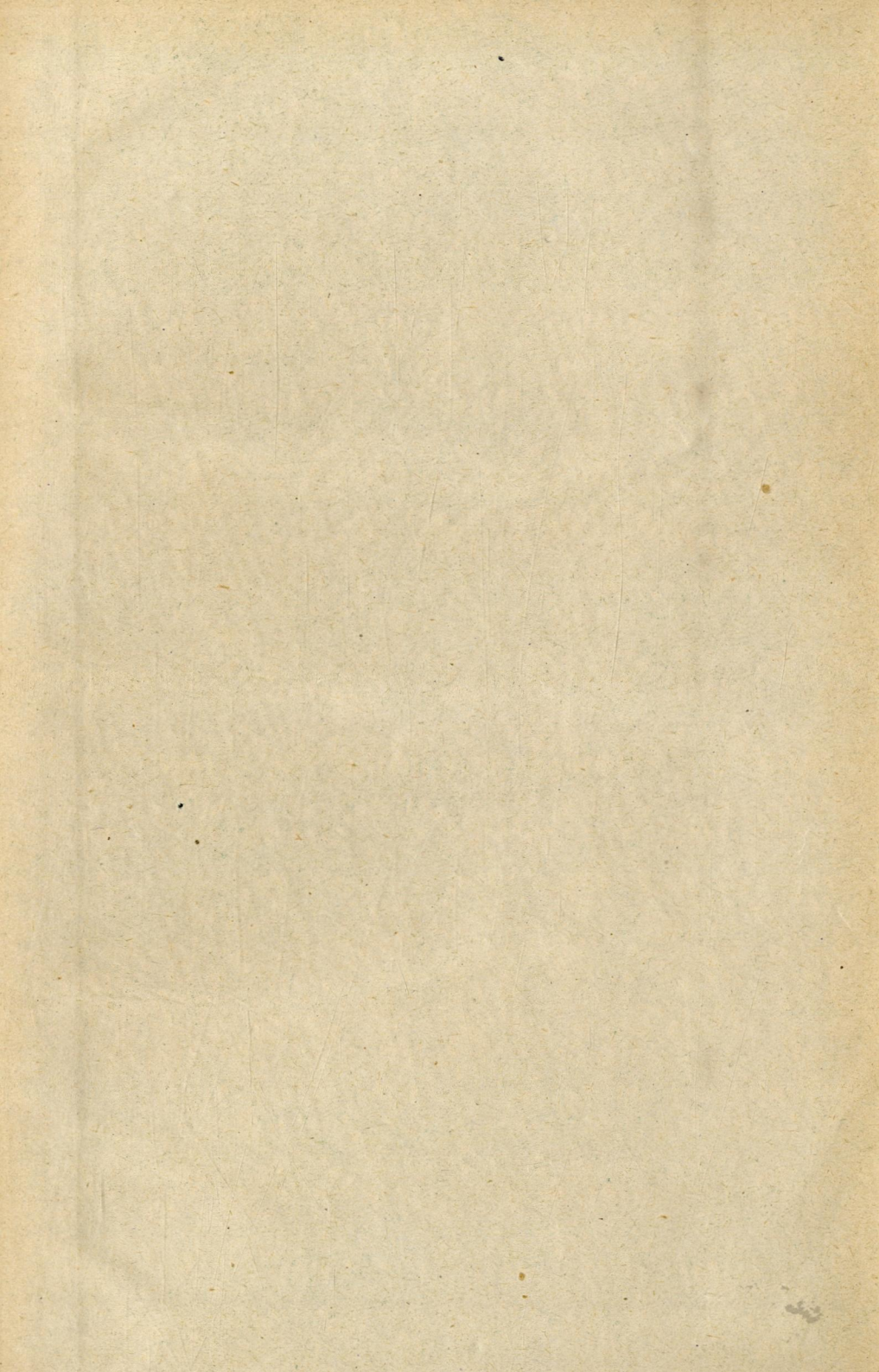
„ЧЕРВОНА КАЛИНА“

Львів, вул. Руська ч. 18. III. пов.

Ч. тел. 57-79.

Конто ПК0. Варшава ч. 152.514.

БЛ
3874
Б, 36 (1980)

МАСАРНИК

СВІТОВА
РЕВО-
ЛЮЦІЯ

